

Бейімбет Майлин

Шұғаның белгісі

Хикаят, әңгімелер

Алматы
«Раритет»
2006

Қазақ
прозасы
қазынасынан

Бейімбет
МАЙЛИН

Шұғаның белгісі

Хикаят, әңгімелер

RARITY

R

ENGLISH

ББК 84Қаз7-44

М14

Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігі
бағдарламасы бойынша шығарылды

Серия 2002 жылдан бастап шығарылып келеді

Серияның негізін салған *З.Серікқалиұлы*
Көркем безендірмесі негізін салған *А.Тіленшиев*

Майлин Б.

М14 Шұғаның белгісі: Хикаят, әңгімелер. — Алматы:
Раритет, 2006. — 256 бет. — «Алтын қор» кітапханасы.

ISBN 9965-770-14-X

Қазақ әдебиетінің классигі Бейімбет Майлиннің бұл кітабына таңдамалы әңгімелері мен хикаяттары енді. Орыс әдебиетінде әңгіме жанрында ұлы Чеховтың алатын орны қандай болса, қазақ прозасында Бейімбет Майлиннің де орны тап сондай. 1915 жылы жазылған атақты «Шұғаның белгісі» хикаятынан бастап, қаламгер әдебиеттің барлық саласында, өсіресе әңгіме жанрында өндірте еңбек еткен «Күлпаш», «Айт күндері», «Талақ», «Даудың басы — Дайрабайдың көк сиыры», «Сарыала тон», «Күлтай болыс», «Құрымбайдың жігітшілігі», «Айранбай», «Раушан — коммунист», т.б. толып жатқан туындылары жұртшылыққа кеңінен танымал.

ББК 84Қаз7-44

М 4702250201—08
413(05)—06

ISBN 9965-770-14-X

094094

© «Раритет» БК, 2006
© Безендірген Б. Серікбай, 2006

ҚАЗАҚ АУЫЛЫНЫҢ КӨРКЕМ ШЕЖІРЕСІ (Алғы сөз орнына)

* * *

Дүниежүзілік өдебиеттің барша мәдениеттік дәстүріне сүйенетін реалистік прозамызды жасаған жазушылар — роман жазушылар мен әңгімелер жазушылар. Мысалы, қазақ әңгімелерінің аса көркем үлгілері Бейімбет Майлиннің өзгеше мұрасынан танылатын.

Бейімбет Майлин әңгімелерінде терең шыншылдық бар, адам бейнесі, қарым-қатынастары әрдайым нанымды боп шығады және бұл шығармалардың түр, үлгісінде дөңгелек келген тұтастық айқын аңғарылады. Бейімбет әңгімелерінің көп топтары революцияның ең алғашқы жылдарынан бастап, отызыншы жылдардың ортасына дейін Совет дәуірінде қазақ ауылында болған өмірдің ұзақ көркем шежіресі деуге болады.

Мұхтар ӨУЕЗОВ

* * *

Жаратылысында ерекше қарапайым, аса сирек ұшырасатын кішіпейіл және еңбекқор Бейімбет өдебиетіміздің тарихынан қашанда өзіне ғана тән өзгеше орынға ие. Ол өдебиетке келгенде, жазушының халық алдындағы рөлі мен жауапкершілігін әбден елеп, екішеп барып келді, өдебиеттегі реализмнің зергері болып келді және демі таусылғанша осыдан айныған жоқ.

Біздің прозамыздағы реализм мен шыңына шыққан шеберлік өзгелердің бәрінен де бұрын Майлин есімімен берік байланысты. Ол — әрі теңдесі жоқ әңгімеші ретінде де, әрі прозадағы сүйекті шығармаларды жасаушы ретінде де біздің тұңғыш зергер прозашымыз. Біздің қай-қайсысымыз болсақ та Бейімбет Майлиннің осыдан түп-тура алтыс жыл бұрын жазылған «Шұғаның белгісі» хикаятының құрсағынан шығып, етегіне оранып өскендейміз.

Ғабит МҮСІРЕПОВ

...Оның реалистік прозада ұлы Толстой эстетикасы мен ұлы Чехов поэтикасынан кейін біржола қалыптасқан заманды адам арқылы, адамды мінез арқылы, мінезді іс-әрекет арқылы танытып, жан-жақты ашып көрсете білуді мұрат санайтын қағиданы бірден терең түсініп, бірден берік тұтынганына қайран қалмасқа болмайды... Оның шығармаларының арқауы — кешегі екі бірдей қанауға ұшырап, езілген жалшының өзін тануы. «Есіктегі малаймын» деп емес, «ел қатарлы адаммын» деп сезінуі.

Біздің әдебиетімізде осынша адал, осынша қырағы шыншыл таланттың суреткерлік куәгерлігі арқасында рулық-патриархалдық қоғамнан социализмге бірден аттап өтіп, тарих өткелегінен төтелеп жол тартқан халықтың қиын күйзелістер мен дағдарыстарды да бастан кешкен күрделі есею жолының небір шыңырау сырларына тереңдеп бойлай алған кең құлашты эпопея туды. Біз бұл арада ауымыздан жаңылып отырған жоқпыз. Б.Майлиннің көп томдардан тұратын қомақты дүниелер жазбағаны кім-кімге де белгілі... Бірақ оның екі қоғамдық формация тоғысындағы қазақ өмірінің қырық құрақ көріністерін емес, тұтас бір салауатты сом суреттерін, кең қарымды панорамасын жасап шыққаны және рас.

Әбіш КЕКІЛБАЕВ

ШҮҒАНЫҢ БЕЛГІСІ

I

Біз елден шыққанда күн де сәскелікке жақындап еді. Ұшпалы сұр бұлттар көшкен керуен сықылды тіркесіп, оңтүстікке қарай жылжып-ұшып, күннің көзі біртіндеп ашыққа шығып, жылы шырай нұрын шаша бастады. Әйткенмен, солдан соққан салқын жел өзінің өткірлігімен жұқа киімнен ызғарын өткізіп, тоңдырып, сентябрь айының жеткендігін жолаушыға еріксіз ойлатарлық еді.

Біз екеу едік.

Менің астымда жортақылау тапал торы ат; жүргіштеу. Ер-тоқымы ескілеу, байлардың малға мінетін ер-тоқымы. Үстімде қонған үйімнен сұрап киген шидем күпі. Қолтығымдағы жыртығынан жел өтіп, мазамды алыңқырап келеді. Жолдасым отыз-қырықтардың шамасындағы жер ортасы адам, сиректеу сақал, мұрты бар; кара бұжыр, күлімсіреп дөңгеленіп тұрған кара көзді, пішініне карағанда біртүрлі сөйлемпаз адам секілді. Астында қойшылар мінген кара кербесті, үсті-үстіне ұрып отырмаса, кейін қалып қала береді.

Жел артымыздан еді, ауылдан он-он бес шақырым шықтық. Жаздай жайлап, жердің шаңын шығарып тастаған жайлауын қак жарып, құбылаға бет алып келе жатырмыз. Жанды қарға жоқ. Бірен-саран шалшық сулардың басында ұйлығып отырған топ-топ қаздарды көресін. Елдің жұртында жер ошақтың араларындағы сүйек-саяқтарды, елдің сыртындағы ескі апандардың маңайына тасталған бірен-саран өлімтікке он-он бесі жиналып, қарақұс, қарға, өгіз шағалалар той-тойлап жатыр...

Жүрген сайын жер өнбегендей, сол ұшы-қиыры жоқ алдыңда екінші белес. Мен шықтым. Манағыдай емес, атқа

жортқан соң денем жылынып, ештеп маңдайымнан тер де шығайын деді. Жолдасымның басында желпен. Елден шығарда бауын мықтап байлап алған. Шабан қаракер үсті-үстіне ұрғызған соң, о да бусанайын деді білем, желпенін шешіп алып, беліне байлады. Милығына түскен бөркін жоғарырақ көтеріп қойып, қаракерді бір тебініп шаужайлап жіберіп, маған қатарласып:

— Тым бері бұрыла бермеңіз, күнбатысқа таман жүрейік, — деді.

— Сіз кейін қалған соң, мен алдыңызды орағыта беремін.

— Жамандатқыр, мынау бір ит екен, тіпті жүрмейді, — деп қамшымен салып-салып жібереді.

Менімен қатарласып алған соң, қаракердегі ашуды біткен төрізденіп, азырақ жадыраңқырап маған қарады.

— Мынау алдымыздағы үлкен көл Қамысақты ғой; осының сол жағын ала жүріп, жыбырлай көрінген Обаның белесінен тура ассақ, алдымыздан бір кішкене сұрлеу келеді. Сол сұрлеумен барып, Шұғаның белгісінен тура жолды қиып аламыз, — деді.

Әңгіме азырақ ой бөлейін деді. Аттың жортысына шайқалып ауырып келе жатқан іш те ұмытылғандай болды. Жол қысқарту үшін жолдасыммен сөйлесуді мен өзім де тілеп келе жатыр едім. Бірақ бұрын сырлас адамым болмаған соң, әңгімеге қандай жайының барын анық біле алмай, сөз ашпап едім. Және менің бір әдетім, жол жүріп келе жатқанда, өзім сөйлегеннен де, біреуді сөйлетіп, тыңдауды артық көруші едім.

Жолдасым жол әңгімесін бітірсе, «тағы да бар, тағы да бар» деген кісі тәрізді біртүрлі сөз сөйлеуге ыңғайланып тұрды. Мен әңгімені неден бастарымды білмедім, жол жайын айтып өткенде «Шұғаның белгісі» дегені бар еді. Одан пәлендей сөз туады деп дәмеленбесем де, бастауға себеп болсын деп ойлап:

— «Шұғаның белгісі» дегеніңіз не нәрсе, тау ма? — дедім.

— Жок, әшейін, бір обашық, — деді. Кейін қалып бара жатқан соң, тағы тебініп қатарласып:

— Шұғаның белгісін сіз білмейтін шығарсыз-ау, — деді.

— Мен қайдан білейін, бұл жаққа бірінші келуім, — дедім.

— Білмессіз... сіздер жассыздар ғой, — деді. Маған қарағанда өзі недәуір көпті көрген үлкен адам болып көтеріліп қойды.

— Сіз білмейтін шығарсыз, жассыз ғой. Уақытында Шұғаның әңгімесін бұл өлкенің баласына шейін біліп болып еді... ой, шіркін, өзі де Шұға десе, Шұға еді-ау, — деді.

Жолдасымның бұл сөзінен мен Шұғаға ынтықтым. Анығын сұрап білгім келді.

— Шұғаның әңгімесін айтсаңыз кайтеді, жол қысқарсын, — дедім.

— Айтайын, — деді.

Қаракерді тағы тебініп қатарласты. Жалпылдап жайылып келе жатқан етегін жинап тақымына басып, еріндегі насыбайын тастап, бір-екі түкірініп алып, ынғайланып:

— Бұл қызық әңгіме, тыңдаңыз, — деді.

Сөзді бастап та жіберді.

II

«...Бүгінгі шыққан ауылыңызды «Ерекең ауылы» дейді. Содан ары қарай өзеннің бойы жалпағынан ел. Бір атаның баласы жүз елу — екі жүз үйлер бар. Қыс қыстаулары басқа болғанмен, жаз көбіне бірігіп отырады. Мынау алдымызда көрінген Қамысақты дейтін көліміз. Осының манайы жыбырлаған шұқырынды томар. Августан бастап осының басы елмен толады. Әр томарға төрт-бес үйден қонып, бөлек-бөлек отырғандары. Ой, дариға-ай, талай қызықтар өтті ғой.

Бала күнімізде анау көрінген төбенің басында талай асық ойнап едік... ол да бір дәурен... иә... бұл елдің күзге қарай қонатын жері, жазғытұрғы барып августқа дейін отыратын жайлауымыз, бұл көл де Шұғаның белгісі атанды, бұрын «Тарғыл өгіз сойған» деуші едік. Үлкен көл, манайы толған шорқынды су... ол уақытта жердің берекесі қандай. Өзіміздің ел қаншама... оның үстіне, ту Сырдан келіп жаппастар да қонады... кейінгі кезде ғана жаппас келуін қойды ғой. Біздің Беркімбай дейтін жақын ағаларымыз болады. Бұрын бай еді, болыстыққа таласамын деумен-ақ малын құртып алды. Осы күні кедей. Сол Беркімбайдың әкесінің нағашысы — жаппас Есімбек дейтін болды. Өзі бай еді, жаппастың алды деуге боларлық. Беркімбайға арқа сүйеп, Есімбек сол «өгіз сойған» ең шұрайлы жеріне қонушы еді. Өзі де жомарт, қонақпаз еді. Елге жағымды болып тұрды. Мал мен басы бірдей, тілегін берген бір адам: ортан қолдай төрт ұлы болды — шетінен

қасқыр. Сол төрт ұлдың ортасында бұлаңдап өскен Шұға дейтін қызы болды. Шұға десе, Шұға, өй, шіркіннің өзі де келбетті еді-ақ... аққұба, талдырмаш, көзі қап-қара, осы үріп ауызға салғандай еді. Ажары қандай болса, ақылы да сондай. Жеңілдік дегеннің не екенін білген бала емес. Сөйлеген сөзі, жүрген жүрісі қандай, біртүрлі паң еді-ау, шіркін... Бұл күнде ондай қыз қайда. Ажары тәуірлеу біреу болса, соны көтере алмайтынын да білмейсің, ешкіге құсап шошаңдап бір соқтығып жүргені. Заман бұзылған ғой... иә...

Осы күнгілердің бір тапқаны — қызды оқыту керек дейді. Сол Шұғалар хатты зорға танушы еді. Сонда да осы күнгінің оқыған он қызына бергісіз еді. Айнала айтқанда, Құдай сана берсін десейші...

Ол кезде менің жиырмаға жаңа келген кезім. Есімбектің үйіне көп араласып жүрдім. Менің бір Базарбай дейтін інім сол Есімбектің қойын бақты. Өзі бала күнінде епті-ақ еді, былтыр қайтты. Сол баланың арқасында ерте барам, кеш қайтам. Жаз көбіне сонда болушы едім. Шұғаның сонда он алтыдағы кезі шығар деймін. Елдің бозбалалары ертенді-кеш қылжақтап, сол ауылдан шықпайды. Ептеп сөз салдыратыны да болады. Бозбалалардың хатын таситын менің інім, Шұға біреуіне жауап қайырмайды.

Бозбалалар кейіп: «Байдың қызы болған соң, іріленгені ғой, төкөббар» десуші еді.

Менімен құрдас біздің ауылда Кәрім деген бар. Сол уақытта да өзі есерсоқтау еді. Біз мазақ қыла беретінбіз. Шұғаға қылжақтайтынның біреуі сол. Бір күні бір жазған хаты менің қолыма түсті. Өлең жазған болыпты... немене еді, тәйірі, соның өлеңі...

«...Қаладан алып келген боз белбеуім,
Болса да жаман, жақсы, өз белбеуім.
Көп айдың көрмегелі жүзі болды,
Жүрмісің аман-есен, көз көргенім». —

деп жазыпты.

Бозбалаға ермек керек. Мазақ қылу үшін Шұғаның хаты қылып өлеңмен жазып, Кәрімге тапсырдық. Кәрім ашып оқығанда төбесі көкке жеткендей болды.

Біздің сонда Шұға болып жазған өлеңіміз.

«.. Алаштан асып туған сымбатым-ай,
Базардын пұлы жетпес қымбатым-ай.
Арманым бұл жалғанда болмас еді,
Күн болса қосатұғын саған Құдай..»

Ой, алдай, қызық заман екен-ау, ө!..

Шұғаның әке-шешесінің бір артық жері, он алтыға келгенше Шұғаны күйеуге бермейді. Осы күні байлар қызы шырылдап жерге түсісімен біреудің малын алады ғой... Уақытында талай мырзалар айттырды, бөріне де нәсіп болмады. Ал жетер жердегі бай балалары мүлде түніліп болды. «Есімбек қызының бағын байлады. Енді бұған тәуір күйеу кездеспейді» деп жұрт өсек қылып та жүрді. Ол әшейін бір сөз ғой, Құдайдың жазуынан артық не болмақ...

Артынан есіттік, Есімбектің бермеудегі мәнісі: өзі жас кезінде Қали дейтін құрдасымен серт байласқан болса керек: «Бірімізде ұл, бірімізден қыз туса, екеуіміз құда болайық» деп.

Сол сертін күтеді екен ғой... Иә...

Қамысақтының басына түсіп, азырақ кідіріп, ер-тоқымымызды дұрыстап ерттеп, тағы да жүріп кеттік. Қаракерді бір-екі бауырлап алып, жолдасым тағы сөзге кірісті.

III

...Ол кезде заман қандай, жер әдемі, мал көп...

Жазғытұрғы майдың айы бір бітер-бітпесте, шала-шарпы егін салып, жайлауға жеткенше асығамыз... Бір жылы майдың 20-ы күні жайлауға барып қондық. Жаңбыр көп. Шөптің шығысы да жақсы-ақ еді. Бозбаланың басы құралған соң, ертеңді-кеш асыр салып ойнау, есі-дертіміз жаппас. Есімбектікі қашан келеді?.. Етке қашан тоямыз дейміз...

Бір күні бір қызойнаққа барып, таң ата келе жатсам, ұйықтап қалған екенмін, әжем оятады:

— Жаппас келіп қонып жатыр. Базарбаймен көрісіп, қарағымды сүйіп келдім, — дейді.

Жалма-жан тұра сала далаға шықсам, сәске түс болып, күн ыси бастаған екен. Көлдің оң жақ беті жыбырлаған мал: қой, түйе... шоқиып-шоқиып жаппастың кішкене үйлері тұр. Көзімді ашып-жұма жөнелдім. Мен келсем, менен өлдеқашан бұрын жұрт жиналып қалған екен. Тоқты сойылып, қазан асылып, қайнап та жатыр.

Есімбектің үлкен үйі лық толған адам, кымыз ішіп, әйдәй, қызды-қызды болып жатыр екен. Мен тегіс араладым. Бір отауда Шұға кездесті. Көрісіп амандасқаннан көзімді ала алмадым. Апырым-ай, адамзатта ондай сұлу болады екен-ау!.. Аккудун көгілдіріндей осы аппак. Үстінде шетін кестелеген ақ көйлек, омырауын неше түрлі ілгіштермен безеп тастаған, қызыл пүліш камзол, басында үкі такқан түлкі бөрік, өзі сұлу адамды мүлде одан жаман жандырып, құбылдырып тұрды.

Маған қарап Шұға күлді.

— Мезгілімен келіп көрістіңіз-ау, — деді. Мен не айтарымды білмедім. Бұрын өзілдесіп сөйлесе беруші едім, бұл жерде тілім байланды.

— Мынау аттан түсіп жатқан кім? — деді Шұға.

Артыма жалт қарасам, екі жігіт түсіп, аттарын байлап жатыр екен. Біреуі орысшалау киінген.

Тани кеттім.

— Әбдірахман ғой, — дедім.

— Әбдірахманың кім?

— Қазақбайдың баласы.

— Иә, өлгі учитель баласы ма?

— Иә.

— Жап-жас жігіт екен ғой, — деп бірер қарады да, Шұға отауға кіріп кетті.

Мен Әбдірахманға амандасып, үйге ертіп жүрдім. Отаудың сықырлауығынан Шұғаның бізге сығалап қарап тұрғандығы білінді.

IV

...Сіз білмейсіз ғой... — деп жолдасым қаракерді шау-жайлап қатарласты.

Сіз білмейсіз ғой... бізбен ағайын, жасы менімен түйдей құрдас Әбдірахман деген болды. Жасында болыстың үйінде бұзау бағып өсіпті. Ол уақытта болыстың үйінде ауылнай болатын. Балалармен араласып жүріп учительден оқып, төрт жылдан соң школды бітіріп шығыпты. Әбдірахман өзі айтатын: күндіз қозы мен бұзау бағам, кешке келгенімде, учитель бір шын мұсылман жігіт еді, «байлардың балаларынан да, маған сенің оқығаның керек қой» деп, түннің бірталайына дейін оқытушы еді. Ақырында сол учительдің тырысуының арқасында школ-

ды бітірдім... Менің учительге өтеп бітіре алмастық борышым бар, — деді.

Әбдірахманның әкесі өте кедей болған адам. Ауылнай школынан шыққан соң да Әбдірахман малайлықтан кұтыла алмады. Ақырында, он екі-он үштегі шамасы болса керек, тұрған байынан қашып дуанға барып, бір ноғайға жаз қызметке тұрып, қыс оқуға кірді. Бір-екі жылға шейін жаз жалданумен болды. Берірек келген соң жаз байларда орысша бала оқытты. Ақырында, әйтеуір, школды бітіріп шықты.

Әбдірахман школды бітіргенде дабысы жер жарды. Өте зерек болған ғой, учительдері де мақтаса керек. Дуандағы нәшөндік «тілмаш» бол деп өтінген екен, болмай, елге келді. Нақ сол кезде болыстың песірі өліп, песірсіз тұр еді. Әбдірахманға песір бол деп жабысты, оған да болмады. Жамантік болысындағы бір байдың школына барып, бала оқытты. Содан бері қыс сонда бала оқытып, жаз елде болады. Сол жылы үйеннің бас кезінде келіп еді. Содан бері Әбдірахманды көргенім. Маған: «Маған көріспейсің бе» деп қалжыңдады. Әзілдесіп үйге кірдік. Төр алдында Қажыбай өңгімені көсілтіп отыр екен, бізді көрген соң жым болды.

Үй ішімен Әбдірахман тегіс амандасты, Есімбек бай онша жақсы көрмеген адамның қалыбын істеді.

Бұрынғы сөздерін тастай беріп, «оқығандар анау, оқығандар мынау» болады деп шатпа тілге айналды. Мен ғажапқа қалдым. Артынан Әбдірахманнан себебін сұрасам, өткен жылы бұрынғы қалыбымен, күзгі астыққа бай киізін сатқанда, Әбдірахман тілін алар адамдардың біріне де алдырмапты: «Әзір асығып, екі бағасына алғанша, астықтарыңды жиып алған соң, шалқайып отырып жарты бағасына аласыңдар» деп. Әбдірахманның тілін алғандар бірталай пайда қылыпты. «Мені олжамнан қақты» деп байдың тырсыып отырғаны осы екен, бір сөзінің ретінде Әбдірахманға:

— Еліңді қыстан шығардың ба, бала? — деді бай.

— Шүкір, шығардым, — деді Әбдірахман.

— Жарайды, жарайды, ел қамқоры болған соң, солай болу керек, — деп сөзін доғарды.

Түс ауа берген мезгілде ет жеп болып, жұрт бет-бетіне тарай бастады.

Мен ауылға қайтқанда Әбдірахман Есімбектікінде қалып қойып еді. Менің артымнан іле-шала келіп, Есімбайдың үйіне түсіпті. Қымыз ішкен адам ұйықтап қалған екен, екінді өлетінде тұрып далаға шықсам, ауылдың сыртындағы белесте, ішінде Қажыбай ақсақал бар, бірталай адам сөйлесіп отыр екен. Мен де келдім. Әңгіме Әбдірахман турасында екен, жақындап келгенімде-ақ «Әбдірахманның өзі шынымен бұзылған ғой» деген Қажыбай қарттың саяпылдаған даусы құлағыма сап ете қалды. Өзі сөзшен адам, бірінен соң бірін тізбектетіп, не бар пәлені Әбдірахманның үстіне үйіп отыр. «Оларды мұсылман деуге болмайды. Айтатыны ылғи Құдайға қарсылық сөз. Молдамен, хазіреттермен, ел бастаған басшылармен қас. Құдайдың барлығына шөк қылады. Байға мал жиып беріп отырған Құдай емес, өзіміз дейді. Құдай сақтасын, шын болса, осы әлгі қазақты шоқындыратындардан көп ақша алған дейді ғой. Нәшәндікке тілмәш болмай, болысқа пәсір болмай, бала оқытуы да сол аздыру ретімен болса керек...

Шалдың сөзін онша ықыласпен тыңдай қойған адам көрінбейді. Жастар бір бөлек әзілдесіп отыр екен, мен де соларға қосылдым. Бәріміздің ермегіміз Кәрім болды.

— Биыл Есімбектікі Қарақұмды жайлап қалады деп еді, Кәрім үшін-ақ келген шығар, — деді бір жігіт.

— Сендер байқадыңдар ма, Кәрімді көрген соң, Шұға біртүрлі құбылып кетті-ау, — деді бір қу жігіт.

Бұл екі арада қысты күні Шұғаны сағынып жүргендегі Кәрімнің шығарған өлеңі деп біреуі өлең айтты:

«. . .Мінгенім астымдағы күрен дөнен,
Қашады таудан түлкі сүмендеген
Ойымда үш ұйықтасам бар ма менің
Айырылып, қалқам, сенен жүрем деген -

Жұрт ду күлді. Кәрім ашуланып, кетіп, қалды. Мен тұрып, Беркімбайдың үйіне бардым. Әбдірахман шынтақтап, домбыра тартып жатыр екен.

— Жоғары шық, — деді.

Әзілдесіп отырдық. Көп ұзамай әңгіме Шұғаға көшті. Әбдірахманның ойын білу үшін, мен:

— Шұға қалай екен, көрдің бе? — дедім. Әбдірахман күлімсіреді.

— Көрейін деп барып едім, көре алмадым. — деді.

— Иә, сен атынды байлап жатқанда, отаудын есігінің алдында тұр еді ғой.

— Сыртынан көрген бола ма, ауызба-ауыз сөйлеспеген соң.

— Ендеше, бүгін алтыбақан құрады. Ауызба-ауыз сөйлесем десен, сонда бар.

— Шын айтасың ба? — деп Әбдірахман басын көтеріп алды.

— Есімбектің келіндерімен қалжындасып сұрағанымда, кешке алтыбақан құрамыз десіп еді, — деп анығын айттым.

— Бәтір-еке, барайық, — деді.

Замандастың тілін кім алмайды, мен ертіп бармақ болдым.

VI

...Сізден несін жасырайын, — деді жолдасым, — сізден несін жасырайын, өздеріңнің бастарыңда да бар нәрсе ғой... жастық не қылғызбайды. Уақытында бәрі қызық.

Есімбектің үш баласы үйленген. Біреуі бойдақ еді. Ең кіші келіні Зәйкүл мына тама Қаржаудың қызы еді. Заманында дүниені кешкен адам. Өзі де ажарлы, бозбала сүйетін қызыл шырайлы еді. Азырақ мінезінің жеңілдігі болмаса, ақылға да жақсы еді. Күйеуі Ыбырай Есімбектің балаларының ішіндегі момыны, үн жоқ, түн жоқ ертеңді-кеш мал соңында жүреді де қояды. Күйеуінің қалпын оң жақта жүргенде-ақ сезіп, Зәйкүл бұзыла бастаған. Өздерімен бір жамағайын Сейіт дегенмен көңіл қосып, шығамын деп жүргенінде елі сезіп қалып, жібермеген. Ол кездегі болыс Құрман Есімбектің туған құдасы. Есімбектің жесірі кетсе, «қыпшақпын» деп қанға тарту жоқ — Құрман жаппастың арын арлап тұрған. Болыстың ызғарының күштілігінен Қаржау қабыл-құбыл Есімбекке хабар тигізіп, аман-есенінде қолына берген.

Зәйкүл ұзатылып келген соң, көпке шейін кетемін деп жүрді. Бірақ кете алмады. Айтқан сөзінен табылып, көңіліндегі мүддесін орнына келтіретін жігіт сирек қой. Шынында, Зәйкүлге тең жігіт табылмады.

Сізден несін жасырайын... ертеңді-кеш үйінен шықпаған соң, мен Есімбектің үйінің бір адамы құсап кеттім. Жүріс-тұрысымда ешбір ерсілік болмайды. Ақырында Зәйкүлмен жақындасып, көңіл қостым. Бойдақ кезім ғой, ол «тиемін» деді, мен «аламын» дедім. Бұл сөз алғашқы

кезінде бір-бірімізді жакындастыруға дәнекер есебінде болды. Шынына қалғанда, екеуімізде де ойнап-күлгеннен баска ескі сөзді, уәдені қозғайтын ой жоқ еді. Ойдын болуы да мүмкін емес — Есімбек бай, мен кедей, келінін тартып алсам, ертеңгі күні жанымды аспанға шығарады. Кедейлік не қылмады!.. Зәйкүл сөзшең катын еді. Кей кездерде мені қалжындап өлен айтады:

• Қасымжан, серт байласқан сен емес пе ең,
Ұстаған етегіңнен мен емес пе ем.
Болса да не қиындық, басты тартпас,
Жүретін қол ұстасып тен емес пе ең...»

Мен өлең шығара алмаймын. Ауылда Төкей дейтін барды, өзімнің өлеңім қылып соған өлең шығартып алдым:

...Деген соң сұлу Зәйкүл, сұлу Зәйкүл.
Айтуға сымбатыңды жетпейді тіл
Басымды тау мен тасқа ұрсам дағы.
Ешбір іс ретіне келмей-ақ жүр...

Уай, дариға, талай қызықтар бастан өткен екен-ау!

VII

...Ас-су ішіп Әбдірахман екеуіміз үйден шыққанда, елдің алды жата бастап еді. Түн тастай қаранғы. Аяндап келе жатырмыз. Есімбектің ауылының сырты ызы-шу, қым-қуыт. Әбдірахман жылдамдай басып, менің алдымды орай береді. Біртіндеп жақындаған сайын асыр салып ойнаған балалардың, өзілдесіп ойнап-күлген қыз-қатындардың дауыстары айқындала береді. Әлдекімнің арт жағымыздан сынқылдап күлген даусы естілгендей болды. Әбдірахманлы иығынан тартып тоқтатып, күтуге айналдық. Қарандаған екі-үш адамның бойы көрінді.

— Қойшы, қарағым, әурелемеші!

Біреу дауыстаңқырап:

— Әу!

— Қалқажан! — деді.

— Менін манағы айтқаным бола ма?

Қыз күлді:

— Жарар, болады...

Жақындап қалды. Дауыс таныс — Айнабайдың қызы. Ауылы Есімбек пен біздің ауылымыздың орталығында,

он шакты үйлі керей. Біз ауылының тұсынан өткенде қатындарының дабырлап жүргендері білініп еді.

— Күлзипа келеді, — деп мен күлдім.

Әбдірахманның Күлзипа десең шамы.

Ағайын арасында аз үйлі керей болғанмен, Айнабай деген бірді бірге соғып, екі елдің арасына от алып тұтандырып жүретін бір қызыл көзді бәле. Ел ішінде Айнабайдың істемеген бұзықтығы жоқ. Анау-мынау адамдар өзінен сескенетін де еді. Қызы Күлзипа сонда 17 шамасында шығар деймін. Орта бойлы, қарасұрлау, тік қабақ, сұстаныңқырап тұратын адам еді. Айнабай өзі кедей, уақытында күйеуге беріп, соңғы кезде шөл бітіп тәуірленген соң, айырғысы келетін. Ел ішінде көзге түсетін жігіт ол кезде Әбдірахман. Айнабай өзі ат арқасына мініп жүрген соң, қызын тәуір жігітке бергісі келіп, Әбдірахманнан үміттенген: «...Әбдірахманның жайына қараймын ғой. Азын-аулақ мал берсе де үйлесер едік...» деп айтадымыс деген сөз қашып жүрді. Жеңіл ауыз қатындар Әбдірахман ауылына келсе, «күйеу» деп мазасын алады. Жалпы жұрт Күлзипаны Әбдірахман қайтсе де алады деп, өздерінше сөзді біткенге есептейді. Сол жылы қыс Әбдірахманның әкесі шөп іздеп жүріп, Айнабайдың үйіне келсе, Айнабайдың қатыны қос қазыны бұзбастан салып, етпен сыйлап, ақысыз-пұлсыз бір шана шөп беріп жібереді. Айнабайдың қызының ер жеткендігіне және дәулетіне қызығып, Әбдірахманның әкесі құда болуға өте құмарланады. Бірақ Әбдірахман ұнатпайды: «Тіпті сүймеймін, сүймеген адамды не қып аламын» дейді. Әбдірахманның бұл сырын замандас құрбысынан басқа ешкім сезбейтін еді... Әлдеқалай бір жерде кездесе қалса, Күлзипа ұялып қызарып, Тәңірге жазады да қалады.

Күлзипа екенін білген соң, Әбдірахман жүруге ыңғайланса да, мен жібермедім. қалжыңдасып барғанды жақсы көрдім.

Дабырласып сөйлескен күйлерімен бізге төніп келді де, бір келіншек:

— Ибәйі, көтек, мал десек, адам екен ғой, — деді.

Одағайлап, шеттей бастады.

— Маржанбикемісін, бері кел, — дедім.

— Мұнысы кім, мені таниды ғой.

— Бар, кім екен? — деді Күлзипа.

094098

Әл-Фараби атындағы
ҚазҰУ-дың кітапханасы

Әбдірахман жүре берді. Мен олардың жанына бардым.

— Анауың кім? — десті.

— Әбдірахман.

— Күйеу екен ғой, бізден неге қашты? — деп Маржан-бике күле сөйледі. Күлзипа тәлімсіп, жеңгесінің құлағына сыбырлап, сыңқылдап күлісті. Аяндай басып Әбдірахманның артынан жеттік. Бізбен жұмысы жоқ, есі-дерті алтыбақанда.

— Амансыздар ма, — дегеннен басқа еш нәрсе айтпады. Күлзипа сызылып, жеңгесінің артына таман жүріп отырды.

Алтыбақанға жақындады. Сөйлеген сөз, ойнаған ойын, қараңдаған адам — бәрі де анық көріне бастады. Нақ біздің келуімізді күткендей екі қыз арқанға асылып, ырғалып ән салды.

— Шұға құдашаларың әнді бастады, — деді Маржан-бике. Нақ сол минутта шыққан ән, шынында, Шұғадан басқаға лайықты емес еді. Сондағы айтқан өлеңі әлі құлағымда:

«...Не мұндық, бұл дүниеде қыздар мұндық,
Атадан болып мұндық неге тудық?
Атадан мұндық болып тумас едік,
Бұрынғы ата-баба жолын қудық.»

VIII

«...Жас кездегінің бәрі қызық қой, әсіресе сол Әбдірахманмен бірге ойында болған түн менің әлі күнгі есімнен қалмайды; біртүрлі көз алдымда елестейді де тұрады.

Біз келгенде ойын жаңа басталған екен. Шұғалар өлеңдерін тоқтатып, арқаннан түсті. Жай әзілмен көп уақыт оздырдық. Домбыра алдырып, Әбдірахман ән салды. Бишара, жігіт еді ғой. Ондай ойындарда біртүрлі ұстайтын арқасы бар еді. Өлеңді түйдектетіп, үзбестен соқты. Жұрттың бәрі Әбдірахманның аузына қарады. Жатып қалған бірен-саран кемпірлер шапандарын жамылып келіп, өлең тыңдасты. Ойын-күлкінің қызығымен таң атқанын да білмей қалдық. Жұрт біртіндеп ыдырай бастады. Маржанбике маған жақынданқырап сыбырлап:

— Қайтпайсыңдар ма? — деді.

— Жүр, қалқажан, — деп Күлзипаны ертіп, о да жөнелді. Уақ-түйек балалар, Шұғаның жеңгесінен басқаның бәрі кетіп бітуге айналды.

Шұға жәй сөйлескені болмаса, Әбдірахманмен онша ежіл-қожыл бола алмады. Мен Зәйкүлмен сөйлесіп, Әбдірахманның Шұғаға ынтықтығын айттым.

— Қайдан білейін, оқыған жігіт қой. Оқығандығына қызықпаса, бұрын мұның әкесіндей жігіттерге де барған жоқ еді... мен қолымнан келгенін аямайын, — деп күлді.

— Женеше, қайтамыз ба? — деді Шұға.

— Неге асықтыңыз? — деп Әбдірахман жанына жақындады. Біз қашығырақ отыр едік. Күбірлесіп сөйлесті. Оқтасанда Әбдірахманның «жас жүрек...» деген даусы естіледі. Әлдене уақытта Әбдірахман:

— Қош болыңыз, — деді.

Жалт қарасам, Шұға үйіне қарай кетіп бара жатыр екен.

— Тентекжан-ау, мені тастап бара жатқаның ба, — деп Зәйкүл де тұра жөнелді.

IX

...Әбдірахман ойыннан көңілсіздеу болып қайтты. Шұғамен сөйлескен сөзін, жай-күйін айтып мұңайды.

— Осы менің кедейлігім-ау, бай баласы болсам, Шұға сөзсіз қабыл етер еді, — деді.

Әзілдесіп тұрып Әбдірахман көңілін білдірсе, Шұға түсінбегенге салыныпты. Салған жерден бола қоймады деген мұныкі де тентектік қой...

Қалтасынан бір бүктеулі қағазды алды да:

— Мына хатты Шұғаға жазып отырмын. Менің ойым, Шұғамен көңіл қоссам, алып қашып кету еді. Болмаса, мың жылда Есімбек маған қызын бермейді де жөне оған беретін менде мал да жоқ. Не жауап қайтаратынын қайдан білейін, — деп күрсінді. Ажарында біртүрлі кейістік бар еді. Хатты ашып оқыды. Құдай берген өлеңді аясын ба, ұзыннан-ұзақ жазған. Сондағы Шұғаға жазған хаты:

«...Сіз бір айсыз нұрландырған аспанды,
Буландырған, уландырған жас жанды
Біз бір ғарип паналаған саянда,
Жас жүректе мықты жара басталды,
Кірлі нұрың, отты жакты ішіме,
Көтерем деп сене алмаймын күшіме.
Бірінші зар шықты тілден мұңданып,
Бұдан бұрын айтылмаған кісіге
Жас жүректің жалқынды көп тілегі,
Жарамдысын сізден қалап тіледі,

Әзіріне үміт Қаптың тауындай,
Жазмыс түрін жауап қайтса біледі
Минут, сағат, күндік, айлық қот емес,
Тілейтінім, жүдейтінім ол емес.
Көрсеқызар, антын бұзар қылжақбас,
Тұрлауы жоқ әсіре қызыл мен емес.
Жас өмірге жара шықты түр қандай?
Қызғылықты келешекте күн қандай?
Бір көргенде сиқырланып ақыл-ой,
Бал сөзіне қалды ынтам бір қанбай.
Қырық бүктеліп келсе хаттың тұмардай,
Жылы жүзбен көңілді жай қылардай.
«Болад» деген жалғыз ауыз сөз тапсам,
Көңіліме сақтар едім Құрандай...»

Түсте қойдан келгенде, Базарбайды шақыртып алып, хатты бердік. Шұға жауап жазса, тоқтаусыз әкеліп жеткіз дедік.

Әлі есімде Біздің үйдің сыртында бір кішкене көгал бар-ды. Ауылға келген қонақтың бәрі ат арқандап, шалғынын жапырып тастаған. Көгалдың түстік жағында ыстықпен шыбындап жатқан қойлар. Бірен-саран кісілер шыжыған ыстыққа қарамай қойын күрттап, жабағысын қырқып жатыр...

Әбдірахман қайда кеткен деп іздеп жүрсем, қойдың қотанының жел жағында шалғынға бауырын төсеп, көгалдың ортасында жатыр. Қасына келіп:

— Батыр-ау, мұның не? — дедім

— Қайтейін, үйде отырғым келмеген соң жатқаным ғой, — деді.

Біртүрлі қалың ойға шомып, екі көзі елдің сыртында, бірдемені күткен адам секілді. Не күткені белгілі — Базарбайдың келуі. Шұғаның хатты қалай қарсы алары белгісіз. Бұрынғы қалпын істесе, оқымастан жыртып тастайды. Оны Әбдірахманның өзі де сезетін. Хат жіберуге екі оқты болған соң, мен демеп жібергем, өйткені ойында оңаша сөйлескенімде: «Атаққа шыққан жігіт қой, хат жазып көрсін, онша теріске кетпес» деп Зәйкүлдің айтқаны бар-ды. Жаңа бір сөзінің ретінде: «Тентекжан осы жігітті аузынан тастамайды» деп сездіріп еді Әйел жайын әйел біледі ғой. Әрі сырлас жангесі бір амалын табар деп мен Зәйкүлге сеніп едім.

Әбдірахман көпке шейін үндемей жатты. Күн ыстық. Жұрттың бәрі көлеңкеде... мен сөз бастадым:

— Шұға қайтер екен?

— Қайдан білейін. — деді. Күрсінді. Үміт аралас уайым көз жанарында ойнап тұрды.

Біз орнымыздан тұра бергенде, Есімбектің ауыл жағынан жүгіре басып келе жатқан Базарбай да көрінді. Әбдірахман дәйек тұтып тұра алмады. Жақындаған сайын Базарбайдың бет-ажарына қараймыз... Арсалаңдап күліп жетіп, етігінің коңышынан бір жалпырақ қағазды шығарып, Әбдірахманға берді. Қолы дірілдеп, Әбдірахман ашып оқыды:

«Құрматлу мырза Әбдірахманға сәлем соңында айтарымыз: хатыңызды алдық. қазір пәлендей жауап бере алмаймыз, айыпқа бұйырманыз. Жазушы Шұға».

Әбдірахман түнжырап отыра кетті, баладан ауызекі сұрай бастады.

— Үлкен үйінде отыр екен, женешем шақырады деп далаға шығарып алып, хатты ұстата беріп едім:

— Қағыңғыр, мұның не? — деді.

— Оқысаң білесің, — деп едім, бетіме қарап жымиып күлді де, ашып оқыды. Сосын қалтасына салып, отауға барды. Мен қалмадым.

— Қағыңғыр, кетсейші, жұрттың хатын тасып, осы сен-ақ мазамды алдың ғой, — деп тағы күлімсіреді.

Бұрын хат бергенімде ашуланып жыртып, бір-екі күнге дейін маған қымыз бергізбей жүретін. Бұл жолы ондай ашу шақырмаған соң дәмеленіп, «апа-еке, жауап жазып берсейші, ешкімге сездірместен апарып берейін», — деп жалындым... Кішкене отырды да, осы қағазды жазып берді, — деді Базарбай.

Хатында ашық жауап бермесе де, баланың айтуымен Шұғаның ыңғайын байқадым.

— Енді Шұға, құтылмайды, — дедім.

Әбдірахманның ажары кірінкірейін деді...

X

...Хат жазысқан соң көп ұзамай-ақ Әбдірахман Шұғамен жақындасып кетті. Бірін бірі сүйгендігі сондай, аз уақыт көрмесе, ынтық болып өле жаздаушы еді. Екеуі де менен сырын жасырмайды. Есімбектікіне қымыз іше қыдырып барсам, Шұға жайраңдап қоя береді. Оңаша жер болса, сұрайтыны Әбдірахман.

— Жолдасың қайда? — дейді.

Өне бойы бір елде жата беру оңай ма? Еліне кетіп, Әбдірахман он шақты күн кешіксе, Шұға мазамды алады.

— Не ғып келмей жатыр, хабар білдің бе, аман ба екен? — деп.

Әбдірахман мен Шұғаның арасындағы сүйіспендік бірден бірге жайылып, бүкіл ел хабарланды.

Жалпы жұрт пәлен демегенмен, Айнабай тыныш қалмады, Шұға мен Әбдірахманның көңіл қосқан қалпын есіткенде Күлзипа жылапты деп қатындар өсек қылып жүрді. Үміттеніп жүрген адамы қызын менсінбей тастап кеткен соң Айнабай не қытарын бітмей, Есімбекке хабар тигізіпті: «Қызы бұзылды, Әбдірахманмен бір күні кетейін деп жүр» деп.

Есімбектің үй іші естіп, бұлан-талан болыпты. Шұға не қыла қойсын; таздың ашуын тырнадан алып, Базарбайды айдап шығарып жібереді. Мені үйдің маңайына жуытпады. «Көптен көрші болған ел едік, арамызға салқындық түсірме...», — деп шалдар үгіттеп, Әбдірахманды жолынан тайдырмақ болды. Әбдірахман бәріне де:

— Шұға айныса, амалым жоқ. Егер Шұға сөзінде тұратын болса, не қиындық болса да көнем. Алмай тынбаймын, — деумен болды.

— Орысша оқыған дінсіз неме, көптің сөзін аяқасты қылды, — деп шалдар Есімбектің жағында болды. Әбдірахманды қорғайтын кілең жастар, жататыны біздің үй. Жұртта да дін жоқ қой, ақсақалдарға қарсы болған адамды үйіне сақтады деп, менің басымды іске байлады. Есімбектің жоғалған атын мен ұрлады қылып, бір бұзаулы сиырымды төлеуге әперді. Көпке топырақ шашасың ба, Құдайдың салғанына көндік те отырдық.

Көптің талқысы қиын ғой. Соңғы кездерде қорқытайын деді. Есімбектің балалары бірнеше бозбалалармен түн болса бізді аңдитын болды. Қолдарына түссек, жоқ қылып жіберуі шәксіз еді.

Бұрынғыдан гөрі қатынау сирей бастады. Шұғаны сағынғанда, Әбдірахман өлең айтатын болды:

«...Жаным сүйіп, жарым деп сеніп едім,
Құрбандыққа басымды беріп едім.
Айтылған сөз, уәде сертім үшін
Ат сабылтып, Шұғажан, келіп едім.
Бұрын жакын ауылың алыстады.
Аңдып жүрген бір дұшпан қалыспады
Екеуімізді ынтық қыл екі жақта,
Тағдырдың неге мұнша қарысқаны!...»

XI

...Айнабай Есімбекті құтыртқанымен қанағаттанбай. Әбдірахманды басқа жөнмен мүдіртуге де кіріскен, «түріктерге жасырын ақша жиып жүр...» деп Әбдірахманның үстінен арыз беріп жүр деген еміс-еміс хабарды естіп, шошынып жүрдік. Әбдірахман ойына еш нәрсе де алмады, біздің үйде жатты да қойды. Ертеңді-кеш азабы Шұғаға қалай жолығу, қалай сөйлесу... Бұрынғыдай хатын таситын Базарбай да жоқ, Зәйкүлді екі бастан көре алмаймыз, әй, қиын-ақ болды-ау...

Бір күні кешке жақын ауылдың сыртында белеске шығып отырдық. Бетіміз Есімбектің ауыл жағында, көз ұшында бұлдырап көрінген адамдардың әйел екенін, еркек екенін айыра алмаймыз. Есімбектің үйі ауылдың орталығында. Сол маңайда жүрген адам Әбдірахманға Шұға болып көрінеді... Екеуімізде үн жоқ, ол Шұғаны, мен Зәйкүлді сағынам... Ұзамай өрістегі сиырлар жыбырлап, елге қайта бастады. Жаппастардың манайы лек-лек болып түйемен толды.

Ауыл іші ың-жың дауыс — маңыраған қой, мөңіреген сиыр, шұрқыраған жылқы. Ағытқан құлындар ойнақтап, шаң аспанға шықты... Бәрін де көрдік. Біріне де көңіл бөлгеніміз жоқ. Ой басқа.

Әбдірахман сөз бастап:

— Шұғадан бүгін хат алдым-ау, — деді.

— Не жазыпты?

— Сағындым депті. Үйдің ішінің бәрі де қас көрінеді. «Басым қатты ғой, құтылудың амалы не» депті.

Жаздым. Кетейік дедім. Хатты жіберетін адам табылмайды ғой, егер анық уәдесін алсам, ұзамай кетер едік...

Біздің әңгімеміз аяқтала бергенде, екі ауылдың ортасындағы ағытқан қалың жылқының арасынан жіңішке жолмен шаңдатып бір пар атты шыға келді. Жүрісі қатты, асығыс адам секілді. Арт жағында жалбандап шоқытып келе жатқан бір салт аттысы бар. Біз сөзді қойып, арбалыға қарадық. Жақындаған сайын адамы айқындалды.

Біреуі орыс секілді, менің жүрегім тас төбеме шықты. Қалтырап кеттім. Далада отырғанша, үйге барайық деп едім, жоқтан қорқасың-ау деп, Әбдірахман күлді.

Арбалы ауылға төніп келіп, біздің үйге бұрылды. Көшірі бір жас жігіт. Қатар отырған екеудің біреуі орыс.

— Құдай ұрған шығар, — дедім

Әбдірахман да сұрланыңқырап кетті. Андап үйге қарай жүрдік. Орысы қарғып түсіп, «осы ма» деген адамға ұқсап, бізге қарсы тұра қалды.

— Әбдірахман кім?

— Мен.

— Әйда, киін, болысқа барамыз, — деді орыс. Стражник екен. Мойнында қылышы, маңдайында жарқырауығы бар.

— Мені қайтесің? — деді Әбдірахман.

— Мен білмеймін, пристоп шақырады.

Қарсыласар дәрмен жок, естен танып қалдық. Жалмажан атты жектіріп, мен алып жүрмек болдым. Ауылдың сексендегі шалы, сегіздегі баласына шейін жиылды, бәрі де тамаша көрді... әй, жұртта да дін жоқ-ау!.. Менің әжем Әбдірахман үшін ботадай боздап жылап жүргенде, айызы қанған адамша табалап, насаттанып тұрғандары болды... Есімді білген соң, Әбдірахманға біраз жолдас болдым ғой, Құдай біледі, қазақ баласына инедей қиянаты жоқ еді. Қадір білетін жұрт қайда?

XII

...Күн бата ауылдан шықты. Біздің де жеккеніміз парат. Делбегені өзім ұстадым. Жол Есімбектің ауылының үстінен баса жүреді. Қатты шыққан қарқынымызбен келіп қалдық. Әбдірахманның екі көзі алдында. Алдымызда жүз саржын шамасында Есімбектің үйі тұр, бірақ Шұға көрінбейді. Шіркін-ай, сүйіспендік те қиын ғой.

Жаңа жеккен ат басымен алысады. Енді кішкене жүрсек, өтіп те кетеміз. Бірақ өткіміз келмейді. Аттың басын тежей берем. Кім біледі, бұдан кетсе, Әбдірахман Шұғаны мәңгі көре алмас, яки көрсе де біраз уақыт сағынуға тура келер деген ой елестейді. Бірімізге біріміз сөйлеспесек те, біріміздің ойлағанымызды екіншіміз біліп келеміз... Бұрын түнде барғанда маңынан жүргізбейтін Есімбектің аю төбеттері үріп алдымыздан шықты. Есіктің алдында бірталай адам жағалай отырып, көздері бізде, әңгімені соғып отыр. Кім біледі, әлде бізді мазақ қылып отыр ма?!

Басына кимешек киген Шұғаның үлкен жеңгесі қараша үйдің белдеуіне ботаны байлап, түйе сауып жатыр. Үлкен үй мен отаудың арасында бәйбіше теңселіп жүр, бәрі де маған қуанышты секілді көрінді. Біздің кетіп баратқанымызға таңырқаған ешкім жоқ секілді, ұсталып

айдалатынын әлдеқашан бәрі де біліп қойған тәрізді. Бәрі де күліп жүр, бәрі де босып жүр...

Бірақ Шұға жоқ...

Әбдірахман кенет:

— Айда! — деді.

Ат тоқтауға айналған екен. Делбені жиыңқырап ұстап, айдай бергенімде, ауылдың сырт жағындағы құдықтан келе жатқан екі әйел көрінді. Біреуі Шұға! Апырым-ау, жаман қуандым. Көзімнен жас шығып кетті. Қатарласып келгенімізде бізді танып, екеуі де сұстиып тұра қалды. Зәйкүлдің иығында шелек, Шұға жанында бос еріп келе жатыр екен. Әбдірахман арбадан қарғып түсіп жүгірді. Құшақтар, сүйер деп едім, өйтпеді, жұрттың бәрі самсап қарап тұрған соң, ибалық қылды білем... бекер ұялды, құшақтау керек еді, сүйеу керек еді!

— Апырым-ау! Қайда барасындар? — деді Шұға.

— Болысқа айдап барады, — деді Әбдірахман.

Шұғаның көзінен жас мөлдіреп қоя берді. Арбаның үстіндегі мен де еріксіз жыладым. Зәйкүл шіркін қорқақтау еді, жалтаң-жалтаң қарады да:

— Ойбай, Тентекжан-ау, ауылдың адамдары жүгіріп келеді, — деп шелегін жерден көтеріп-ақ алды.

Айрылмай амал жоқ екенін екеуі де сезеді. Бірінің көзіне бірі қарап қатты да қалды... Арт жағымызда айқай-ұйқай, боқтау, жүгірген адамның аяғының дыбысы. Алдымызда біраз жер барып тоқтап, бізді күтіп стражник ойбай салып жатыр.

— Әбдірахман!

— Қош! — деді.

Теңселіп келіп, арбаға мінді. Көзінің жасы мөлдіреп ағып, бетін жуып кетті.

Біз атты айдай бергенде, қарлыққан дауыспен:

— Қош, қалқам, қалқам!.. — деді Шұға.

Кемсеңдеп жылап, отыра кетті.

XIII

...Әбдірахманды пристоп дуанға алып кетті. Мен жылап-жылап қайттым. Жанымда Шұғаға тапсыр деген хаты бар. Елге келгеніме 5—6 күн болса да, ретін тауып бере алмадым.

Біз елден кететін күні, кешке жақын далада сөйлескенді шам көріп, Есімбек Шұғаны жаман сөгіпті. Ағалары да өте қатаңдық қылған білем. Содан бері Шұға жылауда, тамақпен

жұмысы жоқ десіп жүрді. Бірер күннен соң «Шұға ауру екен. төсек тартып жатып алыпты» дегенді есіттім. Ауыл арасы жақын болғанмен, бұрынғыдай барып сөйлесетін күн жоқ. Жасырынып жүріп, Әбдірахманның хатын Шұғаға зорға тапсырдым.

Шұға шын ауруға айналған соң, Есімбек жұмсайын деді, бақсы-бөлгер алдырып, ем қылдырып еді, жазылмады, науқасы күннен күнге үдеп, есінен танып, сандырақтауға айналған: сандырақтағандағы айтатыны Әбдірахман болған.

Былғандап өскен жалғыз қыз былай болған соң, бәйбіше үйінің ішін үгіттеп, Шұғаны өлімнен құтқармақ болысады. Ол емі — Әбдірахманды ел болып ақтап алып, той қылып екі жасты қосу. Балаға деген мейірімшілік Есімбекке мұны да еріксіз істетпек болды. Ағайын-туғандарымен ақылдасып, болыстан өтініп, Әбдірахманды қайтартпақ болды. Мұның теріс деп ешкім Есімбекке айта алмады.

Маған да еркіншілік болуға айналды.

Шұға шақырады деп бір күні Есімбектің түйешісі келді. Төбем көкке тиердей болып қуандым. Келдім. Үлкен үйінде, кілемнің іргесін түргізіп, Шұға жатыр екен. Маған көзі түсіп кетіп қамықты.

— Қарағым, — деп шешесі бетінен сүйіп, Шұғаның көзіндегі жасты орамалмен сүртіп алды.

— Жылама, қарағым, бір сенің ризалығың үшін өкеңнен есітпеген сөзім жоқ. Қайтейін, билік менің қолымда болса, бұл күйге я түсер ең, я түспес едің...

Бәйбіше де қамықты. Үйде басқа адам жоқ еді.

Шұға шешесіне:

— Әже, — деді.

— Әу, қарағым.

— Мені оңаша қалдыршы.

— Қалдырайын, қарағым, — деп бәйбіше шығып кетті. Мен Шұғаға жақындадым.

— Жайың қалай? Тәуірмісің, — дедім.

— Тәуір емеспін, — деді. Көзіме көзі түсіп кетіп, қамыққандай болды... — Тәуір емеспін... Тәуір болуды тілемеймін де... Сәлем айт... — деді. Жылап қоя берді. Жастығынын астына тығулы орамалмен көзін сүртті.

— Тірі келсе, көресің ғой. бірақ мен...

Тығылған жасқа булығып, сөзін айта алмады.

— Құдай жазған болса, бәріміз де көреміз. Ажарыңыз тәуір ғой, жазыларсыз, — дедім.

— Жазылып керегі не? Бәрібір мен бақытты бола алмаймын. Әкем аяса, менің дертім жанымға батқан соң аяп отыр. Ертең сауықсам, қайта күйсеуден тайынбайды. Өлем деп арман қылмаймын, жалғыз-ақ арманым бар. — Түнеугі көргенде Әбдірахман бірауыз сөз айта білмеді. Бір көріп сөйлесіп, жаным шығарда «Шұғам!» деп бетіме бетін тигізсе, бар арманым бітіп, дүниеден армансыз өтер ем... Әй, ол жоқ қой! — деді.

Ауыр күрсінді.

Кешке шейін отырып, мен елге қайттым.

Мен үйге келсем, Әбдірахманның қаладан келгенін естіп, үйдің іші қуанып отыр екен. Шұғаның халын көріп қайғырып қайтсам, Әбдірахманның келгенін есіткен соң тасып кеттім. Менің қуануым ынтық болып жатқан Шұғаға Әбдірахманды әкеліп бір көрсету еді. Атқа міне салып барсам, ол ел де қуанышты екен, сөйлескеннен-ақ Әбдірахман Шұғаны сұрады. Ауруын бұрын да есіткен екен. Мен «тәуір» деп көңілін жұбаттым. Түнімен ұйқы көрмеді. Ертеңіне жылқы келе атты ерттеп мініп, біздің елге асықты. Желе шоқытып келе жатырмыз. Күн аптап ыстық-ақ. Ол қуанышты, қайдағы жоқты айтып мені күлдірумен болды.

Айдалып бара жатқанда, Шұғаға шығарған өлеңім еді деп ән салды:

«...Жүзі құбыла, сөзі құран Шұғамның,
Бір Шұға үшін жанды құрбан қыламын
Кетерімде арманда боп сүйе алмай,
Еңіреп жылап, «қалқам» деп-ау шырағым!..»

Біз ауылға жеткенде, Беркімбайдың үйінің қасы лық толған адам екен. Атты байлап, Әбдірахманды үйге кіргіздім де, неге жиналып тұрғандарын білейін деп, аяңдап кісілерге қарай жүрдім. Жакындай бергенімде, бір салт атты шоқытып келді де, айқайлап бірдеме айтып кейін жүріп кетті. Не айтқанын есіте алмадым. Бірақ өлденеге жүрегім тітіркенді. Бойым мұздады... Жүгіре басып жандарына келгенімде, «Құдай рахмет етсін!..» деп беттерін сипап бата қылысты. Мен аң-таң болдым. Айтбай маған қарап:

— Есітің бе, Шұға қайтыпты-ау, — деді. Суық суды төбемнен құйып жібергендей болды. Тұрған орнымда қаттым да қалдым. Жиылған жұрттың бәрі де бастарын шайқасты.

— Өй, Шұға десе, Шұға еді-ау... — десті.

Ауылдың адамдары жиылған қалпымен келіп, Әбдірахманға естіртті. Әбдірахман жыламады, сүп-сүр болып қаты да қалды. Бөріміз де көңіл айтқан болдық...

* * *

Шұғаның өлген орнын көру Әбдірахманға мақсұт болды. Жұрттың «өлді» дегеніне нанбағандай болды.

Бөріміз келдік.

Есімбектің үйі ызы-шу, қым-қуыт екен. Келе жатқан көп адамды көрген соң, келіндері далаға шықты. Көздері қып-қызыл. Зәйкүл ымдап шақырды. Қалтасынан алып, бір қағазды ұсынды. Хат екенін білдім. Жүрегім елжіреп, жылап жібердім. Әбдірахман да сезіп тұр екен, оңашарақ шығып оқыдық. Әбдірахманның көзінің жасы сорғалап хатқа тамумен болды.

Сондағы Шұғаның өлерде жазған хаты:

«... Әуре боп неге біткен ажар-көрік,
Ішңе от түсірдің, қалқам, көріп
Гүлдену жас өмірде мақсұт боп ел,
Серттесіп, қол алысып уәде беріп.

Жолыңа құрбан қып ем жан мен төнді,
Дарига, айтылған серт болмай қалды.
Көре алмай ақтық минут дидарыңды,
Арманда жан тапсырған мен бір зарлы!

Хаты деп ақтық жазған ғашық жардың,
Есіңе ал, дұғана мен ынтазармын.
Қош, сау бөл, ойнап-күліп жолығармыз
Астыңда ақ туының пайғамбардың!..»

* * *

Шұғаның сүйегін бұрынғы ескі қорымдарына қоймақ болып, Есімбек көшін түйеге теңдеп жөнелді. Келер жыл «Өгіз сойғанның» басына келіп қонған соң, ел жиып асын берді. Сонда тұрғызған белгі еді...» — деп сөзін бітірді.

Әңгіменің қызығына түскен соң, қаракер бесті қамшыдан құтылып, жолы болып келе жатыр еді. Бір-екі тебініп шаужайлап қатарласты. Алдымыздағы белеске шыққанда үлкен көлдің аңғары көрініп, құбыла жағында бір обашық мұнарланды.

— Өне, — деді жолдасым, — өне, Шұғаның белгісі көрінді... өй, өзі де Шұға десе, Шұға еді-ау!.. — деп қойды.

ӘҢГІМЕЛЕР

КҮЛПАШ

I

Күлпаштың көңілсіздікке түсіп жүрген күндерінің бірі еді... Үстінде өрім-өрім болған соң әр жерінен бір түйіп қойған ескі көйлек, онын сыртында тозығы жетіп тулаққа айналған қысқа ескі тон, басында селдіреген көне бөкебайдың ескі жұрнағы. Бет-аузы көнектей ісік: тоңып бүрісіп, үйдің бұрышындағы пешке арқасын сүйеп мұңайып, терең ойға шомған адамша Күлпаш отыр. Қасында жыртық күпіге оранып, бүк түсіп баласы Қали жатыр.

Үй суық, жамаулы терезенің жыртығынан кірген ызғырық шекеден шыққандай... үйдің ішін жылытуға — пешке жағатын отын жоқ. Отын табылар жер де жоқ... қара судан басқа нәр-ем татпағанына бүгін үшінші күн. Алты айғы қыс тартқаны — аштықтың зардабы. Бар сенетіні байы Мақтым ел қыдырып, тілек тілеп, ерте кетіп, кеш келеді. Бірақ оның да табары жоқ...

Әйтсе де, Мақтым кеткенде, сол бірдеме әкелетіндей көріп, өзін өзі алдастырумен ұзақ күнді кеш қылады. Бұл Күлпаштың бүгінгі әдеті емес, көптен бергі әдеті. Жағын суалдырып, жүзін сарғайтып, адам қарағысыз қылып барып, ақырында ісікке айналдырған осы әдет, осы шыдамдылық...

Күлпаш осы кезге шейін өзінен бетер баласын аяумен келді. Ауыл-аймақ, көрші-қоландарынан сұрастырып алған сорпа-суын баласына беретін болады.

Соңғы кезде оның өзі де болмай кетті. Бұл ауылда отырғандардың бірсыпырасы-ақ өлмелі кедей, бәрі де «шықпа, жаным, шықпа» деп отырған секілді. Бұрынғыдай ауысып тамақ беру абысын-ажын арасынан кеміп кетті.

Шағын тамақтың үстіне біреу келсе, кірпікшешендей жиырылатынды шығарды. Мұны әсіресе Күлпаш сезеді. Бұрынды-соң аш болсын, тоқ болсын тамақ үшін біреуге телміруді ар көретін Күлпашқа бұл оңай болсын ба, көрші үйлерге қатынауды сиретіп еді...

Міне, бүгін ақтық азық таба алмағандарына үшінші күн, іші қабысып, жүрегі қарайып, көзі бұлдырап, өлім сағатын күткендей ыпыны кетіп отыр... Әлі есі-дерті баласында. Ойлап отырып-отырып, қабағын шытып, кейістік тартқан кісі тәрізді баласына қарап:

— Құдай-ай!.. Не қылмысымыздан бұл күйге түстік екен? — деді.

Жылап жіберді. Бүртік-бүртік ыстық жас үстіндегі жарғақ тонның омырауынан сырғанай бастады...

II

Аштықтан басқа Күлпаштың мазасын алатын тағы бір ой бар еді. Ол ойдың Күлпашты қинағанына бүгін екінші күн. Қыстың бас жағында, жұртпен қатар соятын малы болмай, жалғыз атты ұры алып, Мақтым жаяу тілек тілеуге айналған соң, Күлпаштың бірге туған сіңлісі Раушан келіп, Күлпашты азғырған:

— Осы жаманмен біраз күн өмір өткіздің ғой. Ендігі қалған өміріңді қорлыққа салма... жыл болса ауыр, осы бастан азбас, тозбас қамыңды ойла... — деген.

Күлпаштың көңілін аудару үшін Раушанның ұсына-тын адамы — Жұмағазы.

— 40—50 карасы бар. Бір ауылдың байы. Бұрынғы қатынынан бала қалған жоқ. Жасы биыл тап 40-та. Оған ти-сең, өзің би, өзің хан боласың!.. — дейді Раушан.

Қыстың бас кезінде ептеп күнделік тамақ тауып, ашы-ға қоймағандықтан, «байынды тастап, байға ти .» дегенде Күлпаштың жүрегі тас төбесіне шығып еді.

— Қарағым Раушанжан-ау, аузың барып неғып айтып отырсың! — деп еді...

Арадан екі-үш ай өткен соң, аштық шеңгелін қатты-рақ салды. Тұрмыс түрі қиындыққа айналған соң, әсіресе баласының тамақ сұрап жылағанына жаны төзбеген соң, кейбір кейістік тартқан уақыттарда Күлпаштың ойына Раушанның сөзі түсетін болды. Бірақ ол сөздің өзіне пай-далы я зиянды екенін бұл уақытқа шейін айырып білген

емес. Әйткенмен, соны ойлайды, неге ойлайтынын өзі де білмейді...

Әрі-сәрі болып жүргенде, сіңлісі Раушан тағы келді. Күлпашты көріп аяды, жылады...

— Енді өлесің ғой, жазған, мен биыл не айтып едім?! — деді.

Күлпаш үндемей, ойға шомды. Жүрегінде таласып тұрған екі ой бар: «Жұмағазыға тисем, тамағым тоқ, көйлегім көк болар еді... Қалижанды да ашықтырмауға болар еді...» деп ойлайды; «Жастан қосылған қосағым еді. Оны жылатып тастағанда не оңам!..» деп те ойлады. Екі ойдың бірі жеңіп шыға алмай, өзі қатып отырған Күлпаштың басын одан жаман қатырады...

Күлпаштың қажығанын, нақ бұрынғыдай қарысып кетпейтіндігін сезіп, Раушан сөзді кесіп айта бастады:

— ...Мына күйіңмен ұзаққа бармай өлесің... Сені өлімнен құтқаратын бізде де әл жоқ. Өзіміз де сол Жұмағазыдан күн көріп отырмыз... енді, сөзді қойып, соған ти!.. — деді.

Күлпаш күрсінді:

— Қалижанды қайтем? — деді.

— Ойбай, апа, баланың басы құрысын, әуелі өз камыңды же, артынан алдыра жатарсың, — деді.

Байын ауызға алмай, баласын ғана атағаны — Күлпаштың әбден әлсіреп, ескі қайрат, шыдамдылықтан айрылғандығын білдірді. Жұмағазының нұсқауымен келген Раушан, апасының жайын сезген соң, істі біржола бітірудің камына кірісті. Күлпашты қызықтыра сөйледі.

— ...Не бар тамақ соның үйінде: бұзылмаған қазы, бұрулі ет, шұжықтың саны жоқ... Әлі күнге дастарханнан наны үзілген емес. Сені алып беремін деп біздің үйдегі сөз қылғанда: «Одан артық қатынды іздесем де таба алмаймын ғой» деп қутың-қутың етеді...

Бұзылмаған қазы, бұрулі етті есіткенде, Күлпаштың аузынан суы ағып, ынтығуға айналды. Бүрліктірген аштық, тамақты есіткен соң, Күлпаштың еркін алып, жеңгендей... жүрегі дірілдеп, көзі қарауыттып, «тием!..» деген сөз еріксіз аузынан атылып шыға жаздап отырып:

— Әй, қарағым-ай! — деп өксіп жылап жіберді. — Қарағым-ай, өздерің білші... мен естен танған кісі ғой... — деді.

Жамаулы күпіге оранып, бүрісіп жатқан Қали жыбырлап:

- Әже!.. — деді.
- Ау, қарағым! — деді Күлпаш.
- Әкем келді ме?..
- Қарағым-ау, әкеңнің қарасы батсын!..

III

Таңмен кеткен Мақтым әлі қайтқан жоқ. Күн батуға барып қалды. Боранды ызғырық азырақ серпіліп ашылып, бұлттың жиегінен шыққан күн Мақтымның жамаулы терезесінің көзінен көрініп, босаға жаққа нұрлы сәулесін шаша бастады.

Күлпаш пештің қасында. Жанында бүрісіп Қали жатыр. Ойға шомып біраз отырып, «уһ!» деп ауыр күрсінді. Бұл күрсіну күн батардың алдында қатындардың от жағып, тамақ асатынын еске түсіргендіктен шығып отырған емес, бұл жүректі қаптап топтанып, іші-бауырын елжіретіп, тұла бойын удай жайлаған қалың қасіреттің, ауыр дерттің ұшқыны еді. Бұл дертті Күлпаштың кірсіз таза жүрегіне салып отырған сіндісі Раушан. Раушанға қосымша болған, ызғарын төгіп бүрліктірген аштық!.. Өткен өмірінде ойына келмеген істі Күлпаш істегелі отыр. Байынан айрылып, екінші адамға, өткен өмірінде ойына кірмеген адамға тиюге уәде берді... ертең мәңгі кетпек. Бірақ қалай кетпек? Қалай айрылмақ?.. Оны Күлпаштың өзі де білмейді.

Раушан кеткелі ойлағаны жалғыз Мақтым. Мақтымның өзін айттырып, күйеу болған шағы көзіне елестейді: ...Жазғы кез... Мақтым ұрын келген. Түксиген қабак, қушық мұрын, еңкек денелі, қарасұр жігіт. Жұртқа қалай көрінетінін өзі білсін, әйтеуір, Күлпашқа ұнауы анық.

Күлпаш бір көргеннен-ақ тәуір көріп кеткен. Содан бері екеуінің арасы әлі тәуір: біріне бірі наз қылып сөйлескенде: «Екеуімізді қара жер айыра» деп серттесетін... Мақтым үйде азғана жоқ болса, «қайда кетті» деп, келгенше ынтық болатын Күлпаш осы... Сүйткен Мақтымын бүгін тастамақ. Әй, рақымсыз аштық-ай! Кімдерді жылатпады, кімдер жыламады!

- Күлпаш өксіп, жылап жіберді.
- Бүрісіп жатқан Қали қозғалып:
- Әже, — деді.
- Немене, қарағым?
- Әкем келді ме?..

IV

Далада тықыр білініп, сықырлап есік ашылды. Қыржиып тырысқан қысқа тон, қаудырап қатқан жаман тымақ, аяғында қонышынан басылған жыртық етік; мойнында дорбасы бар, жағы суалып, көзі адырайып, адам бейнесі кеткен біреу есіктен кірді.

Бұл Мақтым еді, Күлпаш жалт етіп қарады да, мұңайып кетті...

Қали басын көтеріп алып:

— Әке, келдің бе?

— Келдім, карағым!.. — деп кемсендеп, қалтылдап, жыртық етігін сықырлатып, үйдің ортасындағы бағанның түбіне келіп Мақтым салбырап отыра кетті.

Қали сүйретіліп тұрып, екі көзі Мақтымның мойнындағы дорбада, ептеп басып жақындады.

Мақтым жылап қоя берді:

— Қалқам-ау, дым жоқ!..

Күлпаш та жылады.

Қали ауыр күрсініп, тәлтіректеп басып барып күпісіне оранып, Күлпаштың қолтығына басын тыға бүрісіп жата кетті.

Көп уақыт өтті. Қас қарайып, үйдің ішін қою қараңғылық қаптады. Мақтым бағанға сүйеніп әлі отыр. Оқтасанда уілейді.

Күлпаш ойға шомған адам тәрізденіп біраз отырып, бір кезде шошынған адамдай кенет басын көтерді:

— Әй, — деді.

Даусы біртүрлі қалтырап, үйдің ішін жаңғырықтырды.

— Әй, ояумысын?

— Жай ма?

Күлпаштың үні бітті... не айтарын білмеді... көзінен мөлдіреп жас төгіле бастады...

— Қатын, бірдеме айтайын дедің бе?

— Әшейін... бүгін Раушан келіп еді...

— Жай келіп пе?..

Күлпаш тағы сөйлей алмай, көз жасына булықты. Әлдене уақытта тағы да:

— Әй, — деді.

— Немене, жазған, айтсайшы!

— Біз осы қайтеміз?

— Қайдан білейін.

- Біз өлмейміз бе?
- Өлетін шығармыз!..
- Біз... — деп тағы тоқталды.
- Біз... біз... айрылсақ қайтеді?..

Мақтым өлденеге қозғалғандай болды. Үй іші тым-тырыс. Жаңа туған айдың сәулесі үйге түсе бастады...

- Қатын, сен не деп отырсың?
- Айрылыссақ?!..
- Раушан айтты ма?
- Иә.

— Қалиды қайтесің? — деп Мақтым кемседеп, өксіп жылап жіберді.

- Әттең, кедейлік, әттең, аштық, қылдың-ау!..

Пеш пен Күлпаштың арасындағы қуысқа тығылып бүрсеңдеп жатқан Қали тағы қозғалды:

- Әже, — деді!
- Қалқам-ау, не қыл дейсің?
- Тондым!..

V

Марттың іші. Жетіге созылған боран бүгін ғана ашылып, жылы шуақ күннің көзі ықтасындағы қардың бетін жылтыратып, терлетіп жатыр. Жерде де бұрынғыдай ызғар жоқ: арық малдар тысқа шығып, күншуақтықтағы боктықты, шөпті тіміскіп жүр.

Ұзыннан созылған ауылдан оқшау, жеке, маңайында бұдыр жоқ, қалың күртіктен моржасы зорға көрініп тұрған шеткергі үйге ауыл сыртындағы жіңішке жолмен бір жастау әйел аяндай басып келе жатыр.

Бұл Күлпаш еді. Жұмағазыға тигеніне жиырма күндей болған. Аштықтың қанды тырнағы Күлпашты бұған да көндірген. Бірақ аштықтан құтылған екем деп қабағы ашылған Күлпаш жоқ. Жұмағазының үйіндегі жиырма күн жиырма жылдан ауыр болды. Әсіресе Қалиды сағынады. Жұмағазының үйіне барған күннің ертеңіне түнде Қали түсіне кірді. Күлпаш үйден шығарда «қалқам» деп барып Қалидың бетінен сүйгенде, өкпелеген адамдай аузын бүртитып, тұрған орнында қалшиып қалып еді. Түсінде де сол күйін көрді. Аузы бүртиып, көзі әлдеқайда бірдемеге тіреліп катып қалған... Күлпаш «қалқам» деп бауырына тартса да, тас секілденіп орнынан қозғалмайды.

Бір күні түсінде Мақтымды көреді. О да ренжулі, о да ашулы. «Әй, әй!» деп Күлпаш бір-екі рет сөйлесе де, Мақтым жауап бермейді...

Дүниедегі ең жақсы көретіні байы мен баласын ренжітіп, өзінің бас сауға қылып кеткенін Күлпаш енді ар көре бастады. «Өлсем, солармен бірге өлсем болмайтын ба еді?!» деген ой кірді. Бір жағынан, Мақтымның жайын ойлайды. Ала дорбаны мойнына іліп алып, таңмен тамақ іздеп кетсе, тапсын-таппасын, кешке бір оралып соқпай қоймайды. Сондағы азаптанып жүргені қатын-баланың қамы, соларды аштан өлтірмеудің жабдығы, сөйтіп жүрген адамның қадірін білмей, тастап кететін не жөні бар еді?!

Күлпаш барғалы қайғы үстіне қайғы жамап, ақырында бүгін Жұмағазының үйде жоғын пайдаланып, келе жатқаны еді. Күлпаш бұл жолы түрлі ойға мініп келеді. Мақтым ренжімесе, басқа байға тидің деп ашуланбаса, ескі тұрмысқа қайта қайту да ойында жоқ емес.

Аяғын екі-үш басып, қайта-қайта сол жақ қойнын сипап қарайды. Қойнында екі кесек ет бар: біреуін Қалиға, біреуін Мақтымға деп жасырып пісіріп алған.

— Қарағым-ай, етті көргенде не дер екен? — дейді оқта-санда.

Ауылға төніп келгенде, екі-үш ит үріп алдынан шықты Күлпаш елеген жоқ, кіре беріс шеттегі Ыбырайдікі еді. Биік қылып соғылған аққаланың басында Ыбырай тұр екен, Күлпаш оны да абайлаған жоқ. Жүрегі алып ұшып, үйіне жеткенше асықты.

Ыбырай танып:

— Ау, келінбісің? — деді.

Күлпаш сәлем қылды да, жөнеле берді, Ыбырай бірдеме айтқысы келген кісі секілденіп, аққаладан аяғын бір-екі басып, түсіңкіреп барып тоқтады.

Күлпаш үйіне жетті. Лапастың есігіне көзі түсіп, жүрегі қалтырап, тіксініксіреді. Есіктің алды күрткі қар, із дегеннен дым жоқ!.. Малтығып басып барып, үйдің есігіндегі қарды аяғымен ысырып, есікті ашуға айналды... жүрегі лүпілдеп соғып, көзі қарауытып, біртүрлі қорқыныш пайда болғандай тәрізденді. Бірақ неден сезіктеніп, қорыққанын өзі де біле алмады. Білетін жайы да жоқ еді...

Жан дәрмен қайраттанып, зорға дегенде салдама есікті қозғап, сықырлатып ашты. Суық леп бетке соқты. Терезеде жарық жоқ, үй тастай қараңғы.

Күлпаш қалтыранып кетті, үйге кірерін де, кірмесін де білмеді. Бір аяғын табалдырықтан ішке салып, есіктен қолымен ұстап қалтырап:

— Қарағым! — деді.

Үн жоқ...

— Қарағым, қайдасың?.. Әй, бармысың?..

Жауап жоқ...

Күлпаш не қыларын білмеді. Жалтандап артына қарады. Жүгіріп терезеге барып, күрткі қарды қолымен қопарып ашты. Нұрлы күннің сәулесі жамаулы терезе арқылы үйге түсіп, жарық қылды. Түс кезі екен, күн түп-тура пешке түскен...

Қарды тастай беріп, Күлпаш жалма-жан сығалап еді, пештің жанында ұйлығып, бүк түсіп құшақтасып жатқан әкелі-балалы екеуіне көзі түсті... Ішкі елжіреп, көзіне жас келді. Ұйықтап жатыр екен деп қуанып, малтыға, сүріне үйге кірді:

— Қарағым, Қалижан, түр!..

Төніп келіп Қалиды сүйейін деп ұмтылғанда, көзі Мақтымның көзіне түсіп кетті: көзі адырайып, аузы ашылып, тісі аксиып жатыр екен!..

Күлпаш шошып:

— Әй!.. — деді.

Бұдан кейін не болғанын өзі де білмей, өліп жатқан байы мен баласын құшақтай құлады.

2 август, 1922 жыл.

АЙТ КҮНДЕРІ

— Айт құтты болсын!

— Айтсын, жақсылығы бірге болсын!

— Жыл он екі айда бір келген жарықтық айт қой, бұл күнді көрген де бар шығар, көрмеген де бар шығар.

I

Сөске түс. Желсіз, тынық, ыстық. Аз ғана мал ауылдың қорасында көлеңке сайын топтанып, көбі салған түтінге ықтасындап тұр... ызындаған маса, сона, шіркей есінді тандырғандай...

Ауылнай адамының бәрі қыбырлап, ерсілі-қарсылы кезіп жүр. Бәрі де киінген. Жүздерінде әлденендей бір

қуаныштың белгісі бар. Жерошақ біткеннің көбінде асылған қазан, ақ көбігі бүркылдап семіз ет қайнап жатыр... кәрі-күртаң шалдар, кемпірлер екеу-екеу көлеңкеде отыр.

— Жарықтық-ай, бұл күнді де жұрттың көретін күні бар екен-ау!..

Ауылдың орта жеріндегі бір үйдің алдында үйме-жүйме болған кісі. Ішінде кәрілеу кемпірлер, бірен-саран шалдау адамдар да бар...

Біреу пышақ қайрап, бір жігіт семіздеу қызыл өгізді ұстап тұр.

Шеттен келген адам:

— Құрбандық қабыл болсын, — дейді.

— Әмиін, айтқаның келсін! — дейді шалдар.

— Неғып кеш қалып жатырсыңдар?

— Малдың табылғаны-ақ осы болды... шетінен ұстап соятын бұрынғы дәуір қайда...

Жұмағазы Зәйкүлмен шетте сөйлесіп тұр...

— Сен шалсайшы, мен кәйтейін.

— Қой, ойбай, өзің кір, мен ренжімеймін.

— Кір, кемпір, Жүмекен рұқсат берген соң, несіне тоқталасың.

— Иә, шын айтам. Шала ғой, мен бұрын да шалып жүрмін ғой... Құдай қабыл қылса, махрұм қылмас...

— Қой, мені әуре қылма...

— Неге?

— Соны қалай шалатынын да, намазын қалай оқитынын да білмеймін.

* * *

Алдыңғы қатардағы ақ отаудан бұралып бір келіншек шықты. Басында шетін кестелеген шашақты көгілдір жаулық. Неше түрлі асыл тұмаршалармен безеген мәнерлі жалпақ сары, үш-үштің төменгі жағында маңдайына келтіріп төгілген сары сүлгі шашақ көк пүліш қамзолдың төсі неше түрлі асыл ілгек алқым баулармен безелген.

Тысқа шығып, біраз тұрды да:

— Еркежан, — деді.

Үйден 16-17 шамасындағы бұралған әдемі қыз шықты. Үсті-басы малынып тұр.

Келіншек күлімсіреп:

— Суға барайық. Айдарлым да келе жатыр екен, — деді.

Қыдырып жүрген бір-екі жігіт арт жағынан келіп, келіншекті қытықтап қалды.

— Қойшы, ибай, ұят-ты...

— Мұнша безеніп қайда барасың?..

— Айттаймын...

— Байы үйде жоқ болған соң, құтырып жүргенін көрмеймісің, — деп екінші жігіт күлген болды...

* * *

Терлеп-тепшіп, үйінің көлеңкесінде ақ текесін сойып жатқан Молдағалидың қасына Уәли келді.

— Айт құтты болсын!

— Айтсын...

— Немене, сен тоқтыңды саттың ба?

— Жоқ.

— Маған сатшы, әжеме құрбан шалдырайын.

— Ақша дабай.

— Күз аларсың.

— Болмайды.

Уәли кеткен соң, Молдағали текенің терісін жұдырықтап жатып:

— Аштан өлсейін деп жүріп, айтта несі бар екен, алдап апарып сойып, бір тоймақ қой, — деп күлді...

II

Ауылдан оңаша, томардың жел жағында үш қара үй тұр. Маңайында қыбыр еткен мал да жоқ. Ызындаған маса да жоқ, асылған қазан да жоқ, кезіп жүрген адам да жоқ... Күнбатыс жақ шеттегі үйдің көлеңкесінде үсті-басы өрім-өрім болып бүкшиіп он үш жасар бір қыз бала мен бір орта жасты әйел отыр. Жүздері сарғылт, көздері ісіңкі... «Уф!» деп күрсінеді. Әлденені ойлайды... Айдай әлем қуанып жатқан айт оған азап секілді. Бар айтатыны:

— Сорлады-ау, сорладық-ау...

Ауыл жақтан ақсаңдай басып орта жастағы бір еркек келді. Киімі алым-жұлым, мойнында дорба.

— Қатын, Бөкең қалай?

— Не қалайын сұрайсың, сорлады ғой.

— Немене, қайтты ма?

— Қайтты.

Көлеңкеге сылқ етіп құлай кетті, жылады.

— Ақыр байдың түбі аштан өлер деген осы екен-ау... Зейнеп ше?

— Кірпігі қимылдап жатыр еді, не болғанын білмеймін.

— О да өлген шығар...

Мойындағы дорбаны алып, жерге тастай берді, ішінде бірдеме бар секілді.

— Бірдеме таптың ба әлде?

— Мардымды нәрсе жоқ.

Тырдай жалаңаш алты, жеті жасар бір ұл, бір қыз бала тысқа шыға келді. Қапшықтан алып жатқан домалақ малдың терісін көріп, екеуі бірдей тарпа бассалды. Таласты.

— Қойыңдар, құрғырлар. Мә, біреуіне жүректің құлағы бар.

— Күнімен жүргендегі әкелгенің осы ма? — деді қатыны.

— Е, кайтейін, бермеген соң... мынау текенің ені... Мынау жүректің құлағы... мұны да итке лақтырған жерінен алдым... Жүрттан кайыр кеткен ғой... құрбандарының қанын бер деп едім, Ұлбала бәйбіше айқай салды: «Былтырдан бері асырағаным жетер» деп... не бергенін қайдан білейін...

— Ай, сорлысың-ау, мана өзім барғанда, ішек-қарнын аршып, бірталай нәрсе әкелетін едім, аурудан шыға алмадым ғой...

III

Топ-топ болған атты, арбалы адамдар түс-түстан ауылға ағыла бастады.

Ауылдың орта шеніндегі ақбоз үйдің маңайында толған лық адам, топтанған арба, ат... кілең бозбала. Бір топ, ауыл қыдырып «айттық» алып жүр. Ауыл гу-гу.

— Айт құтты болсын!

— Айт құтты болсын!

— Жақсылығы бірге болсын!

Жерошактың басында үш-төрт адамның басы құралып қалды. Бірдеме естіп, бастарын шайқасып отыр.

— Есіл ер-ай, қор болған екен...

Бірден бірге жайылып, хабар ақбоз үйдің маңайындағы көп адамға да жетті.

— Қатыны мен Бәкен қайтыпты...

— Қашан?

— Бүгін.

— Алда, бишара-ай!

— Қайтқандары да дұрыс болған екен, тірідей қор болып еді.

— Айт күні кайтканы тілеулері дұрыс болған екен би-шаралардың.

— Дүние деген осы, жігіттер, — деді ортада отырған бір ақ сақалды кісі.

— Едәуір жыл болды-ау. Өгізөлгеннің басында айт болып, ат шаптырғанымызда, жиылған адам қанша болса да, бөгелмей-ақ қымызға қандырып шығарып еді. Ақырында бүгін сол Бәкең қатынымен аштан өліп отыр... тұздәмін татқан жігіттер, ескеріңдер, еттеріңді жеген соң, жаназасын жерге тигізіңдер, сауап қой...

* * *

Ет желінді, қымыз ішілді, жұрт жиналып, елдің сыртындағы белеске шығып, жалау байлап, ойын қылуға айналды. Ақсақал сөзін тыңдаған жан жоқ...

Ат шабыс, күрес, тоқ бәйге... аштан өлген Бәкен мен Зейнепке көптің көрсеткен құрметі «тілеулері дұрыс екен, айт күні кайтты!» болды.

1922 жыл, айтта.

ҚЫРМЫЗЫ

Қырмызы ұзақты түнге түс көрумен болды. Бармаған жері, баспаған тауы, әлеметі жоқ. Әлсін-әлсін шошып оянғанда, қара терге батып, тұла-бойы дел-сал болып қалады... Ұзақты түнде шатасып, ұйықтай алмады. Таң құла жиектеніп сыз беріп келе жатқанда көзі ілікті. Әдемі түске кірді: қыз-бозбала тегіс жиылған бір үй. Жұрттың бәрі қуанышты... Қырмызы бір жерге тұрақтамай, қалың топқа көз жүгіртіп, өлдекімді іздеумен болды.

— Оны енді іздеме, іздегенмен саған жоқ дейді, — біреу.

Қырмызының ашуы келіп, қалтырап кетті. Тоқтаусыз жүгіріп іздеді.

Бір қара күңгірт жерде әлдене көзге елестегендей болды. Адам секілді. Тұрған тұрысы, киімі таныс. Жақындап келіп еді, — Қамбар.

— Қарағым-ау, мен сені іздеп жүрмін ғой, — дей бергенде:

— Келме, — деп қол сілдікті.

Қырмызы шошынып, өкпелеген тәрізді боп тұра қалды.

Қамбар жымиды. Жүзіне нұр күйылып, біртүрлі сәуле шашқандай болды. «Мен саған өкпеледім, мені ұмытып кеттің» дейді. Қырмызы бірдене айтайын деп еді, тілі тұтығып, айта алмады. Екі көзі Қамбарда, қатты да қалды. Қырмызының ынтығып сағынып тұрғанын білгендей, Қамбар орнынан қозғалып жақындағандай болды. Киген киімі қып-қызыл, көзге шағылысып кұбылып тұр... Кұшағын жайды. «Кел, қалқам!..» дейді... Жас жүрегі алқынып, сүйген досының, көптен көрмеген Қамбарының жылы құшағына атылып кірем деп ұмтыла бергенде:

— Ай, тұрсайшы, күн түс болды ғой, — деген шешесінің сөзіне Қырмызы оянып кетті. Жүрегі дүрсілдеп, алқынып, тұла бойы бусанып, терлеп қалған екен. Жан-жағын сипанды. Бірдеме іздеген адамша көрпесінің, жастығының астын қарады.

Жок!..

Кенет ойына түсті, жылағысы келіп кетті. Манадан бері көргенінің бәрі түс екенін білді. Көптен бері сағынып, бір ауыз сөзіне ынтық болып жүрген Қамбарының жылы құшағына кіргізбей, тәтті жерінде түсін бөлген шешесіне ішінен нәлет оқыды.

Тұла бойы мең-зең... Тұрып, киініп, күйенте мен шелегін алып суға жөнелді...

Қырмызы суға жеткенше түсін ойлаумен болды. Қамбардың кеткеніне дәл бір жыл. Сағынған уақыттарында түсінде көретін. Бірақ бүгінгі түсі бұрынғыға қарағанда өзгешерек. Жүрегі соғып, дүрсілдеп барады.

— Құдай-ай, жақсылық болғай да, — дейді. Шелегін жерге қойып, су ала берейін дегенде, өлденеден сескенгендей бұрылып артына қарады. Еш нәрсе де жоқ, қалың тал... Сен жырып тастаған қалың тал, шұңқыр күм... есіне бірдеме түскен адам тәрізденіп, қалың тоғайдың, екі өзеннің екі арасындағы шұңқырға келді... Олай-былай қарады... өткен күн есіне түсті... еріксіз жылап жіберді...

Былтыр... нақ осы кез... онда да сөске кезінде суға келген. Шелегін жерге қойып, су ала бергенде, арт жағынан біреу келіп: «Қырмызымысың!» деген. Жалт қараса, Қамбар. Мұздай киініп, қамшысы сүйретулі, төніп тұр. Қырмызы өзін өзі ұстай алмай, еріксіз құшақтаған... еркін сүйісіп, айрыларда «қош!» деген Қамбар: «Мен жол жүріп барамын, елді казачий қаптап кетті. Мен отыра алатын емеспін.

Дос бар, дұшпан бар, күні ертең «большевик» деп өлтіреді ғой; елде жүріп текке өлгенше, ілгергі жақтағы жолдастарға қосылып, теңдігімді ала өлгім келеді... ренжіме, Қырмызыжан, күнім туса, келер жылы нақ осы жерде, осы құм меже болсын, бүгінгідей ойнап қосылармыз... мен сені сүйем, дүниенің қай бұрышында жүрсем де, сен ойымнан шықпайсың... мен ұмытпайын, сен де ұмытпа...» деп сүйіп-сүйіп алған... Сол құмы осы. Қамбардан айрылғанына өзір бір жыл. Кім біледі, әлде сол уәде байлаған күні бүгінгі күн бе! Қамбар бүгін үйіне келіп, суға келген Қырмызыны ұшыратуға іздеп жүр ме? Жас жүрек толқынданып, лоблып, дәйек тұтып отыра алмастық дәрежеге келді...

— Құдай-ай, — деді Қырмызы. — Құдай-ай, жас жүректің тілегі қабыл дейтін еді. Бір тәуліктен бері зарлағаным жетерлік болып еді ғой... сүйгенімен кездесіп, ойнап-күлген адамның арманы бар ма екен?..

Қалың тоғайдың арасы сыбдырлап ашылып, әлдекімге жол бергендей болды. Қырмызы шошыған да, қуанған да тәрізденді. «Сол ма екен» деген ойды ойлап бітірместен-ақ, «сол шығар» деп көңілін сендірген секілденді. Болмады.

Қамбар дегені көршілес жеңгесі Рақыш болып шықты. Қолында ұзын шыбық, бұзау айдап жүр.

— Не қылып тұрсын, Еркежан? — деді жақындап келіп. — Апырым-ай, Құдайдың күнінің ызғырығы-ай, тоңдырып барады ғой, — деді.

Қырмызы мұны тәтті түсін бөлген шешесінен бетер жек көрді. Үндемей қалуды лайық көрмей:

— Қыс болған соң, суық болмай қайтуші еді, — деді.

— Қайдағы қыс. Боқырау әлі біткен жоқ. Былтыр бұл уақытта кәдімгідей шуақ еді ғой, есінде бар ма, ауылға көп солдат келіп, әлгі Қамбар қашатында...

— Иә, — дей салды Қырмызы.

— Сен есіттің бе, Еркежан, айтпақшы, сол Қамбар былтыр соғысқа барып өліпті ғой.

— Қойшы, — деді Қырмызы.

Сүп-сүр болып кетті.

Жас жүректен кайнап шыққан ыстық жас мөлт-мөлт етіп көзінің жанарына толып қалды.

— Өлген шығар, — деді.

Мөлдіреген жас бетін жуып кетті.

1922 жыл, ноябрь.

I

Күн ұзаққа Айдарбектің үйі ұрыспен болды. Ерлі-байлы екеуі бірін бірі іліп қағып, бірінің тілін бірі алмай, әлі жеткені өш алу жолын қарастырып отырған секілді. Бұрын мұндай ұрыс болғанда, аяқ жағы таяққа тіреліп, Зейнептің етіне көбіне таңба да түсіп қалатын. Зейнеп оны сезсе де, сүйекке біткен қарыспалық еркін алып, бір табанға шейін бас имейтін. Ұрыстарының көбі болмашы нәрседен шығатындықтан, Зейнептің сөзі Айдарбекке кей кездерде үстіп келіп, төбелессіз де жарасып кетісе беруші еді.

Бүгінгі ұрыстары зілдірек. Айдарбек ертеден бері тамақ та ішкен жоқ. Кикілжіңнің кіргеніне бір жеті болып қалған. Содан бері бір-біріне дұрыс жауап бермей, жатқанда Айдарбек іргеге, Зейнеп от жаққа қарап жатады.

Есіктің алдына тоқымды төсеп жіберіп, Айдарбек талдан керіп тор тоқуға кірісті. Зейнеп үлкен бөлмесіндегі пешке арқасын сүйеп отырып ұршық иірді. Әке-шешесі ұрысқа кіргелі бойын жазып ойнай алмай, Күләмза да жүдеуге айналып еді, бүгін үйінің ішінде өзгеше жандану, қозғалыс, іскерлік көрінген соң, біраздан бері терезенің түбінде жинаулы тұрған қуыршағын алып, жаулығын жамылдырып, киіндіруге айналды. Қуыршаққа жамылдырған жаулық Күләмзаға ұнап кетті. Өзінің шеберлігіне, ептілігіне қуанып, қуыршаққа кішкене қарап отырды да: «Әже, әже!..» деп, Зейнептің ұршақ жүгіртіп отырған қолына жабысты. Зейнеп қарамады. Неге қарамағанын Күләмза сезеді. Бұрын қуыршақ істегенде, ел ішінде атаққа шыққан «көқауыз келіннің жаулығының модасы» деп Күләмзаның қуыршағын Зейнептің өзі талай жамылдырып берген. Енді бүгін, Зейнепсіз-ақ, қуыршағын өзі жөндеп алған соң, қуанышын әжесіне айтпай Күләмза төзе алатын болмады. Бірақ әке-шешесінің арасындағы салқындықты сезе жүргендіктен, бір рет айтқанына назар салмаған соң, қуыршағын қайта көрсетудің тиіс, тиіс еместігін біле алмай, Күләмза даң болды. Әйтсе де тағы бір айтып көрейін дегендей, «Әже-әже!..» деп жабыса бергенде, Зейнептің ұршық иірген қолына қақтығып қалды.

— Таста әрі, қу қатын, қатын болмай қалармын деп қорқасың ба! — деп Зейнеп қуыршақты лақтырып жіберді.

Көкауыз келіннің модасымен оралған жаулық жерге ұшып түсті. Күні бойы істеген еңбегі зая болғанда, Күләмза ызаланып жылап, Зейнептің оң жақ тізесіне жармаса жатып еді.

— Әрі, ку қатын, тіпті иіртпедің ғой, — деп Зейнеп тағы итеріп тастады.

Күләмза дауысын шығарып жылауға кірісті.

Зейнепті ұрып ашуын тарқатуға, шынында, Айдарбек сылтау таба алмай отыр еді. Енді мына баланың жылағаны өзінше толық сылтау. Сондықтан түпкі ойын жарыққа шығару мақсатымен Зейнепке байланыспақшы болды. Жұмысын тоқтатып, орнынан қозғалып-қозғалып қойды. Делек танау делді. Екі көзі құтырған сиырдың көзіндей боп адырайды, қозғалған сайын ашуға тығылып, булығып барып:

— Неге жылатасың?! Жылатпа баланы, — деді...

Тоқып отырған қорабын тоқтатты. Қабағын бұрынғыдан гөрі қыржитынқырап, екі көзін Зейнеп отырған пешке қадап, тістеніп тұра ұмтылуға оңтайланған адам құсап отырды. Бұл сияқты жекіргенге Зейнеп сөзсіз жауап қайырады деп ойлады, егер жауабы зілділеу шықса, екі-үш ауыз сөзбен істі бітіріп, тұра жүндемек болды.

Зейнепке Айдарбектің даусынын қай түрі болса да мәлім болғандықтан, ұруға ынғайланғанын сезіп, ол үндемеске тырысты. Зейнептің қулығына Айдарбек те таныс. Ұрмаса, ашу тарқамайды. Сондықтан қайтсе де ұрмай қоймаймын деген оймен сөзді қайта бастады:

— Ит!.. Қолыңа ұстаған жалғыз қарған, қасқыр құсап қабасың да отырасың, — деді.

Зейнеп шыдай алмады. Көптенгі ашу, кек — бәрі келіп қабаттасып, еріксіз сөйлейтін болды. Тым зілді қылып шығарса, сөзсіз таяқ жейді. Таяқ жеймін деп үндемей қалса, жеңілгендік білінеді. Бұрынды-соңды таяқтан қорқып, тілін тартпау үйреншікті өдет секілденіп кеткен. Сондықтан Зейнепке ендігі лайықтысы сөзге сөз қайыру еді.

Зырқыраған ұршық жүнді созып үлгіртпей, үзіліп жерге түсті. Қағылез ерні қалтыранып, пішіні сұрланып, үзілген жіпті жалғап жатып:

— Жаның ашымай-ақ қойсын!.. — деді.

— Енді кімнің жаны ашиды?!.. Иттен жаралған шошқаның сөзін қарашы!.. Бірдеме айтса, арсылдап беттен қауып алу...

— Бетіңнен алып не дедім?. Ұрсам, өз балам, менде ешкімнің жұмысы жоқ. Әдемі қатыныңның балаларын ұрғызбай өсірерсің...

Айдарбектің күткені де осы сөз еді. Енді кідірудің жөні жоқ. Есік жақта тұрған қайың таяқты ала бөлменің есігіне келіп те қалды.

— Не дейсің, әй?..

Есік жақта отырған Айдарбектің даусы кенет жанынан шыққанда, Зейнеп селк етіп кеткендей болды. Бір тықырдың таянғанын біліп, бетіне жалт қарады да, жүнін созып, ұршығын иіре берді.

Ашумен ызғарланып қалшылдап келсе де, Зейнептің қорыққан пішінін, айып менде-ақ болсын, ғафу ет деген тәрізді төмен қарап мұңаюы Айдарбектің ұруын жөнсіздікке шығаратын секілденді. Әйтсе де бір ұрмай көңіл көншімейтін болғандықтан, күшырланып түйілген жұдырықпен желкеге қойып кеп қалды.

Текшелеп ораған ақ жаулық Күләмзаның қуыршағы секілденіп ұшты.

— Ойбай-ай, не жаздым?! — деп Зейнеп ышқынып жылап жіберді.

— Атаңа нәлет!.. — деді Айдарбек.

Бойды кернеген ашу айтуға сөз таптырмады. Қарсыласпаған қатынды ұра берудің тағы жөні жоқ.

— Атаңа нәлет. Сен не қылмадың... Қараңды батыр, кет!.. Мен сенен талақ!.. — деді.

— Күдай!.. Күдай!.. Не жаздым Күдай!.. — деп Зейнеп өкіріп жылауға кірісті. Күләмза «әжелеп» келіп алдына тығылды.

II

Күләмзаны бауырына басып, жылаған күйі бүкшиіп Зейнеп жатып алды. Бұрынғыдан гөрі ашуы тарқап, күн кеш болуға айналған соң, шашылған талын жиып, мал қарауға Айдарбек тысқа шықпақшы болды.

Ұзақты күнге тамақ ішпеген адам — қарны да ашайын деді. Төргі бөлмеге бір-екі рет келсе де, Зейнепке тұр деп айтуға бата алмады. Бұрын Зейнеп айыпты секілді көрінсе де, таяқ жеген соң айыптан тазарып, «тұрмаймын» деп айтуға да еркі бар секілді көрінді.

Үндемей тысқа шығып, малын суарып, қоралауға кірісті. Екі көзі земленкенің моржасында. Бұрын қанша таяқ жесе

де, мезгілімен тамағын істеу Зейнептің әдеті еді. Айдарбек ұрғанда да, сол көп ұрудың бірі ғой деп ұрып еді.

Күн батып, қас қарайғанша Зейнептің қозғалғаны көрінбеген соң, далада тұра беруді қол көрмей, Айдарбек үйге кірді. Қыраулы терезе кештің қараңғылығына қоса-меткей болып, үйдің ішінде еш нәрсе көрінбестей еді.

— Күләмза!.. — деді.

Күләмзаның атын атағанда, түпкі ойы Зейнеп жауап берер ме екен деген еді.

— Немене, әке? — деді Күләмза.

— Әжең қайда?.. Шам неге жақпайсыңдар?

— Әжем жылап жатыр, — деп Күләмза, Зейнептің бауырына тығыла түсті.

Айдарбек басқа айтар сөз таба алмады. Төсегінің үстіне барып қисайып жатты. Екі көзі пеште, пештің жанындағы Зейнепте, қозғалар ма екен, тұра ма екен деп ойлайды. Зейнеп тұрып шам жағып, төсек салып берсе, тамақ ішпеуіне күл, бұрынғы ашу-араздықтың бәрін ұмытып, күшактап жатқысы келді... Бірінің артынан бірі түрлі ойлар тізбектеліп, Айдарбектің еркін билей бастады. Таяқ жеген Зейнепті ішінен аяды. Жазықсыз ұрғандығына өкінді... Қызыл шырайлы бетінен сүйгісі келді... Ынтыққаннан ынтығып, еріксіз басын көтеріп алды. Зейнепке барып жалынғысы келді. Орнынан қозғала берейін дегенде, кенет тағы бір ой түсті: «Баруым тиіс болар ма екен?..»

Барар-бармасын білмей, даң болды...

III

Зейнеп көп жылады.

Айдарбекпен қосылғанына биыл жеті жыл болған екен. Содан бері өтiзген өмірінде қызғылықты күн шамалы. Байының мінезі теріс: болмашыны сылтау кылып, екі күннің бірінде ұрады. Келген кезде таяққа шыдай алмай, «қайдан тап келді екен?» деп налып жүргенінде, осы Күләмза туған. Тұңғыш баланың адамға ыстықтығы қандай. Күләмза туғалы Зейнеп таяққа да үйреніп, ашу-араздықты да жаба тоқып жүре беруші еді. Және Айдарбектің алмалы-салмалы мінезі Зейнептің тыныштануына себеп болады: түнерген бұлттай бұркырап бұрқ-сарқ келсе де, сағатына жетпей ашуы тарқап, екеуі ойынға, әзілге кіріседі. Жетісіне бір ұрсысу, ұрысқан сайын ұру, екеуінің ойынша да, тұр-

мыстың заңы, шарифаттың бұйрығы секілді көрінеді. Онсыз тұрмыстың ешбір ләззаты болмайтын секілденеді. Олай ойлауларына себеп жайшылықтан гөрі, араздасқанның артынан екеуі бірін бірі айлап-жылдап көрмеген адам секілденіп құшақтайды. Сондықтан екеуі ашуланасықанда бірін бірі жәбірлесе де, бірін бірі көрместік сөз айтысса да, ұзамай бір қызғылықты тұрмысқа қайтатындарын сезетін секілденеді... Айдарбек бүгін де солай болады ғой деп ойлап еді.

Бірақ Зейнепте ой екінші түрлі еді. Бұрынғы калыппен таяқты елемей, ісін істеп, алдағы қызғылықты тұрмысқа әзірлену бүгін Зейнепте жоқ еді. Өйткені желкеге тиген жұдырықтан гөрі бір ауыр, салмақты нәрсе бар, Зейнептің соншама жылауына, бүкшиіп жатып ойлауына сол себеп болды. Қанша ойласа да ұшына шығу қиын.

Ол талақ еді.

Зейнеп елде жүргенде шешелерінің айтқанынан есітетін: «Неке — ерлі-байлы адамның тұрмысын бір-біріне байлайтын жіп. Бірін бірі көрмеген, бірін бірі сүймеген екі адамды неке сүйдіреді. Неке — махаббат жібі, ерлі-байлы адам қаншама бірін бірі көрместік болып араздасса да, неке тұрған жерде махаббат үзілмейді. Ал ерлі-байлы адамның жиіркенішті тұрмысына дәнекер болып тұрған жіпті үзетін бір нәрсе бар, ол — талақ!..»

Айдарбек бүгін көп ұрған жоқ, бірақ таяқтан он есе артық «талақты» шығарды. «Мен сені көрмеймін, мен талақ» деп айтып салды. Зейнеп енді неке жібі еріксіз үзілді деп жатыр. Байының бір жетіден бері ұрысқаны, желкеге бірер түйгені әлдеқашан ұмытылған. Есі-дерті жалғыз «талақ». Айдарбектен айрылып кетуге сенбейді. Күніне қырық пышақтасып отырса да, дүниеде осыдан артық тұрмыс бар деп ойламайды.

Зейнеп көп ойлады. Бастан өткен тұрмысы біртіндеп көз алдына елестей бастады: әке-шешесінің қай уақытта құда болып, мал алғанын анық білмейді. Бірақ күйеуге берілгенін, келешекте жеңгелері секілденіп біреуге қатын болып, күнде таяқ жеп өмір өткізетінін Зейнеп есі кіре бастағаннан-ақ сезген. Тентек болып жеңгелерімен ойнағанда: «Қой, байыңа айтып ұрғызармын» деген сөз жас күнінен-ақ жүрегіне әліп-бидей кіріп жатталып, өзінің ұрылатындығына күн бұрын мойын ұсынып қойған. Сөйтіп жүргенде Айдарбек ұрын келіп, бірін бірі бірінші рет көріп та-

нысады. Бірін бірі ата-аналары қосқан соң, сүймеске орын жоқ деп түсініседі.

Зейнеп соның бәрін ойлап келгенде, абайсызда айтылған «талақ» кенет еске түседі. Жеті жылдан бергі қызық тұрмыс сағатында бұзылып кеткен секілденеді. Сол тұрмыс, әлі де болса, бұрынғы ізімен аға берсе, Зейнептің дүниеде арманы жоқ секілденеді...

Зейнеп қалын ойға шомып жатып ұйықтап та кетті...

IV

Көп шыдап жатуға Айдарбектің дәті шыдамады. Зейнептің жанына барғысы, катеден үрғандығына ғафу өтіңгісі келді. Еңбектеп сипалап, пештің қасына келді. Зейнептің басына қолы тиіп кеткенде, біртүрлі бойы еріп кеткен секілденді. Зейнеп ұйықтап жатыр екен. Айдарбектің келгенін сезбеді. Айдарбек құшақтамақшы, бетінен сүймекші болып жақындай бергенде, Зейнеп әлденеге қалтыранып, оянып кетті:

— Әй, өй!.. Бұл кім?..

— Мен ғой, қарағым!

Зейнеп басын көтеріп, жан-жағына қаранды. Үй іші тастай қараңғы. Дыбыс жоқ, жалғыз-ақ Айдарбектің жүрегінін тынышсыз соққаны, ала мысықтың пеш жанында мыраулағаны, Күләмзаның аяқ-қолын бауырына алып, бұйығып ұйықтап дем алғаны ғана естіледі...

Ұйқылы көзімен Зейнеп:

— Мұнысы несі? — деді.

— Әлде шам жағайын ба?

— Жоқ, жақпа...

— Жүр, төсекке жатайық, — деп Айдарбек Зейнептің мойнына қол салды.

Зейнеп әлдене есіне түсіп, тітіркеніп кеткендей болды. «Талақты» есіткелі қанша жыласа да, ескі тұрмысын сағынып ынтықса да, Айдарбек қасына келген соң, ашу қайта қозды. Сол қызғылықты тұрмысты бұзатын «талақты» шығарған Айдарбекке лағнат оқығысы, оны сөккісі келді.

— Әрі, әрман кет! — деп Айдарбектің қолын мойнынан алып тастады.

— Қой, қарағым, ашуыңды бас.

— Ашуымды басқанда қайтпекпін?

— Жатайық...

«Жатайық» — Зейнепке таныс сөз. Зейнеп жатса, ескі тұрмысқа қайтқан болады, бұрынғы қызықты өмірді қайта көретін болады. Бірақ оған жібермейтін арада кедергі бар ғой. Зейнеп шіміркеніп кетті.

— Өй, бетсіз, не бетіңмен айтып отырсың?

— Е, не қылдым?

— Талақ қылғаның қайда?

Айдарбек шошып кетті. Зейнепті ұрғанның соңынан қаншама ойласа да, ойына түспей жүрген бір нәрсе бар секілді еді, ол осы «талақ» болып шықты!.. Талақтың түпкі мағынасын айыра білмесе де, ерлі-байлы адамға ұнамды нәрсе еместігін сезеді. Жалпы жұрттың тұрмысында бұл сирек ұшырайтын нәрсе. Қатынымен қанша араздасса да, ұрсысып төбелессе де, талақ қылған ол жоқ. Олай болса, бұл талақ — жөнсіз талақ. Айдарбекке мұны айттырған еркін билеп кеткен ашу. Бірақ ашу уақытында айтылған сөздің шариғат қарауында қанша ауырлық-жеңілдігінің барын айырып білерлік Айдарбекте молдалық жоқ. Талақ жөнінен мұның бар білетіні бір-екі-ақ оқиға: біреуі — көрші ауылдағы Қасым қатынын менсінбей, Қалтайдың қатынын алмақ болып көңіл қосады. Өз қатыны айрылып, біреуге тимек болады. Сонда молдалар, талақсыз неке қипоға болмайды деп, ағайыншылықпен айыпты малын төлеген соң, Қалтайға да, Қасымға да қатындарын талақ қылғызады. Талақ қылған қатындар тиетін байына бара алмай, үйінде отырып үш ай «мүддетін» өткізеді...

Талақ жөнінен екінші білетіні — ишан хазіреттің үш қатыны болған екен. Кіші тоқалы «тентектеу» болып, біреумен көңіл қосып қиянат қылған соң, хазірет ашуланып, талақ қылады. Сол қатын қартайғанша байсыз отырған.

Және біреулер шариғат сұрағанда, Шолақ молданың да айтқаны бар: «Адам өз қатынын бір рет талақ қылса, сол қатынды екінші бір адам алып, ол адам талақ қылғанның артынан үш ай «мүддетін» өткізген соң, бастапқы байына неке киіп алуына болады» деп.

Бұл әсіресе Айдарбекке тура келеді. Шариғаттың бұйрығын істеймін десе, Айдарбек қатынын екінші біреуге қосып, ол адам талақ қылғанның артынан үш айдан кейін барып қайта неке құрып алу керек! Олай қылмаса, некесіз қатын ұстаған болады. «Некесіз қатынның асы арам» деп Шолақ молда екі күннің бірінде қасқайды.

Бірақ жастан қосылған әйелін Айдарбек неғып басқа біреуге қоспақшы? Көзі тірі тұрғанда, Зейнептің басқа біреудің қойнында жатқанын көру Айдарбекке өлім емес пе?.. Біреуге қосу түгіл, өзі жоқта үйіне қылжақпас боз-бала келіп, солармен бірдеме деп ойнап-күлді ме, Айдарбек жарылып кете жаздайды... Түнеу күні інірде, шай ішіп отырғанда Сарбас келіп самаурынның түбіне отырып, Зейнеп шай құйып бергенде кесені ұстай беремін деп, Сарбас абайламай Зейнептің қолын қабат ұстап қалған. Мұны аңдып отырған Айдарбек көріп қалып, Сарбасты боқтап-балағаттап үйден айдап шығып, Зейнепті сілейтіп тұрып ұрған болар... Ең арғысы, суатқа су ала барғанда да, Айдарбек шомның басына шығып, көзінің қиығымен қарауылдап тұрады...

Айдарбек ойдың ұшығына шыға алмайтын болды. Ойлаған сайын басы ката берді. Шарифаттың бұйрығын істесе, Зейнептен айрылмақшы. Бірақ Зейнепсіз шарифаттың Айдарбекке керегі не?.. Ойлап-ойлап, қорытындысына:

— Шарифаттың құрысын, қатынымнан айрылмаймын!.. — деді.

V

Зейнеп ұйықтаған жоқ. Айдарбектің басында отырып қалың ойға кіргендігін, оқта-санда қиналып уһлегенін ол сезіп жатыр. Тұрмысты ескі қалпына қайтаруға қарсы еместік ой билеп жатыр. Ашумен айтылған «талақтың» келешек тұрмыстарына қаншалық өзгеріс салатынын болжап біле алмайды. «Талақ» жөніндегі Зейнептің мағлұматы да Айдарбектен аспайды. Сондықтан Айдарбек қандай қиналса, Зейнеп те сондай қиналып жатыр.

Айдарбектің ауыр ойға кетіп қиналғанын сезіп, Зейнеп аяушылыққа айналды. Ескі ашу, кек — бөрі серпіліп, әлдеқайда, ойға келмес бір түкпірге қашып тығылған секілді болды. Зейнеп қазір байының бетінен алатын Зейнеп емес, бұдан жеті жыл бұрын бірінші рет қосылғанда Айдарбекті қысып-қысып сүйген Зейнеп секілденді. Жатқан күйінде сөйлейін деп бір-екі рет ыңғайланды да, оны ретсіз тауып, басын көтеріп түрегелді. Зейнеп қозғалғанда, Айдарбек сескеніп қорқып кеткендей де, қуанып кеткендей де болды.

— Қатын!.. Зейнеп!.. — деді.

Даусында біртүрлі жеңілгендік, өтінгендік сезілді.

— Ә, — деді Зейнеп.

— Жәй тұрдың ба?

— Жәй.

Зейнептің даусы Айдарбекке жұмсақ, майда, не айтса да көнетін тәрізденді.

— Жатсақ кайтеді!..

Зейнеп үндемеді, қарсы сөйлемегеніне Айдарбек сүйсініп, икемдеуге айналды.

— Жеті жылдан бері ерлі-байлы болып күн өткіздік. Содан бері ұрыс та, талас та болған шығар. Қашанда жарасып кете бермейтін бе едік. Бү да соның бірі ғой. Мені уайымға салма, қатын! Менде басқа ниет, бұзық көңіл жоқ. Ашумен кісі не айтпайды, ашумен айтқан сөзді періште жазбайды, — деген...

Зейнеп күрсінді:

— Қайдан білейін... Әжем марқұм айтушы еді: «Ерлі-байлы адамның арасындағы сүйіспендік некемен байлаулы» деп. Сол сүйіспендігімізге зиян келіп жүрмесе...

Айдарбек әлденеге қуанып кеткен секілді болды.

— Сол ма, қатын, қорыққаның?.. Ол өшейін бос сөз ғой. Некемізді қимай тұрғанда бірімізді біріміз сүйген жоқ па едік?..

Зейнеп «дұрыс» деген секілді басын иді. Әңгімені соза беруге — Айдарбектің де сөзге шеберлігі жоқ. Екеуіне де ендігі тиістісі: Айдарбектің Зейнепті өзіне тартып құшақтауы, Зейнептің қарсыласпай бұралып құшағына кіруі еді. Айдарбек мұны да істеді: Зейнепті өзіне тартып құшақтады. Екеуінің де бойлары еріп, еріктері кете бастады... Махаббаттың жібі некесіз-ақ байланды...

VI

...Айдарбек пен Зейнептің арасында болған талақты Күләмзадан басқа ешкім білмеді. Оңаша үйде жалғыз өзі қуыршақпен әуреленіп отырғанда, жамылдырған жаулығы, киіндірген киімі ретке келмесе, «мен сенен талақпын» деп қуыршақты лақтыратын болды.

Ерлі-байлы адамның арасындағы жібін талақ үзе алмады. Ескі тұрмыс, ескі ұрыс, ескі төбелес некелі қалыптағы сарынға түсіп аға берді...

30 январь, 1923 жыл, ауылда.

Ымырт жабылған шамада бір кішірек ауылға келдік. Ауылдың маңайы басын қоян мүжіп бақыртып тастаған, қалың күртіктен әр жерде бір тырбиып көрінген сирек шырпы қатарлап соққан аққала. Екі үйдің жамаулы терезесінен жылтыраған шамның оты көрінеді. Желсіз, тынық кеш. Пештің моржасынан шыққан көкала түтін тіптіке болып аспанға созылып жатыр. Малдың бәрі қораланған. Жыбырлаған жәндік жоқ.

Келген бетімізбен шеткі үйге тоқтап, атқосшымызды рұқсат сұрауға жібердік. Бұрын танымайтын жер болғандықтан, сұраусыз кіріп баруға ұялдык. Шыбыртқы сүйретіп кірген жолдасымызды лапаста жатқан кәрі төбет барқылдап үріп қарсы алды. Ширек сағат шамасында қайта шықты:

— Байы түссін, қатыны түспесін, — дейді.

Қазақ тұрпында байы тұрғанда қатын сөзі онша елең қылынбайтындықтан, секіріп түсе қалдық. Төбесі майысып құлауға тұрған лапастан еңкейіп жүріп отырып, шала жабылып, саңылауынан жарық көрініп тұрған ескі есікті сықырлатып аштық. Үйдің ішін қаптаған түтін аралас су бетке жылы дымқыл болып тиді. Жалпылдақ білте шамды сол қолына ұстап, кетік қара шөмішпен құлаштап қазан сапырып жатқан үй қожасының қатыны есіктен кірген ыңғайымызда көзге түсті. Бізге қабағын түйіп, түнеріп бір қарады да, жүресінен отыра кетіп, шыпшамен пештің отын көсеп-көсеп қалды. Сұршалау келген, қабағы тікірейген, танауы делдектеу адам екен, қалпында, пішінінде ашу ызғары бар.

— Тентіреп... келетін болса, күндіз келсе қайтеді екен, — деп күңк ете қалды.

Ұзынша үйдің ортасын кірпішпен бөлген екен. Біз кірген есік — асхана жағы. Үйдің төр жағында жалпылдақ шамға төніп, жанында шашы жалбыраған кішкене қызалақ бала бар. Екі аяғын көсіліп, үй қожасы отыр екен. Шоқша сақалды, кара бұжыр кісі, мұртын таңқитып қырып тастаған.

— Жоғары шығыңдар, — деп, өзі төсегінің үстіне жылжып отырды.

Біз шешіндік. Кішкене қыз жатқан күйі бізге аз-кем қарады да, жүгіріп шешесіне барды. Ашулы бәйбіше шарт еткізіп баланы салып жіберді.

Үй қожасының жебесі тікiрейейiн дедi. Өлiмсiреп отырған адамдай көзiн қысыңқырап алады екен:

— Қой-ей, қатын! Уа, ит, балада нең бар? Қонақты шақырып келiп отырған бала емес қой. — дедi. Бiр жағынан, қатынына ұрысқан болып көрiнсе де, бiр жағы әзiл секiлдендi. Бiз жымыып күлген болып отырып амандастық. Сөзi дыбырлау, әйтсе де көп сөйлеудi сүйетiн адам секiлдендi. Бiздiң ата-тегiмiздi, қайдан келе жатқанымызды қалдырмастан сұрады:

— Қаладан шықтық дейсiздер ғой, онда жай барып па едiңiздер? Терi-терсектiң бәсiн бiлген жоқсыздар ғой?..

Әңгiменi бiрден саудадан бастап жөнелдi. Биылғы соғымда пәлен терi алғанын, қаладағы Кәкiм деген ноғаймен таныс болып, сол арқылы бiрталай пайда қылғандығын, терi жиып жүргендегi қиыншылықтарын қалдырмастан айтты. Менiң жанымдағы да әңгiмеден күр алақан кiсi емес, бiрақ мынаған төтеп бере алмады. Бұл екiншi әңгiмеге бұрса, үй қожасы сауданы әкелiп тықпалай бередi. Ақырында мен туралы сөз қыла бастады.

— Бұл бала мұғалiм.

Мұғалiм деген сөздi естiсiмен-ақ, ауылындағы мұғалiмдердi жамандап ала жөнелдi.

— Тәйiр, баяғыдай оқытатын молда қайда? Осы күнгiлердiкi бiр әуре. «Арба», «шанамен» балалар не оңбақшы. Сылқымның баласы осы ауылдағы мұғалiмнен бес жыл оқып едi, кеше әкесi өлгенде иман айтуға жiрамады. Бес жыл оқып иман айта алмады деген не масқара?..

Әрi қарай соза берейiн деп едi, әлдене есiне түскендей, мүдiрiп тоқтады. Менiң жөнiмдi бейнелеп сұрай бастады.

— Бұл кiсi елде оқыта ма, әлде қалада ма?

— Қалада оқытады.

— Басқа қызметте де бар шығар...

— Бар...

Басыла қалды. Әлгi айтқан сөзiн жұкалап жона бастады.

— Мұғалiмдердi айыптай беруге де болмайды. Өзiмiзден де бар, мұғалiм мектеп салып берiңдер деп жылда зарлайды. Мен көнетiн-ақпын. Бiрақ басқалары кертартпалық қылады... Қарқынды әңгiме басылып, азы-

рак демалып отырғанда, «кеш жарық!» деп екі жігіт кіріп келді. Жалпылдақ шамның түтні үйдің ішін тұмандатып, көмескіге айналдырғандықтан, келгендердің қандай адам екенін сырт кісіге айыру қиын еді. Үй иесі соларға бұрылды.

— Қайрош, үйде ме едің?..

Сағымайдың келінін, Жамақтың қатынын азғырып қашырғандығы, әкесінің бес қараға сатқандығы, бетін беру үшін содия мен песірінің бір ат алғандығы сөз болды.

— Біздің ауылнай мен Жөкең де бос қалмаған көрінеді. Бір сиыр алыпты ғой, — деді Қайрош.

Сөздің аяғы Сапар мен Сейіттің тамырлығына тірелді.

— Сейіттің қатыны Сапардың баласын құттықтай келді деп еді, не қалаған екен. білдіңдер ме? — деп үй иесі сұрау қойды.

— Құла атты қалай келіпті.

— Беріп пе?

— Бермейтін шығар. Малымыздың басы деп Сапар безілдеп отыр ғой.

— Әй, бере алмас, бере алмас, — деді үй иесі, — ақылы бар адам құла атты қолдан шығармас болар. Құла мал қасиетті келмек дейді. Пайғамбар ғалай-салам көпірлермен соғысқанда ылғи құла ат мініп шығады екен. Бұрынғының сөзі де онша теріске кетпейді-ау, өкем марқұм құла аттың қасиеті туралы көп сөз айтушы еді, бәрін де ұмытып қалыппын. Есте қалған біреуі бар секілді еді, айтайыншы, қонақтарға ермек болсын, — деді.

Аяғын жиыңқырап отырып сөз бастады.

— Баяғыда бір бай болыпты дейді. Жылқысы өте көп болса керек. Бір үйір қасқыр, ішінде бір басшысы қашып бара жатқан күйі жанындағыларға: «Қандай ат келеді екен, қараңдар!» депті. «Көк ат келеді» депті жанындағы қасқырлар. Сонда басшы қасқыр тұрып: «Көк ат келе жатса, тау мен тасқа қашыңдар, табаны тез тілініп, мамырлап қалар» депті. Тау мен тастың арасымен біраз қашып барған соң, тағы қаратса, шұбар ат келе жатқанын айтады. «Шұбар ат болса, күннің астына қарай қашыңдар, көзі талып, қаша алмас» депті. Бірсыпыра шапқан соң тағы сұрапты. «Құла ат келе жатыр» десіпті. Сонда қасқырдың бастығы тұра қалып: «...болмады. Құла ат

келсе, құлатар, бәрімізді де сұлатар; енді топтарыңды жазып, не көрсендер де бет-бетіңмен көріңдер...» деген екен, — дейді.

Үй иесі ертегісін аяқтап, «дұрыс па» дегендей бізге қарады. Менің жанымдағы жолдасым, молданың өкшесі қисық деген адам күнәлі болады-мыс дейтіннің бірі болғандықтан, үй иесінің ертегісін шын ықыласпен тыңдап:

— Жарықтық, құла мал қасиетті болады екен-ау, — деп қозғалып қойды.

Атқосшымыз да желөкпелеу, сөзге кіріспей қалмайтынның бірі еді, құла аттын әңгімесіне ол да бірдемені жалғастырғысы келді.

Бір-екі рет үй иесіне қарап айтайын десе, ол тері әңгімесіне кіріп үлгіргендіктен, қыңыржақтап өзімізді айналдырды.

— Апырым-ай, биылғы құла атты тектің қасына саттым-ау...

— Мен сатпа дегенде, тіл алдың ба? — деп жолдасым кейіген тәрізденді.

— Сатпасқа амал болмады ғой. Әжем қайтқанда тәрекейіне Жағыпардан азырақ ақша алып жұмсап едім, екі күннің бірінде сұрап жанымды жағадан алды. Содан қысылғаннан саттым...

* * *

Құла аттын, үй иесі мақтаған көк сиырдың терісінің әңгімесі біткен кезде, бәйбіше бөлме жақтан самаурын өкеліп, бағанның қасына орнатты. Құманшаны самауырын төбесіндегі көмперкеге орната бергенде, құманша аунап кетіп, ішіндегі шәйі самауырынның оттығына төгілді. Жайнап тұрған шок быж... етіп, буы, түтіні төбеге шапшыды...

— Адыра қалғыр!... Қараң қалғыр!... — деп қатын құманшаны ұстап алды.

— Ә, атаңа нәлет... — деді байы, — сен-ақ күйдіріп болдың-ау... кісі де кетер. Үйде оңаша қалармыз...

Көзін алартып, қатынына байы қарады. «Сандалмашы» деген тәрізденіп қабағын түйіп, байына қатыны қарады. Екеуінің де көз қарастары ұзамай бір төбелес, жанжалдың барлығын еріксіз сездірді.

13 февраль, 1923, ауылда

Оразаның іші еді.

Менің қонып отырғаным Қалабайдікі. Бүкіл ауыл жеті-сегіз үй. Екі қатар қонған. Алдыңғы қатар Қалабай тобы бес үй. Артқы қатарда Секембайлар. Үш үйдің оңтүстік жақ шеткісі Ыбрайдікі, алты қанат қоңыр төбел үй, алдыңғы үзігінің жартысы қара күнгірт, жартысы бозғылдау.

Кешке жақын қонақтың далада отыратын әдеті. Арбаның түбінде отырып бой жаздық. Менің екі көзім Ыбрайдың үйінде болды. Кәрі кемпір шешесі үйдің сол жақ қабырғалығында бірдеме істеп отыр. Қызыл пұлш қамзолы бар. Шашақты жаулық кестелеп салынған бір келіншек үй менен жерошақтың арасында ерсілі-қарсылы жүгіріп жүр. Сыртқы пішіні, жүріс-тұрысы біртүрлі таныс секілді.

Мен қысты күні де келгем. Ыбрай онда әл үстінде наукас еді. Кәрі шешесі, былтыр алған жамағаты Зейнеп екеуі де бірдей мойындарына бүршақ салып, Ыбрайдың тірлігін Құдайдан зар жылап сұрап отыр еді. Ыбрай өлсе, жасы жеткен кемпір де, жас балдырған Зейнеп те дүниеге қош айтысатын түрлері бар еді.

Мен солай деп ойлап едім.

Ыбрайдың сауында да көргем. Зейнеп пен екеуінің арасындағы сүйіспенділік адам баласында болмаған дерлік еді. «Қарақтарымның қызығын көрдім, осылардың алдында өлсем, дүниеде арманым жоқ!» деп кемпір де Құдайына мың-мың шүкір ететін секілді еді.

Ыбрай өлген соң да көргем.

Қараңғы жер үйдің қалаусыз пешіне арқасын сүйеп, иығында шокпыт күпі, көзінің жасы көл болып кемпір отыр еді. Басына Ыбрайдың қара бөкебайын бос салып, белі мықтап буулы екі бүйірін таянып:

«Душар болды дер қатты,
Науқастанды — дерт батты.
Алғанын тастап сарбазым,
Алыс жолға жөн тартты!..» —

деп, Ыбрайдың жанынан артық көретін жары Зейнеп отыр еді. Қайғысы күшті еді. Жылағанда көзінен қан таматын секілді еді. Мен көңіл айтқанымда:

«Кестелі көйлек етегім,
Келмеді жайым, кетемін.
Қалқадан қалып, құрдас-ау,
Қайырын сұрап нетемін...» —

деп еді Зейнеп.

Мен де жылап едім. Зейнептің қайырын сұрамасына көңілім бекіп еді.

Ыбрайдың үйіне барғым келді. Қайғылы сорлы шешесінің, қан жылаған жары Зейнептің, аз да болса сөйлесіп, көңілін көтергім келеді. Ауылдың ортасынан қақ жарып жүретін жолдың үстінде төрт-бес кішкене балалар құм үйіп ойнап жатыр екен. Менен қорықты... біріне бірі жалтаңдап қарап: «Орыс келе жатыр...» деп тұра қашты... Біреуінің ат қып мінген талы қалды. Біреуінің шуда жіптен бау таққан құрығы қалды. Мен балаларға күлдім...

Үйдің қасына келгенімде, басын көтеріп алып, кемпір тесе қаралы.

— Қарағымның құрдасы екен ғой, — деді.

Бет ажарына қайғының ізі жүгіріп, көзінің жанарында мөлтілдеген жас та көрінді. Мен отырып, амандастым.

Үйдің ішінде шырылдаған дыбыс шықты. Сыбырлап-тып әлдекімнің жүргені білінді. Сықырлауық «шықыр» ете қалды. Шылдырлаған дыбыс үйден шыққандай, кемпір маған жақындағандай болды. Мен бұрылып қарадым. Көзіме сенгім келмеді.

Кестелі жаулықты аршын жарымдай қылып салынған, қатарлап ораған алтын үш тұмаршадан көрінбейді, пүліш қамзолдың омырауы алқымбау, ілгекпен толған — Зейнеп келіп төніп тұр.

— Мына кісі екен ғой, — деді.

Қылмиып күлді. Екі беті қып-қызыл нарттай, Ыбрайдың тірісіндегіден де әдеміленген.

Кемпір жаутаңдап келініне бір, маған бір қарады. «Мына кісі екен ғой...»

Бұрын Ыбрайдың тірісінде келгенімде Зейнеп:

— Құрдас екен ғой... — дейтін.

Көк шолақ атқа желқом ерді салып мінген имек тұмсықтау қара бала жігіт қыстау жақтан келеді. Үйдің жанына түсті. Зейнеп былқ-сылқ етіп бұрала басып қарсы алып, тағы қылмиып күлді.

— Әй, — деді.

Қара бала күлімсіреп қарады.

— Бұзау жок, жамырап кеткен шығар, атыңмен тауып әкелсең қайтеді?!

* * *

Күн түнерген бұлт, минут сайын қараңғы тартып барады... желсіз, тып-тынық. Бірен-саран сары масалар бетке, қолға қонып, мазаны алады...

Қаламбайдың үйінің сыртына, қара желеңді бос салып, омырауында жылтыраған күміс сағаттың бауы, молда шықты. Олай-былай қарады. Төс қалтасынан сағатын шығарып, құлағына апарып тыңдады. Бірер таранып сыпайыланып алған соң, екі қолымен құлағын ұстап азан айтуға кірісті.

— Алла әкпәр...

Барылдаған даусы тынық әуемен жаңғырығып, бүкіл елді басына көтергендей болды.

Мен тұрып, кемпірмен қоштастым.

— Келіп тұр, қарағым, — деді.

Мөлтілдеген жас еріксіз көзінен шыға бастады...

Зейнеп жерошақтың басында тұр еді, тұсынан өте бергенімде, бұрынғыдан бетер қылмиып күлді...

Дүниедегі бақытты адам жалғыз өзі секілденді.

Дүниедегі сүйіспендік қара бала мен екеуінде ғана тәрізденді...

1923 жыл, апрель. Орынбор.

ШАРИФАТ БҮЙРЫҒЫ

I

Кәрібай молда саһарын ішіп, таң намазын оқығаннан бері дәйек тұтып үйде отыра алмады. Күн шығар-шықпастан-ақ аз ғана сиырын қорадан айдап шығарып, ауылдың сыртындағы шок шырпының арасындағы іркілген сулардың жиегімен қақпаланып айдап отырып, Құламбай томарының жел жағынан өріске бет алдырды. Ілесе ауылдың басқа адамдары да малдарын айдап өргізе бастады...

Уақыт апрельдің аяқ шені еді. Күн ашық, жылы, тынық. Жердің бетіндегі жаңа тап беріп келе жатқан қылтиған көк шықтың суымен малшынып, сәулелі күннің

көзімен маржан секілденіп жылтылдап тұр. Аспан жүзі толған бозторғай — шырылдаған үні құлақ тұндырғандай...

Кәрібай молда қолында қайың таяғы, табиғаттың әдемілігіне сұқтанған адам секілденіп жан-жағына аз-кем қарап тұрды да, томардың күнбатыс жағындағы ескі апандардың басына келіп, үйілген топырағына шықты. Тынық суда емін-еркін жүзіп жүріп жүрген үйректер Кәрібай молдадан сескенгендей, сол тыныштықты бұзғандыққа лағнат оқыған секілді. Томардың түс-тұсынан пырылдап ұшып, барқылдап ән қоса бастады.

Кәрібай молда оны ескерген жоқ. Оның есі-дерті ауылда келе жатқан Салқамбайда болды. Апанның басына келгенде де, биік топырағына шыққанда да оның түпкі ойы Салқамбайға жолығу еді. Биік жерге шығып тұрса, Салқамбайды күткендік білінеді. Молдаекеннің күтіп тұрғанын сезсе, Салқамбай сөзсіз қасына келеді...

Салқамбай малын өріске беттетіп, талтаңдап томарға бет алды. Кәрібай молда Салқамбаймен бұл ұшырасудан көп нәрсе білем бе дейді. Ауыл бір болғанмен, екі атаның баласы екі тап. Бір таптың бастық ақсақалы Кәрібай молда болса, екінші жағыныңкі Салқамбай. Екі атаның балаларының татулығынан араздық көп-ті. Болмашы нәрсені сылтау қылып, біріне бірі жала жауып, ақырында бастары кетуге айналған соң, сыртқы ақсақалдардың қона-түстене жатып айтқан биліктерімен екі жағы да сөзді тастайды... Сондай оқиғаның бірі қыс ішінде болып, алты айғы қыс шабуылдап, «бітімші» ақсақалдар етті бітіріп, олжа қарастыра бастаған соң, өзді-өзі ағайын болып табысып еді. Бірақ «табыстық» деп біріне бірі келгенде жылтырап сөйлесе де, іштегі кектері арылып кеткен жоқ. Арылмағандық көбінесе қатын-балалардан белгілі. Қатындардың болмашы нәрсені сылтау қылып ұрсысулары, балалардың екі жік болып төбелесуі — ескі араздық, ескі кектің әлде болса да тазарып бітпегендігіне айқын дәлел ісі. Кәрібай молданың Салқамбайды күтуі де сол жөнінен еді. Бүгін түнде Кәрібай бір іс істеп отыр. Ол істі шариғат жолымен қарағанда дұрыс деп тапса да, законға қарағанда қылмыс екенін сезеді, өзінше Құдайға кінәлі болмаймын ғой деп белін байлаған соң, адам жағын көріп алармын деп істеп салған. Ендігі қысылатыны — ауыл көршілерінің біліп қоюы. Салқамбай жағының құлағына тисе, дереу барып сүйінші сұрауы

мүмкін, Көрекең Салқамбаймен кездескенде оның ажарынан, сөйлеген сөзінен ыңғайын танымын деп тұр. Егер Салқамбай сезген болса, «туысымыз бір еді, алауыздықты қойып, бүтінденейік» деп үгіттегісі келіп те тұр.

II

Ақ таяғын артына ұстап, тері тымағының бір құлағы жымқырулы, ерінінде бұлтиған насыбайы, сиректеу бұрыл сақалының көбі насыбай суының түкірігінің шашырандысымен боялып сарғылттанған, кішкене көзі ойнақшып Салқамбай келді. Сәлем берді.

— Жарықтық жаздың нышанашы әдемі-ау, — деп Салқамбай Көрекеңмен қатарласа, таяғын жерге тіреп таянды.

— Құдай берер, өне бойы қыса берер дейсін бе.

— Құдай берер-ау, бірақ жұрттың бейілі түзелмей жүр ғой. Жұрттың бейілі түзелсе, береке кірер еді, — деп Салқамбай Көрекеңе қарады.

Көрекең қызарайын деді. «Білген екен ғой» деп, жүрегі тітіркеніп кетті.

— Жұрт тәубе-тауыптан кетті ғой, шариғаттың бұйрығын істейтін жан жоқ. Егер мұсылман баласы болып шариғаттың жолымен жүріп отырса, баяғы дәурен сөзсіз-ақ қайтар еді, — деді Көрекең. Өзінше істеген ісінің шариғатқа киянат еместігін Салқамбайға сездірдім бе деп ойлады. Бірақ Салқамбайдың қалай түсінгенін өзі білсін, бұрынғы ізінен танбады.

— Шариғат жарықтықтың жолын жұрттың көбі надандықпен білмейді. Бірен-саран біледі деген адамдар шариғатты аяғына басады, сонысы-ақ жәбір, — деді.

Көрекең бұл жолы бұрынғысынан да жаман қызарайын деді. Кеуілге күдік кірді. Молдалық жөнін салыстырғанда, Салқамбайдың оқуы артық. Көрібай ауыл молдасынан оқумен ғана молдалық құрып кеткен.

Салқамбай Таңатар қажының медіресесінен екі жыл оқыды. Әкесі дәулетті болған соң, молдалық қалпын қумай, шаруашылығына айналып кеткен кісі. Жас кезінде шариғат салыстырғанда, Көрібайды жеңіп кете беретін. Оның үстіне, бұл жолғы істеп отырған ісінің шариғат көзімен қарағанда дұрыс екендігіне Көрібайдың өзі де күмәнді. Дәлел ғып ұстағаны — жас кезінде оқыған молдасы мен Ақсақ молданың риуаяттары. «Көпірдің және ұрылардың

малын алып жеу дұрыс», — деп Ақсақ молда талай айта-тын. Кітаптан өз көзімен көрмеген соң, оның үстіне, Салқамбай баспалатып жіберген соң, Кәрібай терлейін деді. Сондықтан қолайсыз әңгімені екіншіге бұрды.

— Заманның, әйтеуір, бұзылған кезі ғой. Ағайынның татулығын сүйетіндер де, сүймейтіндер де бар. Әлден келгенше бірлік-берекеге тырысайық. Осы ауылда екеуімізден үлкен кім бар. Біз әділдігімізді, бүтіндігімізді айтып отырсақ, сырт бізге не қылар дейсің.

Салқамбай екіұшты жауап берді:

— Ол дұрыс қой, бүтіндікті кім сүймейді. Сені мен маған қалғанда сөз жарасы жеңіл. Бірақ «ер жеткеннің еркі өзінде» деген, кейінгі жастардың міндетін алу қиын ғой... — деді.

Салқамбайдың екіұшты сөзі Кәрібай молданын үрейін алды. «Бұлар сүйінші сұрауға адам жіберген екен» деп ойлады. Бір орында тыншып тұра алмай, қайың таяғымен топырақты шұқып қаза берді. Салқамбаймен әшкере сөйлесіп, сырын айтып жалынғысы да келді. Бірақ Салқамбайдың ағайыншылыққа көніп, әңгімені бүркейтіндігіне көзі жетпеді. Бөрінен бұрын істеген ісінің шариғат қарауынша дұрыс, дұрыс емес екендігін білмегендік қинады. Жол бойынша айыпты болса да, шариғат қарауында дұрыс болып көрінсе, ең болмаса баяғыдан бері молда атанып садақа алып жүрген атағына кемдік келмес еді. Жұрт анығын білсе де: «Бишара, қайтсін, шариғаттан шыққан жоқ екен ғой» дер еді...

Көкшолаққа жайдақ мінген бір бала шауып келіп:

— Ата! — деді.

Салқамбай жалт қарады.

— Сізді папам шақырады.

— Неге?

— Білмеймін...

— Таяғын артына ұстап, Салқамбай ауылға жөнелді. Кәрібай молда апанның басында тұрып қалды. Ауыр күрсінді.

— Болмады... іс бұзылды. Құдай-ай, тым болмаса шариғат қарауында дұрыс болып, абыройым ашылмаса игі еді... — деді.

Қайтты. Кітаптарын актарып, бірер риуаятын табуға ойлады.

III

Көрібай молда үйіне келгенде, қатыны Қадияша ұзын-шалап салған пештің қасында, екі аяғын көсіліп, алдында жаюлы ескі тулақ, жүн түтіп отыр еді. Баласы Рақым түнде ұйқысы бөлінген адам секілді, төсегінен жаңа тұрып, кішкене бөлме жақта қатынымен екеуі қара құманнан шай ішіп отыр еді.

Көрекең ешқайсысына да назар салмады. Оның бірінші жұмысы кітаптарын ақтарып, күмәнді жұмысын адалдайтын бір «риуаят» қарастыру болды. Төсегінің бас жағындағы сөреде шаң-шан болып қатарланып тұрған ескі кітаптарды біртіндеп алып, жерге қоя бастады. Кейбіреулері түрлі-түсті сисамен тысталған, бірсыпырасының сыртқы қатырғысы, бірер қағазы қатыны салақ үйдің жамаулы құманша мен кеселері секілденіп, қамырмен жамалған қырық құрау әлемденген кітаптар төсегінің үстін алып кетті. «Мынау не қылайын деп жатыр» деген адам құсап, ескен жүнін тоқтатып, қатыны қарады. Бұрын-соңды земленкеден киіз үйге шыққанда я земленкелерге кіргенде болмаса, Көрекең ұйықтап жатқан кітаптарының мазасын алмаушы еді.

Қатыны шыдап отыра алмады:

— Бірдеме іздедің бе? — деді.

— Нең бар.

Ашулы қалыппен ажырайып қарады. Төр алдындағы сабалақ жүнді тері көрпенің үстіне отырып, омырау қалтасынан көзілдірігін алып киді. Ыдырап жатқан кітаптардың өзіне таяуын қолына ұстады. «Қырық қалыс» екен, бір-екі қағазын аударып жіберіп, оқуға кірісті. Арабшаның мағынасына түсінбесе де, қарап отырған қатынына сыр білдірмейін деген адам құсап, тамағын бір-екі қырып алып:

— «Қала» айтты пайғамбар ғалайсалам. «Мән» — бір мән, — дейді. Аяқ жағын аузын жыбырлатқан болып, күбірлетіп жіберді. Шынына қалғанда, «қала» деген сөзді этиек тәпсірінен үйреніп еді. Арабша кітаптарды көрсе ашып, оқыған жерінде «қала» деген сөз болмаса да, қараушылар сезіктенбесін деп, «қала» айтты пайғамбар ғалайсалам...» деу — Көрекеннің үйреншікті әдеті еді. Көрекеннің бұл әдеті қатынына да, бала, келініне де мәлім еді...

Екінші кітапқа жармасты. Бұл Бақырған екен. Ашып жіберген ыңғайында өзінің молда болып жүрген күніндегі

окитын жері кездесе кетті. Тамағын бірер кенеп алып, соғып жіберді:

«Көрін қадір-күдіретін,
Білсін даю сұнғатын
Мұстапаның үмбетін,
Мұндағы тәжрип қылдия -

«Қалай екен?» дегендей қатынына көзілдірігінің астынан қарап қойды.

Имандық секілді бір кішкене кітапты ұстады. Бұл «Ісмі ағзам дұғасы» екен. Басынан тегіс ақтарды. Орта шеніндегі бір дұғалыққа тесе қарады. Ол мынау еді:

«Әгәр, кім ерсе — бұ дұғаны күніне сексен сегіз мәртәбә оқыса, не бар мақсаты қабыл болып, жүзі жарқын болғай. Әгәр кім бұ дұғаны бойтұмар қылып тақса, дұшмандары аулақ болғай. Әгәр кім ерсе, бұл дұғаны езіп ішсе, дұшманларынан сөзі үстем келгөй...».

Көрекең қуанып кетті. Дұғалықты алдына қойып, басын жоғары көтерді. Көзілдірікті алып, жанына қойды. «Сен не білдің» деген адам тәрізденіп, қатынына қарады. Тозығы жеткен жамаулы көйлектің тізесін бүккенде, жыртылып кетпесін деп, қатыны түріп отыр еді.

— Әй, мұндар, жапсайшы тізенді, нәмахрамды білмейтін бе едін? — деді.

— Байғұс-ай, мен келіншек пе едім.

— Келіншек болмай, кемпірмісің?! Мен жігітпін деп жүрмін ғой. Кемпірлікті мойныңа ала берме, тастап кетермін, — деп жымындалды.

Түнгі оқиғадан бері түйткілденіп, не қыларға білмегендіктен, Қатша да ермек үшін түтіп отыр еді. Байының көңілденгеніне мұның да іші жылыды.

— Тастасаң, таста, жесірің дайын ғой. Баламды бағып-ақ отырармын. Тек Құдай ошақтың үш бұтына есендік берсін, — деп күрсінді. Бірақ молданың неге көңілденіп отырғанын сұрауға батыршылығы бармады.

IV

Көрекең дұшпанының тісін батырмау камына кіріспек болды. Қаптаған қалың жау келсе де, «Ісмі ағзам дұғасы» крепост қызметін атқаратын секілді болды. Жайнамаздың үстіне отырып, сексен сегіз рет оқып шықпақшы болды.

Ұзыншалау қағазша жазып, оң жақ қолтығына тұмар қылып тақпақшы болды. Бірақ қазіргі сағатында Көрекеңе бір қиын жері — ораза. Езіп дұға ішсе, аузы ашылып кетеді. Кешті күтсе, оған дейін «дұшпандардың» келіп қалуы да мүмкін.

Апалақтап тағы кітапқа жармасты. Бұл жолғы іздегені «Ғыбадатслам» кітабы еді. Одан оразаны қандай уақыттарда ашуға мүмкіндігін қарамақшы еді. «Ораза пасылын» ашып жіберіп, қарай да бастады. Бірнеше заруаттарда ауыз ашуға болады деген, оның ішінде Көрекеңе дөп келетіні — «жау қамап, жан қысылғанда» деген жері. Көрекең нақ кәзір қысылып тұрмағанмен, ұзамай бір тықырдың болатындығын сезіп тұрған секілденеді. Сондықтан осы риуаятқа сыйғызып, ауызды ашу керек.

Кітапты тастай беріп, шегеде ілулі тұрған сия мен қауырсын қаламын алды.

— Кесе әкелші, қатын! — деді.

Кестелі алашадан істелген жайнамазын құбылаға қаратып жайып, шарт жүгініп отырды. Қауырсын қаламды қою сияға малып, кесенің түбіне жаза бастады. Қатыны сыртында қараумен тұрды. Қызыл бояудан істелген кесенің ішін қып-қызыл қып бояп болып, артына қарады:

— Су әкелші, қатын!

Қатыны аң-тан, себебін сұрауға бата алмайды, дереу су әкелді. Бояуды шайып ішуге ыңғайланған соң қатыны шыдап тұра алмады білем:

— Байғұс-ау, ішпекпісің, оразаң қайда? — деді.

— Мен шарифаттың бұйрығынан тыс қарсы іс істемеймін ғой, жүніңді түте бер, қатын!.. — деді.

Езілген бояуды ішіп те жіберді. Тілше қағазға тұмар жазып, қатынына тыстатып алып, оң қолтығына тақты. Жаңылмау үшін, алдына ишаннан алған таспиғын қойып, қасиетті дұғасын жетпіс екі рет оқып бола бергенде:

— Салаумалейкүм! — деп біреу кіріп келді. Бұл Тайлақбай еді. Бет-аузы қап-қара болып түтіккен. Пішінінде біртүрлі ашу, ызаланғандық бар.

Тайлақбайды көргенде, Көрекеңнің тұла бойы дірілдеп кетті. «Ісмі ағзам» бояуының қасиеті сағатында тимей қалды. Әйтсе де өзін өзі ұстап, жайнамазда отырған күйі бұрылды:

— Тайлақбаймысың, жоғары шықсайшы.

— Мен шығарлық болып жүргенім жоқ. Мандайлағы жалғыз биемді бүгін ұры алды. Соның ізі осы ауылға келіп тіреліп тұр. Я менің биемді беріңдер, я ізімді шығарып бересіңдер.

Көрекең сұрланып кетті. Жүгінген күйінде қалтырау күшейген соң, малдас құрып отырды. Жалтың-жұлтын байына қарап, қатыны да жүнін жия бастады.

— Көне, Көреке, отырмаңыз.

— Барайын, шырағым, Салқамбайларға, ана Дәуіттерге айт.

Тайлақбай жөнелді. Көрекең аң-таң болып, есінен айрылған секілденді. Бағанаға сүйенген келіні ауыр күрсінді. Қатыны пештің артындағы қыстырулы ала қапты алып, жүнін сала бастады. Сабалақ жүнді жуантық тарғыл мысық бөлме жақтан пырылдап келіп, кемпірдің алдына тығылды. Өзінше о да қорыққан, тығылуға жер іздеген төрізденді, есік сықыр етіп ашылды. Көрекең де, қатыны да, келіні де, тарғыл мысық та селк еткен-ді, жүрек те біліп ауызға тығылғандай, барлық дене қалтыраған секілді боп кетті. Қара бұжыр, делдек танау, көзі ұясынан шығып адырайған ұзын бойлы сөмпиген бір жігіт үйге кірді. Бұл Көрекеңнің жалғыз баласы, қазақша айтқанда, көзінің ағы мен қарасы. Бағанаға сүйенген келіншек соның қатыны. Пеш жанында қапқа жүн тығып жатқан сарғылт түсті, қоңқақ пішінді кемпір соның шешесі.

— Құдай-ау, пәле-жалаңды жалғызымнан аулақ қыла гөр, — деп кемпір жылап жіберді. Енесінен қалмай, келіннің көзінен де жас шұбырды.

Көрекең батырланды.

— Қойыңдар!.. Немене, жоқ сұмдықты бастағандарың?

Жайнамазды жиып тастай беріп, түрегелді. Бірдемеге ыңғайланған адам секілденіп, баласына қарады:

— Салқамбайлар қайда екенін білдің бе? — Қоянбайдың келгенін білдің бе?

— Білдім...

Әлденені ұмытқан секілденді. Кішкене кідіріп, жүре берейін дегенде, «Ісмі ағзам дұғасының» он алты рет оқитыны қалғаны есіне сап ете түсті. Қайтадан намазын жайды, қайтадан жүгініп отырды. Көңілін жіңішкертіп, тілекті тілемекші болды. Күбірлеуді қойып, ашық үнмен он алты рет саудырлатып оқып шығып, қолын жайып бата қылды.

— Кұдай-ай, құлым дей гөр, пайғамбар, үмбетім дей көр. Шадияр, достым дей гөр!.. Дұшпанның бетін аулақ қылып, мәртебемді үстін қыла гөр, алдаәкпар!.. — деп бетін сипады.

Пеш жанындағы кемпірі, бағанаға сүйенген келіні, қорыққан пішінді баласы — үшеуі де қолын көтеріп, «әмин!.. әмин!..» десті.

Күнгірт тартқан үйдің іші бұлттан шыққан күннің сәулесімен жарқырады. Әлденеге төнген пәле серпілгендей, алдағы күнге үмітпен қараудың керектігі сезілгендей болды.

Төменгі жаулығынын ұшымен көзінің жасын сүртіп:

— Бибіпәтімә пірім-ай, қолдайтын болсаң, бүгін қолдай гөр, — деді кемпір.

Келіні күрсінді, баласы түшкірді.

Бәрі бір дауыстан:

— Жәрекмалда!.. — деді.

V

Көрекең үйден шыққанда, ауылдың адамдары топтанып, сирек шырпының оңтүстік жағында із кесіп жүр еді. Аяндап басып Көрекең де келді. Салқамбай таяғына сүйеніп тұрған күйінде қарсы алды. Көрекең тесе қарады.

— Сақалындағы қан не? — деді.

«Ісмі ағзам дұғасының» қасиетті бояуының шашырандысы сирек сақалын бояп та үлгірген екен.

— Әшейін... әшейін шығар, — деп саусағымен сақалын сипап тарап еді, күйектей сақалға жабысқан нәрсе бола қойсын ба, кетпеді.

Топтанып жүрген кісілердің ішінен Қоянбайдың ашы даусы шықты:

— Мінеки із, міне, көріндер!

Жұрт жапырласып қарай бастады. Ағаштың жиегіндегі шалшық судың жағасында қатарынан жүрген екі жылқының ізі жатыр.

— Мынаның бірі — ұрым, бірі — менің бием... — деп Қоянбай өршеленді. Жиылған жұрт бекер дей алмады.

— Жылқы осы ауылда да бар емес пе?! Көрінген ізді менікі деуіңнің жөні келе ме?.. — деп Көрекең кеңк ете қалды.

Шеткері тұрған ашаңдау сары, қырма сақалды ауылнай мырс етіп күліп жіберді.

— Көреке, олай десеніз, өзіңіз ұрының бастығы боласыз. Біз бұл ізді Қоянбай ауылынан шығарып келе жатырмыз... Сіздің мұныңыз қарсы дау секілді, — деді.

Жастар өзара әлденеге күңкілдесті, сыбырласты, күлісті, бәрі де Көрекен «бүліктің басы...» деген көзқараспен қараған секілденді.

— Осы сен ұрлап жүрген шығарсың, — деп шеткі ұзын бойлы жігітті біреу итеріп қалды. Арт жағында екінші біреу бүк түсіп жатыр екен, ұзын бойлы жігіт аяғы көкке қарап шалқасынан құлады. Үсті балшық болып қалды, ашуланып, боқтауға айналды.

— Қойсаңдаршы, балалар, жөнсіз ойынның керегі не, — деп Салқамбай ақсақал кейіді.

Қоянбай тыпыршып тұра алмады:

— Қане, ақсақалдар, кайтесіңдер?..

— Жакын ағайынсың. Ізінің келуі де рас шығар. Енді бізге не қыл дейсің?.. Қайткенде көңілің бітеді!..

— Тінту беріңіздер?..

— Болды. Бастығы молдамыз қылып тінт, біз риза, — деп Салқамбай ақсақалдық қылды.

Іріліп тұрған жұрт ауылға қарай дүрлікті. Көптен қалмай, сүйретіліп Көрекен де келді. Лапасына кіре бергенде ауылнай қарсы шықты.

— Молдеке, сізден бастап тінтеміз.

— Ойбай, шырағым, біздің үйде не бар дейсің, тінтпей-ақ қойсаңдаршы.

— Жок, молдеке, малды біз сіздікінен табамыз ба деп тұрмыз.

— Біреу сілтеу берді ме?

— Сілтеусіз де таптық.

— Қалайша?

— Сақалыңызға жұққан қан бізге куәлік беріп тұр.

— Әй, ақымақ, бұл қан емес, нанбасаң, кемпірімнен сұра... Жана «Ісмі ағзамның дұғасын» шайқап ішіп едім, — деп сақалын сипады.

— Ол өтірігіңізді айтпаңыз, Көреке, өзіңіз молдасыз, оразада дұғалық шайып ішеді дегенге кім нанады, — деп ауылнай үйге кіріп кетті. Бара кемпірмен бажылдасқан даусы шықты.

— Сарайдың кілті жоғалып қалған, — деп бажылдаған, жыламсыраған келіннің даусы да естілді. Көрекен келінін

де, кемпірін де аяды. Дәйек тұтып тұра алмады, есікті аша берейін дегенде ауылнай қарсы шықты.

— Сарайыңызды тіңтеміз, бірге жүріңіз.

— Бара тұрындар, оқитын нәшілім бар еді. — деп Көрекен үйге кірді. Көзінде мөлдіреген жас, қалтыраған пішінмен келіні қарсы алды. «Ата еке-ау, тыныштықты неге бұздың! Неге бізді пәлеге қалдырдың!» дейтін адам секілді.

— Сорлы-ау!.. Сорлы-ау, — деп кемпірі өкіріп жылап жіберді.

Көрекен босап кетті. Көзінің жанарына тығылған жас біртіндеп ағып, сакалын жуа бастады. Жайнамазды жайып жіберіп, жүгініп отырып тілекке кірді.

— Әй, Құдай-ай, ата-бабамның істемеген кәсібі еді. Жамандыққа өзім де баса қоймайтын едім. Былтырғы жоғалған күрен ат пен құла биемді Қоянбайдың өзі ұрламағанмен, сол ауылдың сойғаны анық. Мен мал алдырғанда ақ малымның төлеуі деп алдырдым ғой... Аққа Құдай жақ деп еді. Менің ақ ісім шынымен-ақ қараға шыға ма? Я, Құдай, сал оң назарыңды! Жалпы әруақ, әулиелер, әнбиелер, ата-бабамның ұрықтары, қолдайтын болсаң, бүгін қолда!..

Дала шаң-шұң, әлдекімді дүрілдетіп ұрғандай, әлдекім «қойындар» деп арашалағандай болды. «Ойбай, ойбай» деген біреудің ашы даусы айқындала берді.

— Ойбай, ене, әлгіні ұрып жатыр білем!.. — деп келіні қалш-қалш етті.

— Жалғызым, құлыным, — деп кемпір де, келіні де тұра жүгірді...

Көрекен тілектен жаңылды, қорқып отырғанын да, қуанып отырғанын да білмеді. Әлдекім есікке жармасты. Есік ашылатын, тыстағылар үйге кіретін болды. Соларды көрмейін, солармен сөйлеспейін деген адам құсап, Көрекен намаз оқымақ болды. Дәретін, күмәнді болған соң, тәйемімді соғып жібергенде, есік сықыр етіп ашылды. Көрекен саскалақтап тұрып, құлақты қағып қалды. Не деп ниет қылғанын өзі де білмеді. «Сүпханеке» деп еді, аяқ жағы аузына түспеді. «Алқам» мен «күлқуалданың» қайсысын бұрын оқырын жаңылды.

Жұрт дүркіреп кіре бастады.

— Молда қайда, молда қайда? — деп Қоянбайдың кіжінген даусы естілді. Көрекен түрегеп тұрса, Қоянбайлар кейіп, сөгетін сияқты, «ұрысың» деп бетіне түкіретіндей болды. Солардың бетін көрмейін деген тәрізденіп, сәжде-

ге бүгіле бергенде, Қоянбай келген бойымен теуіп қалды. Көрекен кәсті сүзе құлады.

— Алла! — деді.

— Өй, атаңа нәлет! Аллада нең бар! Жалғыз биемді үрлап сойып отырып, тағы Құдайға құлшылық қылмақшысың ба?

Ойбайды салып кемпірі келді.

— Сорлы-ау, өлдің ғой, өлтірді ғой!..

— Жылама, қатын! — деді Көрекен, мен шарифаттың бұйрығын істедім. Адам қарауында жазалы болсам да, Құдай қасында жазалы емеспін... мен — өлсем шаһидпін.

VI

«Көрекен ұсталыпты...» деген хабар тарағанда, жұрт екіге бөлінді: жастар, әсіресе мұғалімдер:

— Баяғыдан бері өтірік көз жұмып, жұрттың қанын сорып болып еді, — деп табалады.

— Шарифатқа қарсы іс істемеген шығар, ұстатып жүрген тік аяқтар ғой, — деп шалдар жағы аясты.

Ауыл-ауылдың ақсақалдары жиналып барып, соттан кепілге алды. Қоянбайды үгіттеп, малының төлеуін беріп бітірді. Басқа келген пәлені жалпы ел болып қақты. Бірақ ұры деген атты жоюға жұрттың әлінен келмеді.

Көрекен ұры атанды. Қатыны толғатқан қорқақ еркектер, баласы ауырған кемпірлеу әйелдер, зияндасы бар қатындар бұрынғыдай аттан салып шауып үшкіртуді сиретті. Киімді көп бай шалдар өлерінде «сүйегіме Кәрібай молда кірсін» деп өсиет қылмайтын болды.

Сөредегі қалың кітаптардың, бойтұмар қылған, езіп ішкен «Ісмі ағзам» дұғасының шарапатын Көрекен көре алмады.

Ескі атақ, ескі даңқ, абырой көзінен бір-бір ұшты.

Апрель, 1923 жыл, ауылда.

ЗЕЙНЕШТИҢ СЕРТІ

Ұзын бойлы, ат жакты, катпар бет, үрпек бас сары жігіт: аты Асылбек, мінезі ауыр, сөйлегеннен ойлауы көп. Бірақ кейде қызып кетсе, көпірініп те сөйлейтін әдеті бар. Кейде өзі мінезінен ұялыс тауып, құлағына шейін қызарады. Ұялыс тапқандығын есінде сақтайды білем, кейде орынды жерінде үндемей қалатыны да болады.

Өлке бойындағы елде Асылбекті білмейтін адам сирек. Өйткені Асылбек алғашқы кезде ашық пікірлі мұғалім болып елдің көзіне іліксе, кеңес үкіметі жаңа кезде ауылдық кеңестің хатшысы болып қызмет атқарды. Бармаған ауылы жоқ. Кірмеген үйі жоқ. Қатындардың тірнектеп жинаған майын қадақтан өлшеп, жиып қойған күндері болған. Асылбек май жинаса, жоғарғы орындардың бұйрығымен жинайды, оны қатындар қайдан білсін. Білмегендіктен, майы аз қатындар Асылбекті іт етінен жек көріп кеткен. Асылбектің өз атын қалдырып, «Собал» атандырып жіберген.

Ата дәулетінің арқасында сыланып ерке өскен Зейнеш еді. Шешесі Биқасап Күрдебайдың бәйбішесі. Бес биенің сабасындай тұлға бітісінде өзгеше адам. Зейнеш шешесіндей етженді емес, талдырмаш нәзік, бірақ ажары шешесіне тартқан — аққұбаның өдемісі. Мінезі бәйбішеге тартпаған, жеңіл деп Зейнешке кінә тағатындар да бар.

Күркеме кешегі алалы жылқы бітіп, алаптың бәрін малымен толтырып тасқан кезінде кімдер қызықпады дейсін. Байға қол артуды екіншісі бірі мақсат қылатын заман ғой. Талайдан талайды сынай келіп, Күркең Зейнешті Мақанның баласына бермек болған. Онда Зейнеш төртбес жасар ғана кезі. Одан бері не болмады. Мақанның алғашқы баласы өліп, Зейнешті кіші баласына атастырды. Кіші баласы Зейнештен бес жасы кіші. Оның артынан Күркеңнің өзі ол дүниеге жөнелді. Жетім бала, жесір қатын болып Биқасап бәйбіше, Зейнеш, жас балалар қалды. Өзгеріс болды. Аударыспақ-төңкеріспек болып, ел іші сапырылысты.

Шұбырған әскердің шалығы елге де тиіп жүрді, бой жеткен қыз, сұлу келіншектерді іздейді екен деген өсекпен Биқасап бәйбіше Зейнештің үстіне тәуір киімін ілдірмей қойды...

Асылбектің Зейнешті бірінші көруі 1920 жылдың жазы еді. Болыстан тығыз бұйрық келіп, ел аралап май жия шыққан. Үстінде тоқыған шекпеннен орысша тіккен, арты жырық пальтосы бар. Баяғы оқып жүрген кезінде алған ескі шляпасын жарбитып басып киіп алған. Талдықөл ауылынан ылау мініп, Күркең ауылының қотанына келген кезде, талдырмаш жас қыз алдынан кес-кестеп өте берді. Асылбек қарап тұра қалды. Арт жағында ылаушы

жас жігіт келе жатыр еді. Асылбектің ойын сезді білем, жанына қатарласа беріп:

— Көрдіңіз бе? — деп күлімсіреді.

— Бұл кім?

— Зейнеш сұлу. Биқасап бәйбішенің қызы осы. Ерке қыз, кербез қыз...

Асылбек аттан түсіп жатқанда, Зейнеш сықырлауықтың арасынан көзін қадап қарап тұр еді. Зейнештің қарағанын Асылбек сезді. Сұлу қыздың өткір көзі қанжардай қадалып, жүрекке таңба салатын секілденді.

Ылаушы жастау жігіт, жылмаң, судыр. Кешке жакын Асылбекті тысқа шығарып алып:

— Барасың ба, алып барайын, — деді.

— Қой, болар ма екен, көргенімнің өзі бүгін емес пе? — деп Асылбек қашырыс салды.

— Ойбай, сен бала екенсің ғой. Ол бой жеткен қыз болса, сен жас жігітсің. Көңіл білдіргеннің несі айып болсын, сендей оқыған жігіттің қолын бұл қыз қаға алмайды, — деп ылаушы жеңсік бермеді.

Әйел туралы, жеме-жемге келгенде, Асылбектің күйі өзгеріп кететін әдеті бар: тұла бойы қалтырайды, жүрегі алқынып, аузына тығылады. Көзі бұлдырап, құлағы шынылдап ың-жың болып кетеді.

Асылбек едәуір толқыды. Көрмеген, сөйлеспеген қызға сөз салудың қанша жөні бар? «Мырза» адам болса өз алдына, бірақ жап-жас басынан не көрініпті? — деп Асылбек ол жағынан айнып шыға береді.

Ылаушы жігіт қоймаған соң, Асылбек рұқсат берді. Өзі теңірейіп, бұзау байлаған арбаның жел жағына таман жатыр. Түн түнере түскендей. Ауыл үйдің арасы жылтындаған от. Алаулаған жерошақ отына ісініп бір әйел біреуді қарғап жатыр, май сұрайды деп Асылбекті қарғап жатыр ма, кім білсін.

— Қазір шығамын дейді, күте тұрсын дейді, — деп аптығып ылаушы жігіт келді.

Бір ауыз сөзге келместен көне қалды дегенге Асылбек нанарын да, нанбасын да білмеді.

Үйден біреу шықса, Асылбек бүктетіліп, көріп қала ма деп қысылады. Көйлегі көлендеп, аяқ сыбдырын білдірмей басып біреу жүріп келді де. Асылбекке төне тұрды. Асылбектің көзі бұл кезде қалың көденің арасында еді...

— Қош келдіңіз, отырыңыз! — деп, Асылбек үшін сөзді ылаушы жігіт бастады.

Сөздің неден басталғанын өздері де білмейді, бірақ дегенше болмай екеуінің құшақтасып, шөпілдесіп сүйісуі анық... Асылбектің айтуына қарағанда, сол түннен бастап «ғашық» болған секілді. Зейнештің ғашық болғаны, болмағаны мәлімсіз. Бірақ алқынған жүрек, айкасқан білекпен екеуінің ақтық айтқан сөздері мынау еді:

— Сертке жету керек!

— Жету керек!

— Солай ғой!

— Иә!

— Әкел қолыңды!

— Мә!..

* * *

Бесіннен төмен түскен кез. Аптап ыстық бөсендеген, көлеңке басын ұзартып, самал есе бастаған. Биқасап бәйбіше көлеңкеге бөстекті төсеп жіберіп, камзолымен желегейлеп жүн түтіп отыр. Мыжырайған қара кемпір жүн шүйкелеп, аяғына орап шүйкені есіп жатыр. Оқта-санда алақанға бір түкіріп, бәйбішеге көзінің қырымен қарап қояды.

— Зейнешжан, неғып жатырсың, тұрсайшы, күн кешке айналды ғой.

— Басым ауырып жатыр, — деген жіңішке, нәзік, сыңсыған дауыс естілді.

— Ауырып қалып жүрмесе жарар еді, — деп Биқасап күрсінді.

Қара кемпір үйдің сырт жағына көзін қадап қарай қалды.

— Неге қарадың, жай ма?

— Мына арбалы осында төтелеп келе жатыр.

— Құдайға жаздық-ау, қонақ та қонақ, көз ашар күніміз болмас білем. Жетім бала, жесір катын еді деп аяуды да білмейді. Қонақасы бермесең, көздерін алартып кетеді, — деп Биқасап кейіп, бірталай сөз айтты.

— Біреуі орыс білем.

— Милиция болмасын...

— Ат жеккізе жүрген шығар.

— Аты жоқ болса, үйінде отырса қайтеді екен? Жүрген құрлы міндетсіп болатындығы несі екен?

Қылышын сүйретіп милиция, бокшасын сүйретіп ауылнай — екеуі қатарласып көленкеге келіп отырды.

— Сабалақ қайнымбысың, орысың кім?

— Орыс милиция, жұмысы осында көрінеді.

— Ылау жегетін шығар.

— Жок.

Бәйбіше селк еткендей болып, ауылнайға қарады. Ауылнайдың ұйысқан сақалын, тарғылданған бетін, аларған көзін көргенде, ашуы келіп кетті білем, кейіп сөйледі:

— Ылау мінбейтін болса, менің көркімді көріп, қызымды айттыра келді дейсің бе?!

— Қызыңды айттырмай әкететін шығар.

— Қой, сандалмашы, жөнімен ойнасайшы! — деп бәйбіше сілкініп сала берді.

Ауылнай жөнін айтты.

Бәйбіше ойбайын салды. Бара Зейнешті құшақтады.

— Қалқам. Зейнешжан, байым өлгенде де күйігімді басқан сен едің. Інілерің болса жас. Мені өлтіресің ғой. Мені өлтіріп кет! Тілімді алмасаң, емшегімді көкке сауам, қолымды теріс жайып қарғыс берем!..

Ауыл адамдары үй ішіне сығылыса толды. Бастарын шайқап, төр алдына ақсақалдар отырды. Ауыздарын сылп еткізіп, босаға жақта әйелдер отырды. Бәйбішені есіркеп, бәрі де көздерін жаспен шылады. Зейнеш көпке шейін үн шығармай бедірейіп отырса да, өзін өзі ұстай алмады, көзі жыпылықтап, жас мөлдірей бастады.

— Көне, қалқам, не айтасың? — деді шешесі жылап.

— Алданған екем, — деп Зейнеш те жылап жіберді.

* * *

Домаланған қара жігіт жазу столына отырып, омырау қалтасынан тарағын алып, шашын тарады. Мойнындағы ақ жағасын қолымен дұрыстап сипап отырып, көзінің астымен қарсы отырған Зейнеш пен шешесіне қарады. Зейнеш ойында дәнеме де жоқ, шешесі үрейленген тәрізді отыр.

— Кіруге мүмкін бе? — деп қаба сақалды, жуан қара кісі есіктен басын сұқты. Көзі түксініп, өтіп барады.

— Болмайды, рұқсат жоқ! — деп қара жігіт, милиция бастығы, жауапты қысқа берді.

Бір елдің айбынды аксакалына қаршадай болып отырып жекіріп жауап бергендігін Биқасап бәйбіше ұнатпады. Ішінен «азған бала ғой» деп ойлады.

— Бәйбіше, сіз де тысқа шыға тұрыңыз! — деді милиция бастығы.

— Көтек, онысы несі?.. Қызымды тастап, мен қайда бармақпын?

— Қызыңыз ешқайда кетпейді. Жауап алғанда бөтен адамның болмауы керек...

Биқасап жесірлігін айтып, жыламсырай бастады. Сөзге түсінбеген бәйбішеге милиция бастығының ашуы да келді. Әйтсе де қатаңдыққа бармай, жайлап түсіндіріп, бәйбішені алдыңғы үйге шығарды. «Шығарды» деген аты болмаса, Биқасап есіктің алдынан кеткен жоқ, әлсін-әлі басын сұғып қызына қарайды. Көзінен таса болды дегенше, қызын кетіп қалғандай көреді.

Милиция бастығы қыздан жауап алып жатыр:

— Мынау арызды өзіңіз жаздыңыз ба?

— Жоқ, мен ешкімге арыз бергенім жоқ...

— Асылбекке уәде бергеніңіз рас па еді?

— Жоқ... — деп Зейнеш күрмеліп жауап берді.

Милиция бастығы аң-таң болып, Зейнештің қысылып қызарғанын бақылап отырды.

— Асылбекке мына хатты жазған сіз емес пе?

Зейнеш басын көтеріп, тігулі істің арасындағы жалбыраған бір жапырақ қағазға қарады. Таныды. Бетінің қызылы бұрынғыдан да артты. Бұдан бір ай бұрын Асылбекке «сағындым», «бір көруге ынтықпын», «сенсіз өмірдің қызығы жоқ» деп өлердегі сөзін айтып жазған хаты осы еді. Осы хатының ішінде «...қайтсең де мені жанына ал! Баяғы сертті орында!.. Сені күте-күте екі көзім төрт болды... Әжем менің ажарыма қарайтын емес, аксақалдармен бірігіп, бір жауызға беріп жібергелі отыр...» деген сөздері де бар еді. Осы хатын негіз қылып, Зейнештің атынан арыз жазып, Асылбек ізденіп еді. Милиция елге шыққанда «тұтқында отырған» Зейнешті құтқарғалы барған. Милиция бастығының ойы қызды сүйгеніне қосып, әйел бостандығына қарсы келгендер болса, сотқа тарту еді, Зейнештен оңаша жауап алғанда, осының бәрінің анығына қанармын деп еді...

— Иә, бұл хат туралы не айтасыз? — деп милиция бастығы Зейнешке күлімсіреп қарады. Зейнеш бір қызарды, бір бозарды. Ерні қалтырап, не айтарын білмей састы...

Милиция бастығы қонырауын шылдыратып еді, қылышын салактатып бір милиция кіріп келді. Зейнеш апақтап қалды. Бикасап сұрланып, есіктен басын сұқты.

— Бар, Асылбекті шақыр.

Милиция бастығының даусында ашу білінді.

Ербиіп Асылбек кірді. Зейнешке қарап күлімсіреді.

— Зейнешжан, аман ба?

Зейнеш тұқырайып төмен қарап, қолымен ілгегін ұстай берді. Есіктен Бикасап кіріп келіп, Асылбек пен Зейнештің арасына кесе тұрып, Асылбекке шаптыға сөйледі:

— Не қылған иттің баласысың. Ашылмаған уызым, жарылмаған қауыным еді... Өтіріктен өтірік бәле салып, осы қалаға шұбыртқандай не жазып едік?

Милиция бастығы өрі-бері айтып көріп еді, бөйбіше тоқтайтын болмаған соң, ашуланып жанына келді:

— Бөйбіше, манадан бері қазақшылық қылып сыйлап едім, ол қадірімді білмедін. Бұл тұрған жерін ауылдың қотаны емес, кенсе, малайға жекіріп әдеттеніп қалған алам шығарсыз, назыңызды ауылыңыз көтергенмен, біз көтере алмаймыз. Тіл алсаныз, мына алдыңғы үйге шыға тұрыңыз, әйтпесе, жауап біткенше қаматып қоямын!..

— Ойбай-ау, қалқамды тастап қайда бармақшымын? — деп Бикасап бөйбіше жыламсыраса да, милиция итермелеп алдыңғы үйге шығарды...

Серттескен екі жасты бетпе-бет қойып, милиция бастығы арасында төреші сықылданып отырды...

Зейнеш үндемеген соң, Зейнеш басын көтермеген соң, Асылбек қызараңдап қысыла берді. «Мен айыпсызбын, қайтейін» дегендей болып жалтақтап милиция бастығына қарай береді. Сөйле дегендей болып милиция бастығы Асылбекке ым қақты.

— Зейнешжан, саған не болды?.. Уәде осылай ма еді?!

— Қане, сөйленіз, қарындас! — деді милиция бастығы.

Зейнеш тұқырайған күйі омырауындағы ілгегін, алқым бауын ұстап, бар ынтасын соған аударған адам секілденіп отырды да қойды. Асылбектің, милиция бастығының сұрауын есітпей отырған жоқ, соған не жауап берерін білмей отыр. Асылбекті бір уақыттарда жақсы

көрген секілді еді, ауылы болып ортаға алып бәрі бірдей жамандаған соң, солай шығар-ау деп, Зейнеш те косылып, Асылбекке тимеймін деп еліне серт беріп еді. Ауылынан шығарда Асылбекті жек көрген секілді еді... Қазір бетпе-бет келген соң, ол қалып өзгерді. Мынау солбырайып тұрған Асылбек. Адам қызығатын түрі де жоқ. Әйткенмен, о баста бір ұнатқан көңілі тез суи қоя ма, бетіне тура қараса, Зейнештің еркі кететін секілді. Еркі кетсе, шешесін жылатып, Асылбектің соңынан еру керек!.. Елдің сөзіне қарағанда, ата-ананың ризалығын алмай кеткен қыз барған жерінде де оңбайтын көрінеді. «Пәленшенің қызы қашып кеткен екен, барған жерінде пері соғып, аузы-мұрны қисайып кетіпті...» деген секілді өсекті ел көп айтады...

Ілгегін шұқылап отырып, көзінің астымен Зейнеш Асылбек тұрған жакқа қарады. Асылбектің өкшесі қисайған орыс етігі, тізесі қалталанған жамаулы шалбары, арбиған тарамыс қолы көрінді. Оң қолында Зейнештің «өзімдей көріп жүр» деп берген балдағы салулы тұр...

— Қане, қарындас, уақыт оздырмаңыз, бірдеме айтыңыз!

— Маған не айт дейсіз!

Милиция бастығы сұрауларын бейнелеп тағы бір айтып кетті:

— Бірінші, арызды берген мен емес деп отырсыз; екінші, мына хатты кімнің жазғанын айтпайсыз, үшінші, Асылбекке уәде беруіңіз рас па? Осыған ашып жауап берсеңіз екен!..

Зейнеш тұқырайып отырған күйі:

— Еш нәрсе білмеймін, — деді. Даусы естілер-естілмес болып шықты.

Асылбек көзі жыпылықтап, жыларманға келді. Милиция бастығы күрсінді.

— Асылбек, қынжылма! Сенде жазық жоқ. Қыз сүйем деген соң, сен аламын дедің. Мені құтқар деп хат жазған соң, сенің ізденуің рас. Мұнын үшін біз сені айыптамаймыз. Қазақ әйелінің қолын теңдікке жеткізу бәріміздің де борышымыз. Осы борышты біз өтейміз дегенде, әйелдер бізге серік болуы керек... Әйтпесе, бүгін жылап мұнын айтып, ертеңіне ел сөзінен шыға алмай, түк білмеймін деп отырса, өмірге ісіміз оңбайды... Қарындас, қаталасып

отырсың. Ата-ана ешкімге жолдас болмайтын. Ағайын азғырса, мал үшін, сені сатып олжа түсіру үшін қызығады. Асылбекті о баста сүюің рас болса, бұл жерге келгенде бұлтақтауынның жөні жоқ еді. Бірақ қайтпек керек, амал жоқ, барыңыз, жолыңыз болсын! — деді.

Маңдайынан тер бұршақтап, сүйретіліп Зейнеш шығып кетті. Асылбек сөз қатпастан тұрған орнында болбырайып қатты да қалды...

* * *

Сот мекемесінің алдында он шақты арбалы тұр. Шүйделері шыққан, ыстықпен быршып терлеген. Ылғи жуан шоң желкелер үйдің көлеңкесінде, көшенің тақырында ауылдағы секілденіп алқа-қотан отыр.

— Қане, арызды жазып болдыңыз ба?

— Жазып болдым.

— Не жаздыңыз, оқыңызшы?

Сотқа, Қаратау болысы, 3-ауыл,
Зейнеш Күрдебай қызынан

Арыз

Жасым 15-те, күйеуге шығу дегенді әзір ойлағандай болғам жоқ еді... Жұлдыздың 10-күні милиция келіп: «Сені қалаға алып барамын» деді. Ықтиярсыз келдім. Келген соң анықталды. Мені алдырушы Асылбек Қалақбасұлы екен. Мен Қалақбасұлына тиемін деп еш уақытта сөз берген емеспін. Гүбірнелік милицияға менің атымнан беріліп отырған қағазды подлог деп тануларыңыз керек.

Кеңес үкіметінің әйел бостандығы туралы шығарған заңға сүйеніп, байға тию-тимеуде мен өзімді ерікті деп санаймын. Оның үшін соттан өтінемін: менің сыртымнан подлог арыз берген және мені машақатқа салып, абыройымның ашулуына себепші болған Асылбек Қалақбас баласын заң бойынша жазаласаңыздар екен.

Арыз иесі: Зейнеш Күрдебай қызы»

— Бәрекелде, қалдырмай-ақ жазған екенсің, — деп отырғандар мақтасты. Арыз жазушы көтеріліп, жымыңдап қойды.

— Мә, шырағым, арызды өз қолыңнан бер! — деп қағазды Зейнешке ұсынды.

— Құдай-ау, сәтін бере гөр, қызымды алмақ түгіл, босағама отырып бір аяқ саумал ішуге жарамайтын Қалақбастың баласының-ақ ызасы өтті, — деп бәйбіше шіміркенді.

— Сәтін сұра, бәйбіше, осы күннің ыстығына шығып, бәріміз де бір намыс үшін келіп отырған жоқпыз ба? Әруақ жар болса, енді ол бала құтылып кете алмас. Одан да үлкенмен шекісіп көргеміз! — деп шеткі жуан көтеріле сөйлеп, бес батпан кір орамалымен бетінің айғызданған кірін сүртті.

Зейнеш сұрғылданып, талдырмаш саусағымен бүктелген қағазды ұстап, соттын есігіне қарай майда басып жөнелді...

1923 жыл, июнь, ауылда.

КЕДЕЙ ТЕНДІГІ

1917 жыл, ноябрьдің іші, ел арасында жүріп Қауқымбайдың үйіне кездейсоқ болып қонғам. Менімен бірге дуаннан келе жатып Тәңірберген де қонған. Шам жаға шайды алып келді. Біз бай, бәйбіше, мырзамен бір дастарқандамыз. Самауырынның есік жағына кірлі майлық орамалды жайып жіберіп, үсті-басы далба-дүлба бір жігіт отыра кетті. Шоқпақ бұжыр қара, қолы тілім-тілім жарық, байдың малайы екенін адам айтпай-ақ, пішінінен, отырыстырысынан білетін.

Бізге өзінің байлығын, малай ұстайтындығын білгізгісі келді білем, Қауқымбай бай көтеріліңкіреп қойып:

— Әлгі өгіздерді байладың ба? — делі.

Бәйбіше байдың сөзін көтермелейін дегендей:

— Қыс болса жақындап келеді, тезек жанындағы жалаңның шомын дұрыстау керек еді, сүмендеп қыдырумен-ақ ұзақ күнді кеш қылады, — деп ілді.

— Сүмендеп қайда бардым, — деп есік жақтағы жігіт күңк ете қалды.

Бай мен бәйбішенің екі аралығында отырған мырза күлімсіреп:

— Балалармен доп ойнағаны болмаса, ешқайда барған жоқ, — деп кекетті.

Ата-енесінің, баиының ізінен шығайын деген секілденіп келіншек:

— Жұмысының көптігінен ағаш жарып беруді де қойды, бүгін шайға суды өзім әкелдім, — деп бір түйреп өтті.

Айыбын мойнына алған секілденіп жігіт үндемеген соң, сөзді соза беруді лайық көрмеді білем, бай кеңесті екіншіге аударды:

— Төңірберген, сөйлей отыр, дуанда не хабар бар екен?

— Мен хабарын білем бе, апарған бір-екі қойымды сатып, қайтқанша асықтым... Дуанда бұрынғы күй жоқ. Қауіп-қатер күшті. Әлгі екі торы ат жегіп меліш сата беретін Сани дейтін ноғайды көріп едім, сол айтып отырды: «Большевик деген келе жатыр, байдың малын тартып алып кедейлерге береді екен; менікі, сенікі деу болмай, не бар мүлікті ортаға салады екен...» — деп. Өзі көп болса керек, ішкі қалалардан шыққан дейді ғой...

— Естіп едім, түнде Рахмет қонып кетіп еді, — деді бай, жүзінде біртүрлі мысқыл аралас күлкі пайда болған секілденді.

Хабарына байдың ренжімегенін білген соң, Төңірберген соза берді:

— Оқыған мына Көрімдер білмесе, біз қайдан білейік, өзін түрмеде жатқан кілең бір бұзықтар дейді ғой, патша түскен соң босанған білем.

— «Көрімдер білмесе...» дегенде мырзаның көңіліне «білем» түсіп кетіп, білетіндігін Төңірбергенге сездірейін дегендей бейнелеп айтуға кірісті:

— Ылғи ақшаға жалданған құл-құтандар ғой. Мына Бұқабайға ақша беріп, біреуді өлтір десен, өлтірмес пе? Жаңа биліктің бәрін кедейлерге алып берем деген соң, өңкей малайлардың құтырып жүргенін көрмейсің бе?.. Бәрі бір әурешлік қой, күні ертең жойылады...

— Біздің Бұқабай ауылнай болады екен ғой, — деп келіншек мысқылдап күлді.

— Болса, қайтер дейсің, — деді Бұқабай, көрінген жерге мөрін тастап кететін Сарыбайдың баласы құрлы бола алмас дейсің бе?!

Бәйбіше де, бай да Бұқабайға тесе қарады.

— Дәмесінің зорын!

* * *

1922 жылы, май ішінде, жол үстінде Бұқабай кез бола кетті. Жаяу, үстінде шоқпыт-шоқпыт шапаны бар, иығында жамаулы қап.

— Бұқабай, жол болсын!

— Ауылнайдың ауылына барам. Қазынадан үн келген екен, өзім барып алмасам, көрінген жеп қойып, бос қалатынымын. Биыл тұқым келгенде аштықтың әлегінен жүре алмай, бара алмап ем, маған тиісті тарыны Көрім бермей кетті, — деді.

Жүзі ашаң, сүзектен тұрған адам секілді. Кішкене түрегеліп тұрып сөйлескенді көтере алмай, жерге отырып демін алды. Мен бастан-аяк жайын сұраған соң, байдың өзін қуып шыққандығын, қатынымен екеуі алты айғы қыс тілек тілеп, ит, мысықты жеп күн көргендігін айтты.

— Жаз жетті, енді өлмеспіз. Байдың соқасын айдап бір жер тары салдым, тірі болсақ, күн көреміз де, — деді.

* * *

Сол жылы қырман үстінде Бұқабайға тағы кездестім. Аз ғана тарысын күрекпен ұшырып жатыр екен.

— Қырман тасысын!

— Айтсын, тасығаннан ұраға сыймай, бәрі нөлөкке кетейін деп жатыр, — деп Бұқабай күлді.

Сұрастыра келсем, ауылнай тұқымды бөлгенде мұнын мойнына екі пұт тары жазып, екі жер салды деп қойыпты.

— Маған деген тарыны Көрім алып бермей кетті. Қатыннан келген жалғыз алашаны қысты күні ашыққанда сатпай сақтап едім, соған жарты пұт тары алып сеуіп едім, — енді мынау, бәрі нөлөкке кетейін деп отыр... бірақ өйтеуір елде бар ғой, қайыр сұрасақ та өлмеспіз, — деді.

Бар тарысы нөлөкке кетіп ашығатын болса да, нөлөкті шығарған үкіметке ренжу сөз айтпады.

— Кедейді теңгереді дегенге мәзбіз, қашан теңелгенше де байлар жанды шығарып болатын шығар, — деп күрегін алып, жұмысына кірісті.

* * *

1923 жылы, октябрь ішінде 4-ауылдық сайлауына кездестім. Жиналған жұрттың байынан кедейі ден. Үйдің ортасында бір салқам столға қағазын салып, мұрны үлкендеу бір қарасұр жігіт отырды.

— Жолдастар! Мені сайлау басқару үшін үкімет жіберді. Сіздерді сайлауға жиып отырымыз. Сондықтан бұл мәжілісті басқаруға президиум сайлауларыңызды өтінем, — деді столдағы қарасұр жігіт.

Жағалай отырған жұрт түсіне алмай, біріне бірі қаралы.

— Шырағым, «презден» дегенің не нәрсе?

— Президиум деп мәжілісті басқаратын адамдарды айтады және, естеріңізде болсын, мәжілісте кілең кедейлер ғана болуы керек; байлардың бұл уақытқа дейін тонын айналдырып иіп арамызға кіріп, алдауы жеткен. Сондықтан ондай адамдар болса, аратарыңыздан шығаруларыңыз тиіс!

— Мырза, маған сөз бересіз бе? — деді Бұқабай.

— Айта қойыңыз.

— Айтсам, біздің ішімізде пәлен жыл мені құлданып, отын-суын тасытқан Қауқымбайдың мырзасы Кәрім отыр. Николай заманында бірнеше жыл ауылнай болған. Мүмкін болса, сол мырзаның арамыздан шыққанын тілер едім.

— Әбден дұрыс, Қауқымбаев кім? Өкшенізді көтеріңіз, — деді нұсқаушы.

Орта бойлы келген, семіздеу кара жігіт жүзі құбылып, үйден шығып кетті, отырған жұрт біріне бірі қарап, жымындасып мәз болып қалды.

— Қане, мәжіліс басқаратын адамдарың кім?

— Бұқабай болсын!

— Бұқабай!

— Бұқабай!

Жұрт шу ете түсті.

Нұсқаушымен қатарласа столға Бұқабай отырды.

Нұсқаушы көп сөйледі. Басқа мәселелер бітіп, сайлау басталды. Бұқабай өзін өзі ұстай алмады, сөзге кірісті.

— Мына жігіттің сөзін естіп отырсыздар, істің кілті өзіміздің қолда көрінеді ғой. Үкіметтің бұл берген теңдігінен пайдалануымыз керек. Бүйтіп санға кіріп жылыс басқарамын деу өнімде көремін деген ісім емес еді. Өздерің де білесіңдер, жаңағы Кәрім мырза маған не қылмап еді? Бес жасымда әке-шешемнен кетіп қалып, соның есігіне кіргеннен отызға дейін құлдығында болдым. Сол өмірімнің ішінде не жарытып ақы алғаным жоқ, не алда разы болсын жоқ, ылғи боктау, сөгумен келді. Басқасын қайтейін, былтырғы ашаршылық жылы қаңғытып жіберді-ау... оның үстіне, тұқымды жеп қойып, салығын маған

тартқызды. Айта берсем, ісі көп, оны өздерің де білесіңдер; ендігі менің айтатыным: ауылнайлыққа кедейдің пайдасын қарастырған, кедейге жаны ашитын адамды сайлай көріңдер, — деп Бұқабай тоқтады.

— Сені сайлаймыз.

— Бұқабай ауылнай!

— Ауылнай!

— Ауылнай!

— Тоқтаңдар, дауысқа салайық, — деді нұсқаушы.

— Дауысқа салсаң да, салмасаң да ауылнай.

— Ауылнай, ауылнай!

— Жасасын кедей теңдігі! — деді біреу.

— Жасасын кедей теңдігі!

1923 ж., ноябрь.

ЗАМАН

Заман кімге күле қарап жүр, мыңды айдаған байды, үріп ішкен мырзаны, керіле басқан кербез сұлуларды табанына салып илеп жүн кылып, ішер ас, киер киімге зар кылып жүр.

Қырық үйлі Қырықболдың ішінде Жайлыбайдан артық кім бар еді? Жайлыбайдың әкесі Сырлыбай «Киелі бай, түйелі бай» атанған төртбақ келген, жұмыр, жуан кісі еді. Сырлыбай өлген соң, қырық үйлі Қырықболдың ішінде Сырлыбайдың әруағын атамаған пенде жоқ: кемпір-шал намаз артынан бата қылғанда «Сырлыекеме тие берсін» дейді; үлкен-кіші сапарға шыққанда, Сырлыекесінің әруағына сыйынады. Жас қатындары басын кесіп алса да «сыр» деген сөзді ауыздарына алмай, «сырлы аяқ» деген сөзді «бояулы аяқ» дейді. Бала таба алмаған қатындарға емші кемпірлер Сырлыекенің таспиғын суға шайып береді. Сөйтіп, заманындағы Сырлыекенің өзі де, әруағы да сыр бере қоймаған.

Оның бер жағында Жайлыбай болды. Әруақты атаның баласы — бай еді, төрт түлігі сай еді. Жұрт айтқанына көнді, айдағанына жүрді. Ел арасының сыйлы мүшесі, әкімдік билігі Жайлыбай қолында болды.

Жайлыбай кіріспеген іс іс болудан қалды...

Заман құбылмалы дейді қарттар. Құбыла келе түрлі күйлер шығарды. Жұрттың астын үстіне келтірді, сұра-

пыл лайсаңда аяқ — бас, бас аяқ болуға айналды. Көппен бірге заман шалығы Жайлыбайға да тиді: қоралаған мал бітті, қотандағы қой кетті; мал біткен соң сөн бітіп, әкімдік биліктің қызығы қалмады.

Жайлыбай өзінен өзі сырылып шетке шыға бастады. Бір кезде бас иіп шұлғып, айтқанынан шықпайтын жұрт тілін сирек алуға айналды.

Кедейлер басынды.

Жайлыбай басылды.

Оқта-саңда өткен күнін көксеп:

— Ой-қой, заман! — дейтін болды.

Бір айналдырған Құдай шыр айналдырады, шыр айналдырса, тым айналдырады. Ата бағынан, мал дәулетінен айрылып, ендігі мақсаты аштан өлмей, тамақ асырау болып отырған Жайлыбайға ауылнай мықты кесір болды. Налокті көп салдай, жиынның бәрін Жайлыбайдың ауылы істейді.

Жайлыбайдың бәйбішесі кең бейілді-ақ адам ғой, шыдайын десе де, жаны төзбеген соң:

— Жұрт Құдайды неге ойламайды екен? Бізде не қалды деп жүр екен? — дейді.

Желіккен кедей бетің бар, жүзің бар дей ме?

— Берсең, өзімізден жегенінді бересің. Баяғыдан бері төбемізге көтергеніміз аз ба еді?! Біз үн шығармай-ақ шыдадық қой, — дейді.

Бұған шараң бар ма?

Бақ малда деген рас-ау, бағы кете бастаған соң, малы кете бастады. Киелі атаның баласы деп жұрт сыйлауын кемітті... қойшы-қоланның қатындары да бояуды сырға айналдырды.

— Әруағыңнан айналайын, қайран атекем-ай, киелі атың жаман-жәуітіктерге қолжаулық болды-ау. Ой-қой, заман... — дегенде бай мен бәйбішенің жүрегі қарс айрылды.

Өзгерген заман өзгергендігін қылады. Көңілге ұнайтын бір іс жоқ, заман өзгерген.

Міне сайлау, жұрт жиналған. Жиынға келетін кілең жарлылар, ши аяқ балалар жиналған. Бұрынғы кең құрсақ билердің, кербез мырзалардың орнына, тері киген, бұрынғыдай үлкенге сөз беріп, әдеппен тыңдап отыру да жоқ, жап-жас балалар сакалы қауғадай біреулерге:

— Жұрт бүлдіргіш, жепір жауызсың, — деп шақ ете қалады. Мынау шетте отырған — арық пішінді, шоқша

сакалына ақ кіре бастаған Байқасқа Бір кезде әруағы арындап жұртты аузына қаратқан еріңнің бірі еді. Ендігі қалпы мүгедектікке айналған.

Көптің сөзіне қосылып, бірдеме айтайын деп еді:

— Сізге сөз берілмейді, шешендігіңізді ұсталған ұрыны босатуға жұмсаңыз, — деп біреу жекіріп тастады.

Бай болмаса да, байдың салтанатын құрып, елге бас болуға тырысып жүрген Ерқожа «мен»... деп шығып сөйлей беріп еді.

— Ерқожа ұры ұстайды, ұрының серігі, — деп жұрт шу ете қалды.

— Қайтерсің!

— Заман бұзылған!

Талдырмаш бақа сары жігіт әкімсіп, кінеге көтеріп жүр.

— Жайлыкең қайда?

— Жай сұрадың ба?

— Соттан қағаз бар.

— Не қағаз?

— Малайыңызға ақы бермеген екенсіз, сол ізденіп, сізге мың сом алтынға «решение» салғызыпты.

— Бұл не деген сұмдық! Апыр-ау, Құдайдан қорқып, әруақтан үялмағандарың ба?! Өгешеден бүгеше, малай ақысын бермеген үшін мың сом алтын айып тартқан кісі көрдіңдер ме?!

Жайлыбай жылады. Бәйбіше дауыс қылды. Бір кезде «алты алашты» тітіреткен «Жайлыкемнің» қара шаңырағы, көне тартқан құрымы айыпқа төленуге айналды.

Ой-қой, заман, заман!!!

1924 жыл, июнь.

АЙРАНБАЙ

Айранбайдың үйіне кіріп келгенде-ақ нендей кәсіппен айналысатыны беп-белгілі. Ол басында кірлі қара тақия, маңайы толған былғары, қайыстың қикымы біз, пышак, қайрақ, қалып, мұрындық қоқырсып жатыр.

Көйлексіз, жеңсіз күртеше тонды жалаңаш етіне киіп алып, Айранбай ескілеу етікті бастап жатыр. Оң тізесін баса, жердегі қоқырсыған былғары қайыстың қикымымен ойнап, шашы жалбыраған бір әйел бала отыр.

Айранбай бет ажары онша болмағанмен, таралмай ұйысқан қою қара сақалы барлық бетін қаптап, тәу көрген адам «елуді соққан қу ғой» дейтін. Қабағы біртүрлі тұнжыраңқы. Әлденеге кейігендей, әлдекімді түтіп жеп қойғандай болып отыр. Тарамысты тартып, шынтағын көтеріп қалғанда, тізесіне жармасып отырған қызына тиіп кетті.

— Сорлы-ай, іс істегенде жаныма келме дегенді сен де бір тыңдасайшы, — деп қызын итеріп тастады.

Қызының көзі жаутаңданып, әкесінен ғапу өтінгендей, үйде отыру айыбы өзінен емес екендігін білдіргісі келгендей пішінмен:

— Тіпті... балалар ойнатпайды... Ұра береді, — деді.

Ол екі арада шаңдатқан құйындай бұрқыратып еңгезердей бір әйел үйге сөйлеп кірді.

— ...Қайбір жақының бар еді?! Сенің өлген-тірілгеніңе қарайтын солар ма еді?

Үстінде түйін-түйін көйлектің жұрнағы бар. Аяғында шарық етік, басында заты ақ болса да, кірмен баттасқан қырық құраулы бөкебайы бар, даулы екпініне, ашулы сөзіне қарағанда, Айранбаймен өштескен, кезі келгенде өшін алайын деген адамның түрі бар. Бұл Айранбайдың қатыны Раушан еді.

Айранбайға ойланбаған жерден он пұт салық түсіп, соны төлей алмайтындығын білдіріп, қалаға барып арыз берейін десе, киетін етігі жоқ, ескі қайыс етігінің қонышын бастап кию үшін әркімнің тігінінен қалдырған жамаулығы жетпей қалып, аз ғана қайыс сұрап кел деп Раушанды Кемелбайдікіне жұмсаған. Кемелбай мен Айранбай аталас. Жоқ жерде бір нәрсеге ділгер болып қалса, берсін-бермесін Кемелбайдікінен сұрау Айранбайдың әдеті еді. Сондықтан ол Раушанды жұмсады. Кемелбайдың қатынымен Раушан тасқаранын тойында әлдеқалай табақтас болып, етке таласқандықтан араздасқан еді. Ондағы айып Раушанда емес, табақтас болғанына қорланған адамдай Кемелбайдың қатыны етті турамай жатып, есік жактағы балаларға үлестіре бастаған.

Ет кетіп бара жатқан соң, жалғыз тал омыртқаны Раушан да алып қызына бергенде: «Сорлы, жалмауыз, қайдан табақтас болып едің, бір жапырақ жегізбедің ғой» деп, Кемелбайдың қатыны омыртқаны тартып алған. Жоғары

табақтағы кемпірлеу әйелдер де Кемелбай қатынының сөзін қостаған тәрізді: «Байғұс, көрген қызығың осы ма еді? Енді болмаса, өліпсің ғой» деп, Раушанға нос берген. Міне, содан бері Раушан Кемелбай үйінің есігінен де қарамайды. Жұрттың барып ішіп жатқан қымызын да ішпейді. Оның бер жағында, Раушанмен сыйластау Тайбағардың қатыны барып қымыз ішіп шыққанда, бір мезгілдік өсек алып қайтады: «Шешей-ау, Бақа шешейдің өзі құтырар білем, бір тостаған қымызын ішіп болғанымша құлағымның етін жеп болады. Айтатыны бір сен, «мені шаптырып алар. Менікін алар... өзі құтырар білем...» дейді.

Бұрынғы ашудың үстіне бұл қосылып, Раушан күйіп-күйіп кетеді.

— Ол бетпақтың бетін Құдай көрсетпесін, өлсем де лашығымнан шықпай өлермін, — дейді.

Сөйтіп жүрген Раушанға кенеттен Кемелбайдың үйіне бару оңай болсын ба, «бармаймын» деп қарысқан. Айранбайды ашу қысып кетіп, жанында жатқан қалыпты жіберіп ұрған. Енді бармаса, үлкен тықыр таянатынын біліп, Раушан шарасыз кетіп, содан келгені еді.

Оттың басына отыра бергенде, Айранбай лақтырғанда «тақ» етіп тізесіне тиген қара қалып көзіне түсе кетті. «Сен-ақ қылдың-ау» дегендей қалыпты төрге қарай лақтырып кеп жіберіп еді, үш аяқты жұкаяқтың үстінде, сексендегі кемпір-шалдай тіс біткен қирап бітіп, курап тұрған жалғыз қара абдыраға қалып барып тарс ете қалды.

Айранбай сескеніп кеткендей басын көтеріп алды:

— Ит, қират, — деді.

* * *

Кемелбайдың қайысты неге бермегендігін, қатынының не айтқандығын Айранбай Раушаннан бейнелеп сұрамады. Сұрамауына себеп — Кемелбайдың қатыны мықты адуын, қайыс берудің орнына мықты сөгіс беруі мүмкін. Оның үстіне, Раушан зорлықпен кеткен адам. Кемелбай қатынының бір сөзін он сөз қылып әкелуге беті шылп етпейді. Арадағы қатын-қалаштың сөзін малданып ағайынмен араз болуды Айранбай сүймейді. Ол Айранбайдың Жөкеннен ұстап қалған өнегесі: «Әйел — ерді азғыратын өзірейіл» деп Жөкең марқұмның айтқан шарифаты осы күнге дейін есінде.

Айранбай өзі қатын сөзін малданбаған соң, басқалардың да малданбауын қол көреді. Кемелбаймен туысы бірге, Кемелбайдың күн көргіштігі жақсы. Бұл мұқтаж болып сұратқанда, қатыны Раушанмен араз-ақ болсын, Кемелбай бер десе қайтеді... міне, ойы осы жерге жеткенде, Айранбайдың іші біртүрлі суынған секілді болады. Бұл оқиға Айранбайдың басына талай келген. Талай ренжіп, Кемелбайды қайтып бір сен-мен десе де, ұйықтап тұрған соң ұмытып, түсте барып қымызын ішетін. Кемелбайдың өзгеше бір әдеті — Айранбайдың ренжігенін білген тәрізді кішкене баласына: «Ағаңа сәлем бердің бе?», «Ағаңа қымыз әпер» деп, өзін бәпелеп отырған соң, баяғы ашудың бөрі жоғалып, Айранбай Кемелбаймен аталас болғандығына өзін бақытты санайтын.

Бұл ретте де, Айранбай көптен үйреніскен қалыптың бірі ғой деп көңілін жұбатайын десе де, өлденеге жүрегінің түкпірінен қайнап шыққан кейістік, бұл жолғы ашудың бұрынғыға карағанда түрі өзгереді секілденді. Ашудың басталу кінәсі Раушаннан гөрі Кемелбайға ауайын деді. Олай болуының себебі — шықпай қалған егінді жазуға комиссия сайланғанда, Кемелбай сол комиссияның мүшесі болып сайланған. Алты айғы жаз, қымыз ішкен сайын жалданып салған жалғыз жер тарысының шықпай қалғанын Айранбай талай айтқан. Он-жиырма жер егін салған адамдар салықтан құтылып, өзінің тұтылу себебін Айранбай Кемелбайдан көргісі келіңкірейтін. Ауылнай келіп салық сұрағанда, Айранбай кейіп кетіп, Кемелбайға өмірінде айтып көрмеген сөзін де айтып салған. Оның үстіне, мына тарыққанда жерде қалатын бір тілім қайысты бермегендігі Айранбайды күйдірейін деді.

Еріндегі насыбайын қолымен секіртіп жіберіп:

— Кемелбай үйінде жоқ па екен? — деді.

— Үйінде.

— Бер демеді ме?

— Иә, бер, — деді... «дымымызды қоймайтын шығар, деп сары уайымды салушы сол туғаның... сен менін сөзіме нанасың ба. Бірдеме айтсам, боқтайсың. Өзің еш нәрсені де сезбейсің. Нәләкті салып отырған осы ініңнің өзі көрінеді ғой. Кеше Маржан келін барып қымыз ішкен екен, сонда інің айтып отыр дейді: «Он пұт астық көп болушы ма еді, тігінмен бар астығымызды жиып алды...»

деп. Несін алдық екен, өткен өмірінде тігінін тіктіріп, сабақты ине-жіп беріп көрген жоқ.

Айранбай күрсінді:

— Қазақ ит қадір білер ме, — деді.

Сыдырылған тарамысын дұрыстап алып, қайтадан тігуге кірісті. Қиялы шарықтап, өткенді кезе бастады. Есін білгелі Кемелбайдан, Кемелбай секілді байлардан көрген жақсылық-жамандығы көз алдынан суреттеліп өтіп жатқан секілді болды.

Өмірдің арты қаранғы. Бір жарық сәуле көрген күні жоқ. Кемелбайға, Кемелбай секілділерге қаншама еңбегін сіңірсе де, соның барабарына алған еш нәрсесі жоқ, өткен өмірінен ділгерліктен құтылған да емес. Соншама еңбек мехнаттың қайда кеткендігін, кімге істелгенін де білмейді. Жүйрік қиял өткенді кезіп отырып келіп, бұдан бір жеті бұрын елге келген нұсқаушыға түсті. Жап-жас жігіт тақылап сөйлегенде бір мүдірмейді. Екі сөзінің бірінде айтатыны: «Кедейдің еңбегі байға желінумен келген; кедей болмаса, бай сол көп малды баға алар ма еді. Оған шөпті шаба алар ма еді! Бағушы мен қағушы кедей болып, рақатын бай көрген... Енді, кедей, оян, ойлан!..»

Дүп-дұрыс айтқан. Айранбадын жасы қазір қырықта. Қырық жылдың жиырма жылын есепке алмағанда, жиырма жылғы еңбегінің жемісі қайда? Жиырмасынан бері бір тыным алған емес. Күні-түні істеу, бірақ тойыну, бүтіндену жоқ. Өзіндей Кемелбай өткен өмірінде шөптің басын сындырған емес. Ол сонда да бай, бүтін, жеткілікті...

Айранбай көп ойланды, ой ұшығына шыға алмағанмен де, өзінше істеген қорытындысы — «кедей еңбегін бай жеген, инспектор сөзі рас...».

Осы ойын жарыққа шығарайын, істеген қорытындысын Раушанға айтып мақтанайын, оның да көңілін жұбатайын деген төрізденіп:

— Қатын! — деді Айранбай. — Кемелбайдан жүрегім суынып болды. Енді соның есігін ашушы болмайық. Құдай аштан өлтірмес. Ең болмаса, көменеске жазылғандарды қазына асырайды дейді ғой, көменеске жазылармыз. Өткен-кеткендердің «кедей!» дегенде таңдайлары суырылады. Кемелбай құрлы сол көменестер асырар.

Раушан көңілденейін деді. Жанында отырған қызына:

— Тезек әкелші, қарағым, әкеңнің қарны ашқан шығар, шай қояйық, — деді.

Ауыр жүктен құтылып, өзіне өзі жаңа келген адам тәрізденіп күлімсіреп Раушанға қарал, Айранбай «Көкек» өніне басты:

«Түбінен тереземнің көкектеген,
Астымда бір атым бар секектеген..»

1924 жыл, август.

ТҮЙЕБАЙ

Біздің ауылдың жайлауы Қоржынтмар дейтін жер. Қоржынтмар екі жағы қоржын секілді бүйірлі, ортасы үзіліс — шалшық. Томардың ортасы құракты көл; біздің ауыл ылғи күншығыс жағында отырады. Ауыл отыратын жағында томардың кезең суаты бар. Бала-шаға күн ұзын сол суатқа суға түсіп, ішіміздегі бойшандарымыз орталықтағы құракқа да барады; ел жаңа көшіп келген әзірде, құрактың ішінде, ескі қамыс саңылтырларды судың бетіне жинап үйіп, шағала жұмыртқа салады. Өзіме тете ағам бар; менен екі-үш жас үлкен болғанмен, менің бойым оныкінен аласа емес. Суға түскенде көбіне соған ілесіп қамысқа барам. Жалтыр тайыздап сала береді. Жұмыртқа іздейміз... кей жерлерде су бетінде қалқыған ұя, шағып тастаған жұмыртқаның қабықтары кездеседі.

— Балапанын шығарып өкеткен ғой, — дейміз.

Кей кездерде ырысымыз жеңсе, қалқыған ұяның үстінен тап-тарғыл болып жатқан шағаланың кішкене сопақ жұмыртқасы кездеседі.

Ел биыл жайлауға соңырақ көшіп келген. Екі-үш күннен бері Қоржынтмарды аралап бітірдік. Мәз жұмыртқа тапқамыз жоқ.

Қоржынтмардың күнбатыс жағындағы өзектің аңғарында Қарақоға дейтін кішірек көл бар. Қарақоғанын суы тайыз, қоғасының арасы түйенің өркешіндей бұйраланып жатқан томар. Сол томарларға шүрегей үйректер жұмыртқа салады. Басқа үйректерден кенже салатын болғандықтан, шүрегейдің жұмыртқасы ел жайлауға қанша кешігіп келсе де, уыз болады. Талай аралап алғанымыз

бар, томардын қуысына салып, бетін шөппен бүркеп кетеді екен...

Қарақоға көз ұшында көрінгенмен, біздің ауылдан екі-үш шақырым шамасы бар. Оған барған адам кешсіз келе алмайды. Бұрын қол бос кезде кілең бала қосылып, салып ұрып жүре беруші едік. Биыл олай болмайды. Ауылдағы балалардың бірі бос емес, бәріміз де оқудамыз, молдамыз байдың үйінің ұстаған молдасы, түбі қожа ма, сарт па, әкелдім. Сұрғылттау келген адам, шоқша сақалы бар. Мұртын тайқита қырып, көзіне сүрме сүртіп, төрт көзденеді де жүреді.

Менің тәугі оқыған жылым ғой, молданың қандайының жақсы, қандайы жаман екенін мен қайдан білейін, менен басқа бұрыннан мектеп көрген балалар өзара «өте қатаң молда» деп сөз қылысады.

Мен әжемнің кенжесімін. Кенжесі болғандығымнан шығар деймін, бөтен балаларынан гөрі мені еркелеткен секілденетін еді. Киіз үйге шыққан соң, мені молдаға тәу апарып бергенде де:

— Молдекесі, кенже балам еді; өзі өте қорқақ, тым ұра бермессіз, — деген. Оның үстіне, бейсенбі сайын тоң майы болса, жұқа нан пісіріп, тоң майы болмаса, майға ыстық нанды жаныштырып, молдекемді қонақ қыламыз. Қонаққа ылғи мен өзім шақырамын.

Бір ұзын желені бар, соны сүйрете киіп, тіс шұқуышымен көзіне сүрмесін тартып алып, молдекем алдыма түсіп алып үйге келеді.

— Молдекесі, шәкіртіңе батаңды берші, — деп келген сайын әжем бес тиындық қара бакырды бармағына қыстырмай жіберген емес.

Осындай мәпелегеннің арқасында мен таяқтан сау болдым.

Басқа балалардың бәрі де жұма сайын шақырады, шақырмайтын жалғыз-ақ Түйебай. Түйебайдың әкесі көрші ауылдағы Ермағамбет дейтінде малайлықта. Қатыны, екі баласы біздің ауылда. Жұлым-жұлым қара үйі бар. Ата жөнінен бәрімізбен тумалас.

Қатыны Есмағамбеттің үйінің малын сауады. Түйебайды шешесі молдаға берді. Түйебай тентектеу, көбіне шешесінің тілін алмайды. Сол өшін алайын дегендіктен бе, шешесі молдаға тәу апарғанда: «Тентек болса, ұрып-ұрып қой, еті сенікі, сүйегі менікі», дейді.

Бәріміз бірге оқыдық, сабақтаспыз, зеректігі бізден кем емес, бірақ бастап оқығаннан-ақ Түйебайға молданың қылығы келіспеді. Алғашқы кездерде «ақымақ, хайуан» деп сөгетін болды. Жүре-жүре құлағын бұрайтынды шығарды. Бірқатар оқыған жиырма шақты баланың ішінде Түйебайдан бұрын таяқ жегені болмады. Кешкілік жат сабақ жаттатады. У-шу болып ауылды басымызға көтереміз.

Екінді өлетінде, биені ағытып жатқан шамада тыңдатады. Алдымен кезек Түйебайға келеді. Мүдірмей айтып шығып кетсе, амал жоқ, өйтпегенде қамшымен сыдырып салады. Бірақ Түйебайдың бір қасиеті, қанша таяқ жесе де, көп жыламайды, мұқап жасымайды.

Жайлауда ел арасы жиі. Бір белестің астында апам ауылы бар. Бір күні әжем екеуіміз сонда барып қонып, ертеңіне бесіннен төмен түсе келдік. Кешірек келсек, сабаққа бармайтын едім, екіндіден жоғары болған соң, әжем:

— Сабағына бар, — деді.

Бір күн болса да, мойным босап, босанып қалған екем, имандығымды қолыма ұстап, еріне басып келе жатыр едім, артымнан біреудің даусы естілді. Қарасам, Түйебай екен.

— Сабаққа барасың ба? — деді жаныма еңтігіп жүгіріп келіп. — Әжем бүгін науқастанып қалып, бұзау кетіп қалған екен, соны жаңа зорға тауып әкелдім, — деді.

Кешігіп қалған баланы молданың ұратын әдеті. Мен қорықпаймын, әжем кеше сұрап алған, Түйебайдың сылтауы шамалы, сондықтан оның таяқ жейтініне менін де, өзінің де көзі жетеді.

Бетіне қарап:

— Молда сені ұрады ғой, — дедім.

Үндемеді. Келе жатырмыз. Анадайдан балалардың бір шуылдап, бір басылған әндері естілді. Адамның беттегісі келмейді, бірақ бармай амал жоқ.

Мен алдында, Түйебай кейін, сәлем беріп кіріп келдік. Молда тізерлеп, тізесінің үстіне кітап қойып, қауырсын қаламмен бірдемені жазып отыр екен. Көзін сүзе қарап, Түйебайға қадала қалды. Ашуланғанда, ортасын қырқып тастағандықтан делдиіп тұрған жебесі тікірейіп қозғала беретін. Бұл жолы да солай қалыпта қалды. Кітабын сандықтың үстіне қойып:

— Неге кешіктін? — деді.

Түйебай үндемей тізелеп, бүкірейіп отырып, имандығын аша бастады. Үндемеген сайын молданың ашуы үлейін деді.

— Неге үндемейсің, доңыз, жат бері, — деп қолындағы екі айыр қамшысымен сандығының жанын көрсетті. Түйебай барып жата алмады, қыбыжықтап төмен қарай берді. «Доңыз, сен тіл алмайтын кім едің?» — деп, молда қамшымен осып жіберді.

Түйебаймен қатар отыратынмын. Екі айыр қамшының бір тармағы көйлекшен иығыма тиіп кеткенде, ыршып түстім. Түйебай «молдеке» деп өкіріп қоя берді.

Басқа балалар таңсық көргендей, алғашқы кезде баяулаңқырап оқыса да, қамшы тарсылы шыққан соң, бәрі де дауыстарын үдете бастады.

Түйебай өксігін баспай, кешке шейін жылады.

«Оқы!» деп молда құлағын бұраса да, алақанымен жаққа шапалақтаса да, жылауды үдетпесе, қойған жоқ.

Екінді әлетінде жат сабақ тыңдатты. Мен білмей қалдым. «Ақымақ!» деп молда қамшысын көтеріп алғанда, жаным шығып кетті ме екен деп едім, еңіреп қоя беріппін. Бірақ ұрмады, басқа балаларды жіберіп, Түйебай екеуімізді алып қалды.

Екеуіміз де жылап отырмыз... Күн бата босатты. Бөледен құтылғандай жүгіре басып жөнелдік. Түйебай өксігін әлі басқан жоқ. Ауылға жақындай бергенде, маған қарап көзін жеңімен сүртіп:

— Сен ертең келесің бе? — деді.

— Сен ше?

— Келмеймін, — деді. — Шоқынып кетсем де, енді молданың алдын көре алман! — деп өкіріп қоя берді. Аяп кеттім, менің де көзіме жас келді.

* * *

Түйебай содан кейін молда бетін көрмеді. Он-он бес күн елде бос жүргеннен кейін, әкесі келіп: «Оқымайтын болсаң, мен сені қойдың соңына салайын» деп, апарып біреуге жалдағандығы естілді.

Ә... дегенше жаздың қызықты кезі кетіп, жұрт шөп шабуға кірісті. Әлі келетін үйлер қостап шықты. Біздің үйдің қостап шығаратын әлі жоқ. Шөп шабарда жылда өзенге көшетінбіз. Биыл да көшпек болды. Көшумен бірге

менің оқу мәселем де қозғалды. Бірсыпырасы: «Байдың үйіне тастап кет, оқысын!» деді, әжем онша сынай бере қоймады. Әжемнің қалпын сезген соң, «қалмаймын» деп қиғылық салдым. Ақырында менің тілегім қабыл болып, үймен бірге кететін болдым.

Байдың үйінен көшуге пар өгіз сұрап алды. Түс ауа үй жықтық. Бізбен бірге көшетін 4—5 үй. Бесін кезінде көш жөнелді. Құлын күнінде жездемдікі берген торы құнанды ерттеп мініп алып, Тәңірберген шал мен екеуіміз сиыр айдадық. Күн ыстық, бұрқыраған жолдың шаңы тіп-тіке аспанға ұшады. Ұзамай Алакөлдің тақырына жеттік. Жолдың күншығыс жағында бір кішкене қара қоға бар. Қара қоғаның басында жусаған қой көрінді. Сиырдың аяңына ішім пысып келе жатқандықтан, құнанымды борбайлап жіберіп, шауып отырып жетіп бардым. Шетте жатқан қойлар дырылдап үркіп жүгірісті. Қойдың көл жағынан «шәй-шәйлап» бір бала түрегелді.

— Түйебай!..

Шұрқырастық та қалдық. Өзі жаяу, жалаң аяқ, ерні кезерген, тілінген. Үстінде шоқпыт-шоқпыт қима шапан-ның жұрнағы бар.

Елді, балаларды сұрады. Менің жаныма келіп, құнанымды мақтады.

Әлденеге қызығып, телміріп қарады. Көз қарасында «сен бақыттысың ғой» деген сөз бар еді.

Жазды күні молдадан таяқ жеп, күн бата екеуіміз қайтқанда, Түйебай маған осы көз қараспен қарап еді. Онда да: «сен бақыттысың ғой» деген сөзді аузымен айтпаса да, көз қарасы еріксіз білдірерлік еді.

Мен көп тұрдым. Көш ұзап кетті. Мардымды еш нәрсе сөйлесе алмадық. Бірақ бірімізді біріміз қиып кете алмайтын секілденіп тұрдық.

Мен:

— Қойды неге ат мініп бақпайсың? — дедім. Аты болса, екеуіміз жарыссак, алам айтқысыз қызыққа салатын секілдендік.

Ол күрсінді.

— Ат бермеді. — деді.

Молданың ұрып жәбірлегені секілді, байдың да ат бермей жәбірлегені көрінді. Бірақ «шоқынып кетсем де, молданың алдын көрмеймін» деп айтқаны секілді, «аштан

өлсем де, байдың қойын бақпаймын» деп сол сағатында Түйебай айта алмады. Оны айтатын өзінде күдірет жоқ секілденді. Мен жүріп кеттім. Көз ұшындағы белеске шығып артыма қарасам, көлдің қабағына қарай өрген қойының артында, екі көзі менде, Түйебай әлі қараумен тұр екен...

1924 жыл, сентябрь.

ЖОЛ КЕҢЕСІ

Октябрьдің сұр бұлтты түйдек-түйдек шығып, аспан жүзінде салбырап төніп, дүниені қараңғылықпен қаптап жіберетіндей терістен соққан ызғарлы жел деген де салқын тиіп, жамаулы киімдерден өтіп барады.

Біз кеше Тоқанның үйіне келіп қонғамыз. Үш-төрт үйдің ішіндегі екі бұзаулы сиырдың басын қосып сауып отырғаны осы үй. Басқаларына қарағанда, бұл өзіне байлық атын тағудан да тайынатын емес. Жамаулы жыртық үйінің іші толған түтін, бықсып жанған тезекті көсеп жіберіп:

— Бәрекелде-ай, қонақтарға ет болмады-ау, — деді.

Таң атысымен жүру жабдығына кірістік. Дөңгелек біткені қаусап, қирауға тұрған қырық құрау арбасын майлап, Тоқан көк шолағын жегіп жатқанда, тымағын желкесіне жапыра киіп, үстіндегі тоны май-май Айдарбек келді.

— Жол болсын!

— Мына қонақтарды Сөкен байдікіне апарам.

— Бәрекелде-ай, арбаң керек еді, базарға ет апарамын деп едім, — деп өкінген тәрізденді.

Орталарындағы жалғыз арбаны жегіп кеткендігі үшін Айдарбектен гафу өтіну бізге тиіс секілденді. Сөзге айналдырып, көңілін жұбатпақ болдық:

— Ет сатудан пайда көп шығар-ау.

— Ой, шырақтарым-ай, пайда қылып баюға ойлап жүр дейсің бе. Бәрі жоқшылықтың лаңы. тамақ асыраудың жабдығы ғой, — деді.

Тоқанның ұзын бойлы, арық кара қатыны бар, біз келместен бұрын, әлде ерлі-байлы екеуінің арасында бір салқындықтың бар екендігі еріксіз көзге шалынарлық еді: екі-үш жасар бір домалақ кара баланы қатыны қайта-қайта

ұрып жылатады. Тоқан бір сөз айтпастан, баланы тығып жұбатады.

Айдарбек сөйлегенде Токанның катыны тыста жүр еді. Кезі келгенде бір өшімді алайын деді білем:

— Жұрттың еркегі пайда дегенде өліп кете жаздайды, бұған керегі төрелік, ертең екі мәшкі мен шолақ аттан айрылған күні жайын білінер, — деді.

Жат кісілердің көзінше жарлылығын айту Тоқанға ұнаңқырамады. Тымақ бау байлап жатып, катынға ашулы көзімен қарады.

Ұзамай біз жүріп кеттік. Сабалақ жүнді ала төбет шоқандап артымыздан ерді. Уақыт сәскелік. Алашабыр бұлттан окта-санда күннің көзі көрініп кетеді. Өзен бойына ұзыннан салынған ауылды жағалап келеміз. Кейбір жер үйлерден түтін шығып жатыр. Жалаң аяқ, жалаң бас, азып-тозған кедейдің қатындары қолдары тілім-тілім болып үй салып жатыр.

Ауылдың шет жағында, оңашарак быжырқай тастар. төбесіз құлауға тұрған ағаш үйлер көрінді. Бір қарағаннан-ақ мола екендігі белгілі, көңілге салқын, көзге жат көрінеді. Иректеліп салынған қара жол неше бұралып отырып, ақырында сол молаға соқты. Тоқан көк шолақты ұруын сиретіп, қатарласа беріп тоқтады.

Арбадан түсіп, бізге қарады:

— Зиратқа бата қылмайсыз ба?

— Жүрген дұрыс қой, тоңып тұрмыз, — дедік.

«Бұлары несі» деп таңырқаған төрізденді де:

— Кішкене кідірейік, — деді.

Жүгініп отыра қалып, «ағузы бісмілләні» шұбыртты. Даусы тарғылланып, барылдап шықты. Құран оқып болып, арбаға мінісімен-ақ бірдеме айтқысы келген кісідей жыбыршып, бізге қарай берді.

— Бұл сіздің ауылдікі ғой?

— Біздің ауылдікі.

— Мына жана бейіт кімдікі?

— Ой, не қыласың, ол бір сабаздың бейіті, — деп арбадан қырындаңқырап отырды.

— Мына ұзын ауыл Алшаң атанады. Бізді Қоспақ дейді. Алшаң, Қоспақ — аты қатар шыққан бір кісінің баласы. Шешеміз Күнетай деген кісі: «Алшаңды көтергенде бойыма көріктік пайда болды, бейілім кеніді, ерімнің кеңесіне

күлак салғыш болдым, сірә, осы бала ел билеп, жұртты аузына қаратар, жеті атасына шейін көже тоғы үзілмес» деген екен. «Сол Алшаң кісі болғанда, алты алашта одан асар пенде болмады: ханы да, қарасы да Алшаңмен ақыл салып іс істепті» деуші еді әкем. Сол Алшаңның тұқымынан жаңағы ұзын ауылда он екі үй бар. Қалған он шақты үйі солардың қонсылары. Осы уақытқа шейін ата дәулеті кеміген жоқ. Аркасына мінген жігіттері де өте пысық, жолдас-жораға қайырымды. Әсіресе, ішіндегі сырбазы Уәли еді. Жаңағы бейіт соныкі. Қайтқанына ай жарым шамасы болды. Кешегі дүниенің түзу кезінде алты жыл болыс болған. Мен онда рассильный едім. Заманы өтсе де кемдік көрген жоқ, өле-өлгенше ел жұмысын қолымен атқарумен кетті. Орысқа жұмыс жіберуді өлімнен артық көруші еді...

Марқұм былтырғы сайлауда мені шақыртып алып: «Бәріміз бір атаның баласымыз, өзіміз бүтін тұрсақ, бізді жау оңайлықпен ала алмайды, мына сайлау болғалы тұр. Өзім десем, ешкім қолымды қақпас еді, бірақ осы күнгі үкіметке біз онша сүйкімді көрінбейміз ғой. Кедейді жарылқайтын болса, кедейдің бірі сенсің. Басқаның болғанынан, әйтеуір, ақылдасып іс істеуге сенің болғаның артық. Ауылнайлықты алып берейін, сен ауылнай бол» деді. Бұрын сөзін қайырып көрмеген адамымыз болған соң, ләммим деместен бола салып едім. Енді ол марқұм қайтып кетті. Ендігілерінің ішінде жұртқа тұтқа болып, ел билігін ала қояды дейтіні жоқ. Арқа сүйерің болмаса, ауылнайлықтан не пайда, шынында, біздікі әурешілік қой...

Токан ауыр күрсінді. Өткен күндері Уәлимен бірге сүрген өмірлері көз алдына елестегендей болды. Жасы елудің шамасына келіп қалған болса да, әлі де көңілі жас, орындалмаған тілегі көп тәрізді. Ендігі қалған елге, кейінгі бала-шаға өзін аға қылғысы келгенде... Әңгіме билігін қолына алып, жалпы елге Уәлиді жоқтатпаспын дейтін адамның пішіні бар. Онысы көбіне, болыс-билер секілденіп тамағын зілді қылып қырып-қақырынып, қоқырайыңқырап отыруынан сезіледі.

Тобыл өзенін жағалап отырып, түс кезінде Сәкенбайдың ауылына келдік. Төбелеген ағаш үйлер көрінгенде:

— Іргесі бұзылмай тұрған ауылдың бірі осы, мал мен басы қатар өсіп-ақ тұр, — деді Токан.

1924 жыл, сентябрь

Нағима шошыған кісідей ұйқысынан оянғанда, қараңғы түнді таң жарығы жеңіп, терезе бозара бастап еді. Бір нәрсесі ұмыт қалғандай асығыс тұрып, беті-қолын жуып, дәрет алды. Түнгі астан аяққа салып алып қойған орта тостаған суынған бөртпе мен бір аяқ қара көжені әкеп «сағар» ішуге кірісті.

Таң жарығы ұлғайып, үй іші кара көленке жарыққа бет түзеді. Нағима «сағарын» ішіп жиып, кешке дейін ораза екендігіне ниет істеп, бетін сипады. Бұл ниеті патшалардың заң-заңынан да қатты, өліп бара жатса да тамақ ішуге болмайтын ант аралас ниет. Өз еркі өзінде, дені сау бола тұрып, адамның өзін өзі ауыздықтап қатыруы, жөнсіз ашығуы не үшін, кім үшін, неге ділгер екенін Нағима ойына келтірмейді.

Кеше кешке жақын қарны ашып, жүрегі қарайып бара жатқанда осы ой Нағиманың басына келсе де, оның себебін тереңіректен іздеуге Нағима көңіліне ерік берген жоқ, ішінен: «Құдай бұйрығы, пенденің оны тексерерлік қақы жоқ» деп ойлап, өзін жұбатқан болды. Бірақ әлдене нәрсе жүректің қараңғы түкпіріне тығылып, бірдеме айтқысы келіп қыстайтын секілденеді. Нағиманың жүрегін лоблытып, мазасын ала береді.

Таң жарығы ұлғайды. Терезеден түскен сәулемен үй іші тегіс жарық бола бастады.

Нағима ойдан серпіліп, дәретінің барында таза ниетпен таң намазын оқып алмақшы болды. Байының қара бөкебайын жайнамаз қып жайып, білген дұға сүрелерін оқып, намазға кірісті.

Үй іші құлаққа ұрғандай тынған. Үн-дыбыс жоқ. Табиғат дәл сол минутта кірсіз көңілмен ғибадатқа кіріскен Нағиманы коштап, Нағима үшін бәрі де қол көтеріп, тілек істейтін секілді...

Мына төсекте сакалы ербиіп жатқан қара кісі — осы Нағиманың ері. Кәсібі ағаш шабу, күн ұзаққа қара балта, қашауы қолынан түскен емес. Түс әлетінде тары көжеге сықай бір тойып, кекіріп отырғаны. Ораза, намаз дегенің бұл кісіден аулақ. Ғибадатың былай тұрсын, қызулау кезінде Құдайды боктап жіберемін деп, Орман ақсақал-

дың таяғы мұның шекесін жарған болатын. Содан бері Орман карт пен екеуі удай өш...

Жасы елуден асса да байының ғибадат істемегеніне Нағима кейіп те қалады. Бірақ сөгіс естіп қалармын деп қорқып, бұл туралы жұмған аузын ашпайды. Жалғыз қолынан келетіні — байы үшін де тілек тілеп, соның күнәсін жеңілдетуді сұрау.

Нағима намазды бітіріп, батаға кірісті. Қолын жоғары көтерді. Бәрін де тіледі. Бәрін де сұрады... Көп тілектің ішінен «дұшпан алдында мерейімді үстем қыл» деген тілек ұшырады. Бұл тілек аузына іліксе, Нағиманың көзіне Рақиладан елестейді. Рақиладан мұның дұшпаны. Дұшпан болғанда, қаны қас.

Рақиладан байдың қатыны. Нағимамен замандас болса да, бұдан өзін жоғары ұстағысы келеді. Ондай-мұндай жиында, той-томалақта Нағимамен бірге отырып, табактас болуға арланады. Араздық бір басталған соң, ұлғая бермек. Екі араны табыстыратын да, айыратын да арадағы кісі. Нағима мен Рақиланың арасындағы қатындарла туралық жоқ; Рақиланың жазғы қымызына, қысқы етіне сатылады. Рақиланың түйедей мінін жасырып, Нағиманың түймедей мінін әйдей әлемге жайып болады.

Нағима мұны ойлағанда өртеніп кете жаздайды: «Күдай-ау, осы ғибадатым барабарына жұмағыңды бермейтін болсай да, дұшпанымның алдында мәртебемді үстем қыл!», деп талай жалбарынған. Бірақ тілегі қабыл болған емес.

Бұған қарағанда, Рақиланың істеп отырған өзгешелігі жоқ деуге болады: емшек баласын сылтау қып екі жылдан бері ораза да ұстаған жоқ: сәждеге басын өміріне тигізіп көрген емес. Оның үстіне, Нағиманың намаз оқып, ораза ұстағанын есітсе, «әдіра қал, онбаған күң, жұмаққа бармақ шығар?.. Оған қайдағы жұмақ!» деп кекетеді. Сөйтіп отырса да, оның тілегі қабыл, мерейі үстем, мал мен басы бірдей түгел!..

Ой зымырап осы жерге келгенде, Нағиманың көтерген қолы үмітсіздікке айналғандай салбырап, төмен түседі. Көкіректі ыза кернеп, көздің жасын еріксіз шұбырта бастайды.

— Күдай! — деді — Күдай! Қанша құлдық жалбарсам да, ішуге тамақ, киюге киім таба алмай отырғанымға қарамай, ғибадатыңды істесем де, өлі бір тілегімді қабылдап

көрген жоксын! Күлдық кылмаса да, байлардың қатынының тілегі қабыл... әділдігін қайда?

Ұйқыда жатқан байы оянды. Керілді.

— Қатын, уа, қатын! — деді.

— Ә, — деді Нағима.

— Байғұс-ай, қой деп едім, әлі қоймап па едің? Аштан өлейін деп жүріп, ораза, намаз сенің не теңің?.. Байларға ақ берсейші, жұмаққа солар кіріп, қарық болсын!..

— Бердім, бердім, — деді Нағима. — Аштық, жалаңаштыққа қарамай, біраз жыл азаптандым. Көрген бейнетімнен басқа дым жоқ. Мен кіретін жұмаққа Ракила да кіретін болса, бәрібір тыныштық көрсетпес. Салатын тамуғына сала берсін!

Таң тегіс атты. Қыраусыз терезеден көк жиегін күмістеп қызарған күннің сәулесі көрінді.

Үстінен ауыр жүкті алып тастағандай боп, Нағима еркін тыныс алып, күндегі үйреншікті жұмысына кірісті. Тезірек ниетін бұзып, шай қойып ішпек болды.

1924 жыл, Қостанай.

ӘДЕТ ҚҰШАҒЫНДА

I

Әбілбайдың үйі абыр-сабыр болды да қалды: Әбекеннің өзі тұрып, төр алдындағы тері көрпесін сілкіп салды. Қатыны Жамал есік жақтағы шылапшын-құманын, жиналған аяқ-табағын жинастырды. Қызы Сақып шағырдан бұған қауқиған сыпырғышпен үйдің ішін сыпыра бастады. Үй ішінің әзірлігі бітер-бітпесте қамшысын сүйретіп, шоқша сақалды, қараторы жігіт үйге кіріп келді. Бұл Байбол еді.

— Қош келдің, жоғары шық!

Әбекен де, қатыны да жалпылдап амандық сұрап жатыр, Сақып әйел бала ғой, я отырарын, я сыпырарын білмей, сыпырғышты ұстаған күйі аңтарылып тұрып қалды.

— Келін-кепшіктің дені сау ма? — деп Әбекен амандық сұрауды ұзата берді.

— Екіқабат деп еді, әзір босанған жоқ па? — деп Жамал да қосарланып қалмайды.

Байбол маңызды кісі секілденіп, алғашқы әзірде «шүкір» деп ерін жыбырлатудан алысқа бармайды. Беліндегі белбеуін шешіп, жерге қояйын деп еді, Әбекен жалма-жан ала салып, жүктің үстіне қойды. Аяғын көсілтп, қалтасындағы былғары сауытты алдына қойып, махоркадан шылым орай бастады. Шылымды тартып, арқасын жүкке тірей отырған соң, көзі бірден Сақыпқа түсті.

Сақып ажар жағынан бірсыпыра қыздың тәуірі еді, орта бойлы, ақ құба келген, талдырмаш қана. Кісіге тура қарамайды. Жасы он бес, он алтының шамасында. Бірақ жасы жас болғанмен, ұялшақ екені көрініп тұр; Байбол қарағанда, Сақып қып-қызыл болып төмен қарап кетті. Ұялып қызарғаны, сызылып төмен қарағаны бір түрлі жарасып тұрған секілді еді.

— Қатын, тұр, мал алдыр, — деп, Әбекеннің Жамалды жұмсауы — мал соятындығын қонаққа білдіру үшін секілді еді.

Әшейінде қалай болса солай жүретін Жамал бұл жолы сызылған секілді болып, маңайындағы шөпті қолымен теріп, от басына лақтырып, маңызданып есікке барды. Төмен қарап ұялып, сызылып тұрған Сақыпқа:

— Қарағым, су тасы, әкең қонақ жанында отырсын, мен мал алдырайын, — деді.

Жамалдың бұл сөзінен «байымнан сұрамай-ақ қандай тоқтыны соятынды білем» деген мағына аңғарарлық еді, бірақ ол қалпында тұра алмады, далада кішкене тұрды да, есікке келіп:

— Әй, мұнда келіп кетесің бе? — деді.

Бұл «қандай тоқтыны сойдыратыныңды мен қайдан білейін, өзін алдырсайшы» дегені еді. Әбекен тысқа шығып, қолы бос Жақынбайды шақыртып алып, тоқтыға жұмсады. Жамал жерошағының күлін аршып, тезегін қалай бастады. Сақып екі шелекпен ерсілі-қарсылы құдыққа қатынап, су тасыды. Ұзамай тоқты да сойылып, ұйткен бастың, сирақтың иісі мұрынды жара бастады.

* * *

Байбол осы елдегі епті жігіттің бірі. Азырақ орысша оқығаны да бар. Оны-мұны көріп, ысылған жігіт. Бірақ ел арасында қадірі шамалы. Сөзінде тұрлау, ісінде береке жоқ. Өз құлқыны үшін қандай болса да сатып кете беретін жігіт.

Дұрыстықтан гөрі «бармақ басы байды» сүйетін қалпы бар. Осының бәрін көріп-біліп отырған соң, елдің қаны ұйымайды. Әйтсе де бірер істі болып қалғандар, не қыларға білмей сасқандар Байболды іздеп табудан тайсалмайды. Өйткені Байбол орысша білгеннің үстіне, уезде тұрған әкімдердің кейбіреуімен жақындығы бар екен деген сыбыс бар. «Сот мекемесінде отырған бір азаматпен әкей-үкей олжаны бөлісіп алады екен» деген лақап елге көптен тараған. Сондықтан әсіресе сотты болған адамдар Байболды іздейді.

Биыл жоқ жерден Әбекен сотты болды. «Құдайдан сұрап алған» жалғыз қызын керей Тәжен деген құда болып беріп еді, әлдекім газетке жазып, сот шақырып, жауап алды. Жазалы болатын түрін байқаған соң, Әбекен шауып Байболға барған. Тәженнен киітке мінген құла атты беріп, ісін жаптырмақшы болған.

Міне, содан бері Әбекен Байболды жанындай көреді.

Байбол туралы бұрыннан айтылып жүрген өсектің бәрін де өтірікке шығарады: «Күндегендердің айтып жүрген өсегі ғой. «Алтынның қолда барда қадірі жоқ» деген рас, Байболдың бізге қадірі жоқ болғанмен, орыс төрелеріне қадірі бар көрінеді: соттың бастығы ұшып тұрып қолын алды» деп Әбекен аспанға шығара мақтайды.

Әбекенді жоқ жерден құтқарып жіберген соң, бұл ауылдың басқа адамдары да Байболға көзқарасты өзгерте бастап еді, бұл ауыл түгіл, дұшпан болып сырттан жамандап жүретін кісілер де, Байболға бетпе-бет келгенде, жайдары сөйлесіп, ойында не барын сездірмеуге тырысатын еді. Оған себеп бірер жұмысқа керек болып қалар деп бір ойласа, екінші жағынан, «Құдайдан қорықпағаннан қорық» дегендей, жоқтан пәле тауып, басымызды сотқа байлар деп ойлайтын еді.

Кешкі салқында, көлеңкеге төселген кілемнің үстінде, шынтағында жастық, Байбол жатыр. Ауыл адамдарының бәрі алқа-қотан отырып, сөз тыңдап отыр. Әбекен бәйек болып, Байбол сөйлеген сайын, «солай, солай» деп қояды. Жұрт тыңдаған сайын, Байбол сөзді өрлетті, өмірінде газет оқымаса да, «Германда пәлен болып жатыр. Қытайда төлен болып жатыр...» деп, болуы мүмкін емес әңгімелерді де жіберіп жатыр. Ел жайы өзіне мәлім, мынауы теріс дейтін адам жоқ екенін біледі, сонсоң несіне тайынсын.

Бір кезде басын көтеріп алып, жұмық көзін бұрынғыдан гөрі де қыса түсіп, мұртының жебесін қолымен бірер бұрап қойып, жанындағы шалға:

— Қарт! Бұл сұрап отырғаныңыз үкіметтің сыры ғой, мұны білсек те біз ашып айта алмаймыз. Егер айтсақ, ол жұртқа жарияланып кетсе, қылмыс заңының 232—233-статьясымен сотқа тартыламыз, — деді.

Жанындағы шал да, басқа отырғандар да сотқа тартылу деген сөзді есіткен соң, үрпиісіп қалды.

— Әй, Сөкен-ау, қайдағы сөзді қозғайсың-ау, сондайдың не керегі бар, — деп Әбекен кейіп қалды.

Шал азырақ апалактаса да:

— Мен айтсам, Байболды өзімсініп айтып отырмын, басқа адамның алдында аузымды ашам ба екен? — деп жұбауратқан болды.

Шынында, шалдың сұрағаны, қылмысты іс емес еді, шал былтырғы болыс болатын Күрлеуіттің бір жолсыз ісін айтып еді. Күрлеуіт сол ауылдағы Ызыңбай дегендікіне түсіп отырса, Ызыңбай қауқылдап сөйлеп отырып, бір ретте: «Осы, болыс шырағым, үкімет басына отырғанда бітіргендерің қайда? Тоуар әлі арзандаған жоқ, нәлек көп. Ең арғысы, темір жолдарың да баяғы Неколайдың салған жолы. Себепп болғанда істеген бір істерің жоқ...» дейді. Күрлеуіт әбден тындап болып, сөмкесінен қағаз алып, шалға протокол істей бастайды. Алпысқа келген шалды түрмеге жіберу оңай ма? Ауылы болып жалынып, аздап айып беріп, шалды зорға құтқарып алады... Міне, осыны айтып келіп: «Байболға басқа адамның бұра басқанын үкімет көргіш-ақ, іс басындағылардың бұзықтығын үкімет тергей ме, әлде баса тоқып жүре бере ме?! Күрлеуіттің былтырғы бізге істегені қиянат-ақ қой...» деп сұрау қойып еді. Бұл сұрау Байболға ауыр соқты. Іс басындағы адамдар да сотқа тартылды десе, өзінің толып жатқан қылмысын ашып, жұрттың жабылып кетуі мүмкін. Сондықтан бұл сөзге жұрттың аузын үйір қылмайын деген оймен, «үкіметтің сыры» деп шошындырып жатқан еді. Қылмыс заңының басқа статьясын білмесе де, қалың мал туралы сотты болғандарға жеңге болып жүріп құлағына шалынған 232-статьяны шалдың алдына тартып, ондай сөзді екіншілей қозғамайтын қылып қойды. Статьяны айтқан соң, қорықпайтын ел ме, бәрі де жым болды.

«Жұрттың сөзі шығар, мынауың оңай жау емес, қай-қайдағы статьяны біледі ғой» деп тыңдағандар қанағат қылған секілденді.

* * *

Токты желініп, үйдің жатқанына едәуір уақыт болған. Әбекен күндегі қорылдауына салып, үйді басына көтеріп жатыр. Жамал да ұйықтаған тәрізді. Ұйықтамаған Сақып пен Байбол. Сақып Байболдың ұйықтамағанын сезіп жатыр. Кейде бірін бірі аңдып жатқан секілді. Әсіресе Сақып тынышсызданады. Бұрынды-соңды басына келмеген ойлар келіп жатыр. Оған себеп Байболдың осы үйге кіргеннен тесіле қарағандығы; үйде алам жоқта, Сақып бақыраш алам деп кіргенде, Байболдың жымырып күліп: «Қарындасым, отыр, өңгімелесейік...» дегендігі... Тағы осындай толып жатқан қалпы Сақыпты түрлі ойға түсіріп, ұйқы бермей жатыр.

Сақып балалық дәуірді, жастық шақтан бері мақсат қылған жұмысын ойлады. Есі кіргеннен бері өзінің сезуімен, бір жағынан, жеңгелерінің айтуымен жақсы, бай күйеуге тиюді арман қылатын. Ол арманының орынға келетін-келмейтініне көзі жетпейді. Өйткені Сақыптың түсінуінше, әйел бала ата-ананың сататын малы есебінде, кімге берсе, соған бару керек. Ата-ана Құдайдың жазған жеріне береді. Ондайдың жазғанынан артық еш нәрсе болмайды деп ойлайды. Биыл Тәжен баласына айттырғанда, Сақып жүрегін жеп жүрген арманы орындалмай қалды деп түңіліп еді; Тәженнің баласы ақсақ екен. Бірақ жоқ жерден себеп болып, әзірінше айрылған секілді болып отыр. Әке-шешесі Тәженнен айрылғандыққа ренжиді. Газетке жазып, сотқа білдірушінің кім екенін білсе, жұлып жегендей болады. Сақып бұған қалай қарау керек? Әке-шешесімен қосылып, газетке жазушымен бұл да қас болу керек пе? Шынында, газетке жазып жүрген кім екен? Соның жазғанының арқасында Сақып Тәженнің ақсақ баласынан құтылғалы отырған жоқ па?! Олай болса, газетке жазушы Сақыпқа достық ойлаған кісі болу керек. Сол кісі әлі де болса Сақыптың арманына жетуіне жәрдемдеспес пе еді? Әлде сол газетке жазушының өзі сұлу, бай жігіт пе екен?! Сақыпқа ғашық болып, Тәженнен айырып алу үшін жазды ма екен?! Болуы да мүмкін-ау! Әйтпесе,

беталды құла түз біреудің қызының сатылғанында сыртқы адамның не жұмысы бар?!

Сақып ойлай келгенде, сол газетке жазушыны өзінің жары деп танығысы да келеді. «Орта бойлы келген, сұлу мұртты жігіт болса!» дейді. Мұрт ойына түскен кезде, Байбол көзіне елестеді. «Бәтір-ау, бұл неге ұйықтамай жатыр? Әлде бірдеме ойлап жатыр ма екен? Қой, жынданып па, қырықтан асқан, қатыны бар, қартайып қалған адам қызға қызығушы ма еді?!» дейді.

Әбекең қорылдайды, Жамал ыңыранып, аунай түсіп қасынады... Үй іші меніреу қараңғылық. Есік тұрулі. Сықырлауықтың шытырмананының арасынан әлдеқайда көз ұшында бір жарық жұлдыз көрінеді, Сақыптың көзіне түптура түседі. Жымың-жымың еткен секілденеді. Әлде бұл Сақыптың бақыт жұлдызы ма? Бүгін туғаны несі? Сақып бұл уақытқа дейін бақытсыз болып келіп, бүгін ғана бақытты болмақшы ма? Бүгін бақытты болуының себебі не? Жүрек неге алқынады?..

Көрпесі жыбыр еткендей болды. Суық бірдеме қолына жақынады... Сақып шошып кетіп, мысық па екен деп «бырш» деді... Адам екен, қолын ұстады.

— Қорықпа, қарындасым! — деді.

Байбол екен!.. Жақынады... Қолын о жер, бұ жерге жүгірте бастады. Байболдың быттиған, тырбық қолы Сақыптың денесіне тікендей қалалды. Сақып қалтырап кетті. Не қыларын білмей, састы. Басы айналғандай болды. Мысық па әлде ит пе, бірдеме бетін жалаған секілденді. Бүртік-бүртік бірдеме бетіне кадалып барады... Сақып ышқынып кетіп, бар даусымен:

— Әже! — деді.

— Әу, қарағым, әу! — деп Жамал басын көтеріп алды...

Байбол бұрынғы әдетін істеп, көнбей қайтер дейсін деп, Сақыпты құшағына алып, аймалап сүйіп жатыр еді, кенет шыққан дауыс мұның да зәресін алды. Төсегіне қарай қарғыды.

* * *

Түндегі болған оқиғаны Сақыптың өзінен басқа сезген адам жоқ. Әжелеген даусына Жамал оянса да, не екенін ашып білмей, ұйқылы көзімен бір-екі рет «қарағым, қарағым» деп қайтадан ұйықтап қалып еді.

Ұзақты түнге Сақып ұйықтаған жоқ. Байболдың бұл ісінің не екенін, өзінің қорқып айқайлағанының жөн, жөн емесін айырып біле алмады. Қыз бен жігіттің ойнап-күлуі, ерлі-байлы болу секілді жұмысты Сақып тәжірибе қылып көрмесе де, жеңгесі Нағиманың айтуынан азырақ сезеді. Нағиманың айтуына қарағанда, сүйген жігіті келгенде өйелдің бойы еріп кетпекші, Байбол келгенде Сақып кірпікшешендей жиырылды. Мұның себебі өзі қатар қыздар біртіндеп күйеуге шығып жатыр. Соның бірі де үйінде жүргенде ешкімді сүйген емес. Бірақ байға тиген соң, сүйген-сүймегені белгісіз, бәрінің де үні өшеді. Сақып та сондай қыздың бірі. Әзір ешкімді сүйген жоқ. Осы күйінде біреуге берсе, еріксіз сүймекші. Мәселен, Байболға берсе.

Байбол еске түскенде, тұла бойы шымырлап кетеді. Жан шошытарлық бір суық нәрсе денеге жабысқан секілді болады. Тікенек сияқты бүртіктер денесіне аяусыз кіріп, қан сорғыш жылан мойнынан орап алып, қылғындыратындай болады. Қысылғаннан Сақыптың маңдайынан тер бұршақ-бұршақ ағады.

Шай құйып отырған Сақып көзінің астымен Байболға қарады. Түндегі ісіне ұялатын шығар деп ойлап еді. Бірақ Байболдан ондай пішін көре алмады. Бұрын қандай болса, сондай, бетінен түгі шығып, қызара бөрітіп отыр: еш нәрсе көрмеген, білмеген адам секілді. Қайта Байболдың жүзі жанбайтындығына Сақып ұялды. Ішінен «ұятсыз, бетсіз» екен деп ойлады. «Еркек біткеннің бәрі осындай бола ма екен?» деген ой бір жағынан бас көтерді. «Шынында, еркек біткеннің бәрі солай болатын шығар-ау! Мынау Байбол жасы қырықтан асып кеткен, өзінше елге бас болам деп жүрген жігіт, Сақыптар мұның баласымен шамалас дерлік. Сөйтіп отырып, ұялмай сөз айтып отыр!...».

Байболға қараған сайын, Сақыптың жаны түршігеді. Байбол Сақыпқа жан алатын әзірейіт секілді көрінеді. «Үйден тезірек кетсе екен!» деп тілеуге айналды. Әкесі әңгімеге жұбауратса, шешесі жағынып сөз айтса, Сақып оларды көзімен атып жібере жаздайды.

Байбол жүретін болды. Әбекен тысқа шығып, атын дайындатты. Жамал аяғын-шарасын далаға шығып, самауырыннан қалған сумен жуа бастады. Сақып сезген де жоқ, үйде Байболмен оңаша қалған екен.

— Қарындасым, тартқан сыйыңыз естен қалмас, — дегенде, ұйқыдан шошып оянгандай Сақып селк етті. Жалма-жан тұрып кетуге айналды.

Махоркасының түтінін аузынан бүркыратып отырып, Байбол миығынан күлді.

— Қанша қашар екенсің, бір тұтыларсың, сені тоқалдыққа алмасам, Байбол атым құрысын! — деді.

II

Қаратомар басындағы қалың ауылдың сырт жағындағы белесте екі жігіт сөйлесіп отыр. Біреуі төртбақ келген, мұрты көрінер-көрінбес, адырақ көзділеу келген қара жігіт. Бұл осы ауылдағы мектеп мұғалімі Қасен еді; екіншісі — ұзын бойлы, арық қарасұр жігіт. Шын аты Ғабдолла, елі жақсы көргендіктен бе әлде Ғабдолла деген атты оған лайықсынбағандықтан ба, әйтеуір Ғабдолланы өзгертіп, Қапан деп ат қойған. Қапан бұл елдегі жігіттердің ішіндегі ең тірісі. Азырақ жазу таниды. Ауылдағы мектеп ашылғалы мұғаліммен араласып... газетін окитын болған, бірақ шаруаға қыры жоқ жігіт және үйінде сенері бар, күндіз-түні талмай жұмыс істейтін өгіздей сүзеген бір інісі бар. Бір-екі қарасына шөпті де інісі шабады. Аз ғана егін-таранын да інісі жияды. Сондықтан Қапан жұмыстан шығып, сал болыңқырап кеткен. Қолы бос жігіттің өзі сияқты бос жүрген адамды айналдыратын әдеті ғой, мұғалімді қырғалып шығып, көр-жерді әңгіме қылып жатқандары еді.

Күн күз. Кеш болса тымырық, аяз тартып, қырау түседі. Бүгін де тымырсықтанып тұр. Желдің лебі бетке ызғырық секілденіп тиеді. Ай қараңғы, ауыл қара шоғырланып, арасындағы мал, адамдар көрінер-көрінбес болып тұр. Бірен-саран жерошакқа жакқан оттың сәулесі жылтылдап, ерсілі-қарсылы кесіп өткен адамдар көрініп қалады.

— Солай десейші, Қапан, — деп мұғалім шынтақтап жатты.

— Мен естіген-білгенімді айттым ғой, енді сен айтсайшы.

— Мен немді айтайын. Біз бозбалашылықтан тазамыз. Былтырғы, осы ауылдан кеткелі дамыл көргенім жоқ, әкем жарымжан, үйде жұмыс қылатын адам жоқ болған соң соқа айдадым. Жаз екі курсте болдым. Одан келіп тағы шөпке, егінге түстім. Менің бітіргенім осы.

— Курс демекші, сол көрістеріне бізді алар ма еді?

— Оқимын десең, саған курс табылады ғой. Әлі жап-жассын, жұмыстан қолың бос. Оқып кетуіңе дұрыс-ақ қой.

Қапан күлді:

— Өзін сөзінде тұрмайсың ғой, жана ғана «ауылнай бол, ел жұмысын атқаруға кіріс» деп едің, енді оқы дейсің.

— Байғұс-ау, ел жұмысын атқару үшін де оқу керек қой. Кәзір сен не білесің? Бірер жыл оқып алсаң, едәуір ашылып, іске қарайтын адам болар едің...

Ауыл жақтан шаң-шұң дауыс шықты. Қасен де, Қапан да құлақтарын салып тыңдай қалды. Ауылдың ар жақ шетінде «өлдім, өлдім» деген бір әйелдің даусы, «өлтір» деп барылдаған бір еркектің даусы естіледі. Әлдекімдер арашалап, біреуі «дүзі қара» деп әйелге шаптыққандай болды. Қапан біраз тындап тұрғаннан кейін:

— Бұл ұрысты мен білдім. Ырысбайдың үйінен шығып жатыр, — деді.

Ырысбай осы ауылдағы байшікештің бірі. Бұрынғы қатыны бала таппайды деп, өткен жылы Жұмабай деген кедейдің сүттей ұйып отырған қатынын тоқалдыққа азғырып алған. Тоқалдың аты Мәлике. Жасы жиырмадан жаңа асқан. Мәлике Ырысбайға өз ризалығымен келген секілді болды. Өйткені өткен жылы Ырысбай Мәликені алғанда, «тоқал алып отыр» деп Қасен газетке жазып еді, милиция келіп жауап алғанда, бұрынғы қатыны: «Өз ризалығыммен айрылдым» деп, Мәлике «риза болып тидім» деп жауап берген. Жауап берерден бұрын Қасен адам жіберіп: «Мына милиция келіп отыр. Мәлике мұңын жасырмай айтсын» дегенде, Мәлике: «Сүйген байыма тидім, менің ешбір мұңым жоқ» деп қайырыпты. Қадірін білмейтін адамға болысамын деп ұятқа қалған соң, Қасен содан бері Мәликені жек көретін секілді еді.

— Өлдім деп жатқан Мәлике ме? — деді.

— Иә, сол.

— Байғұсқа обал болды-ау!

Қапан ашынып сөйледі:

— Сол иттің несін аяйсың, өзіне өзі тілеп алып отыр. Адам болып сөзге түсінсе, былтыр сен милиция алдыратыныңда Ырысбайдан айрылып шығар еді-ау, енді обал жоқ, жаны шықсын, — деді.

Мәликенің Ырысбайға неліктен тигені, милиция келгенде ағасының, ел қуларының ауыздықтауымен бой те-

жеп қалғаны бәрі де Қапанға жасырын еді. Қапан қанша ойласа да себебін біле алмай, пәленің бәрін Мәликеге жүктейтін еді. Қасен бұл туралы білгенін, есіткенін Қапанға бейнелеп түсіндірді. Мәликеге ренжіп отырса да, мынадай себептерін көріп отырғанда, аяйтындығын білдірді.

— Дүние пәленің бәрі сендерде ғой, — деді Қапан.

— Неге?

— Әйелге бостандық деп закон шығарып, бүлдіріп жүрген сендер емес пе? Бостандықты арқаға тағып, кедей біткеннің қатыны желігіп болды. Байы бірер қатты сөз айтса я бірер күн тамағы аш болса, «мен кетем» деп тұра келеді. Әйел бостандығынан кедейдің көрген пайдасы аз, байлар пайда көріп отыр. Бұрын жалғыз қатынмен жүргендердің көбі осы күні қатынның санын екі-үшке жеткізді. Әйелге бостандық туған екен деп, қалың мал тоқтап тұр ма? Сүйгенін қалыңсыз алып отырған кедейді көргенін бар ма? Міне, закон шығарарда осының бәрін ойлау керек еді.

Қасен басын көтеріп отырып, бейнелеп түсіндіруге айналды. Ел арасында әйел бостандығын қате түсіндіріп жүргенін, қазақ әйелдерінің сана-сезімінің кемдігінен елдегі куларға қолжаулық болып жүргенін айтты.

— Қалың малға сатылып, жылап кетіп жатқан қазақ қызы бар ма? Өкімет декрет шығармаса, соның бәрі өткен өміріне күндіктен құтылмай кете берер еді. Жана декретті шығарумен іс бітпейді. Оны орындау керек. Орындаушы елдегі ауылдық, болыстық кеңестер, жергілікті сот, милициялар болу керек. Бірақ біздегі жаман жері, осы айтылған орындарымызда отырған кейбір адамдар әйел туралы шыққан декретті орындауға шабан, орындаудың орнына, өздері декретті бұзып іс істейді.

— Мына Әбілбайдың қызын тоқалдыққа алам деген Байбол сияқты ғой, — деп Қапан күлімсіреп еді, Қасен таңырқағандай болып, Қапанның бетіне қарады.

— Сақыпты алмақшы ма?

— Иә.

— Не дейді?.. Бозбалаға таңдап барарлық қыз Байболға қатын үстіне тимекші ме?

— Әкесі берсе, қыздың тимейтін шарасы бар ма. Байболға қарсы келетін Әбілбайда не құдірет бар. Ерегіссе, бірер пәлені жауып, шауып алмай ма? Бірақ Әбілбай да,

катыны да: «Әзірге бала жас, ел арасы жақын ғой, хабарласып тұрармыз» деп, келген адамын сылап-сипап қайтарған екен.

Қасен бірдеме есіне түскендей алақанымен Қапанды жауырыңға қағып қалды.

— Тоқта, қызық бар, Сақыпты сен былтыр алмақшы болған жоқ па едің?

— Ол екеуіміз онаша сөйлескенде ермек орнына айтылатын сөз еді ғой. Сен кеткен соң ұмытылған.

— Неге, Сақып алуыңа олқы соға ма?

Қапан басында ойын секілді көрсе де, Қасеннің шын ойымен сұрап отырғанын сезген соң, жауапты дұрыстап беруге кірісті:

— Сақыпты олқы соғады демеймін. Бірақ мінезінде ұяңдық бар, ешкіммен ашылып сөйлеспейді, ең арғысы, кісінің бетіне тура қарамайды да, сөйлеуге реті келер ме деп үйіне де талай бардым. Болмайды. Және әкесінің көже тоғы бар. Кім біледі, тәуір орыңға беремін деген ойы болса, сөз салғанмен, бермей жүрер деп қауіптенем. Және осы ауылда менің жалғыз үйлі-кермен екенімді ұмыттың ба?.. Маған қыз бере қояр ма?.. — деп шын сырын айтты.

Қасен ашық пікірлі жас. Кеңес үкіметі орнағаннан кейін оқуға кірсе де, үй ішінің күйі нашар болған соң, шарасыз оқудан шығып, бірер жылдан бері бала оқытуға кірісіп жүрді. Осы ауылда Кәрім дейтін жездесі бар. Өр мінезді, бірбеткей, тымырық адам. Өз дегені болмаса, оңайлықпен кісі сөзіне көне қоймайды. Ертеректе осы мінезі үшін Кәрімбай сияқты ақсақалдардың таяғы талай рет басын да жарған. Осы Кәрім өршеленіп жүріп ауылдан мектеп ашты да, Қасен осы мектепке мұғалім болып келді.

Қасен мұғалім болғанда, бір жағынан, бала оқытса, екінші жағынан, ел жұмысына араласып, елде болып жатқан түрлі жолсыздықпен күресіп, кедей батырактардың басын ұйыстырып, ұйытқы болармын деп ойлап еді. Бай-бол сияқты түйені түгімен жұтып жүрген алаяктарға, Кәрімбай сияқты көкжалдарға қарсы күрес салармын деп еді. Ол ойы бірден орындала қоймады. Ақсақал аузына қарап, ата, ру намысын қорғап әдеттеніп қалған ел Қасен сияқты «тыраштанған» бір жас баланың соңынан ере қоятын болмады. Бірен-саран кедейлер, «солай екен-ау» деп, жайшылықта қолдаған сияктанса да, жеме-жемге кел-

генде, ойларын ашып айтпай, бұғып қалатын сияктанды. Жалғыз ғана Кәрім даурығып айқайлап, жұрт тыңдасын, тыңдамасын, өзінің ойын айтпай қалған емес.

«Бай деген не?.. Байдың атасының аузына ұрып, шапырағын ортасына түсіру керек!..» деп келеді сөзі.

Өткен жылы ауылдық кеңес сайлауы болып еді, жұрт басын құрап, сайлауға айналдырды да жіберді: ата ұлы боп бөлінді, әруақты атап мүшеге таласты, Қасен кірісіп, түсіндірейін деп еді, елеуреген жұрт мысқыл көзімен қарады:

— Осыған не жоқ екен? Осы сөзді қайтеді екен?.. — деп мысқылдап күлгендер болды.

— Сайлауға қарсы үгіт таратып, елді бұлдіріп жүр, — деп Байбол пәле салудан да тартынбады.

Қасен жастар жағын айналдырайын десе, олардың ішінде де селт етіп бас көтергені сирек кездеседі. Көбі әке-шешесінің аузына қарап, солардың айтқанымен болып, жұмыстан қолдары босаса, соландап ауыл қыдырып, ыржың күлкімен өмірін өткізеді. Қасеннің маңына үйірілгендері шамалы. Қасен оларды оқытпақшы да болды. Сауық кешін қойып, оларды қатынастырып та көрді. Көбі селт етіп бой жазбайды. Көзге көрінгісі келмейді, қайта солардың ішінен жырылып шығып, Қасенге ере бастаған осы Қапан. Аздап хат таниды, Қасеннің айтқанына аздап елігеді. Бірақ бұ да жалыққыш, ел жұмысы туралы Қасен ұзақ әңгімеге кіріссе, бұл оны бұрмалап, ауылдың ұсақ тұрмысына әкеп соқтырады; қыз-қатын әңгімесін кірістіреді. Сосын Қапанды жібере тартайын деген адамдай, Қасен де мұның ыңғайына көшкен адам сияктанады. Сөйтіп, Қапанның өзіне де сездірместен, баулып, икемдеп келе жатқан беті еді.

III

Аспан жүзі түнерген бұлт. Сылбырап жауған жауын. Аз ғана ескен жел жаңбырдың дымқылымен қосылып, бетке салқын тиеді.

Ауыл өбігер, бұзау-торпақ, қой-қозы үйді ықтап, үйге кіріп шыққанында жол бермейді. Жер батпақ. Бір жағынан, малдың қиымен араласып, адам аяқ басуға жиренеді. Ел адамының бәрі де үйде, от басында. Су тезекті қалап, үргіштеп, көздеріне түтін кіріп, берекелері кетіп отыр.

Бірен-саран жинақты кісілер, киімін алмастырып киіп, мал жабдығында тыста жүр.

Жаулығын басына түмшалай ораған, үсті-басы малмандай су болып Жамал үйіне кірді. Сақып отты жандыра алмай үргіштеп, мазасы кетіп жатыр еді.

— Қалқам-ай, әлі жаға алған жоқсың ба? Шалағай-сың-ау, ертең күйеуге шыққанда қайтер екенсің? Әкеңнің де келетін уақыты болды. Тезірек шай қойшы, — деп отты жандыруға Жамалдың өзі кірісті.

Сақып самауырынға су құйып, ұсақталған ағашты ойға қалап жандырды. Кештің қара көлеңкесінде заулап жанған оттын сөулесі үйдің ішін тегіс жарық қылды. Жамалдың жүзін де жарық қылды. Ажарында біртүрлі кейістік бар секілді. Сақыпқа бірдемені айтқанда, бұрынғыдай жекіре айтпай, өсіресе соңғы айдың ішінде, аянышты күймен айтатын болды. Сақыптың бірер ісі көңіліне ұнамаса: «Ертең күйеуге шыққанда қайтер екенсің?!» дейді.

Бұл қайдағы күйеу? Неге жиі айта береді? Әлде, өке-шешесі сырттан сөз байлап, Байболға бергісі келіп жүр ме екен?

Жоқ, оның қисыны келмейді. Байбол адам жібергенде, ауыл адамдарының бәрі де беруді қолайлаған. Әкесі де беруге ынғайланған, сонда кесе түсіп, арашалап алып қалған осы әжесі. «Ұл орнына ұл қылып отырған жалғыз қызым! Менің қызым әзір байсырамайды» деп, бет қаратпаған. Таза бермеймін деп айта алмаған, айтуға аузы бармайтын секілді. Байбол ашуланса, Сақыпты еріксіз алатын секілді.

Енді Байболға бермейтін болса, мұның айта беретін «күйеуі» кім? Осы болар деп дәмеленгендей, шынында да, басқа қыздар құсап, Сақып неге көзге ілінбейді екен?.. Әлде өзі теңді бозбалалардың көз салып жүргенін Сақып сезбей ме екен?

Бозбала дегенде, Сақыптың ойына Қапан түсті. Қапан ауылдағы жігіттердің ішіндегі еті тірісі жөне әйел алмаған, басы бос. Жалғыз айыбы жұмысқа жалқау деп, ел жек көреді. Қапан, шынында, жалқау. Дүние айналып кетсе де ісі жоқ. Домбырасын тартып, үйінде отыра береді. Баласына кейіген кемпірлер: «Қапан құсап ішер асқа, киер киімге жарымай жүрерсің» деп Қапанды мысалға келтіреді. Бірақ Қапан жамандық жағымен танылғандай қолынан дым келмейтін жігіт те емес, істеп кетсе, кімнен болса да

өнерлі, кім біледі, жас қой, жалғыз басты болған соң, дүние қадірін білмейтін шығар, үйленсе, ділгерлік көбейсе, бұл күнгі салдығын тастап, бәлкім, түзеліп те кетер еді...

Соңғы екі-үш күн ішінде Сақып Қапанды көп ойлайтын болды. Қапанның жалқаулығы, ерсі мінездері — бәрі де, Сақыптың қарауынша, жас жігітке жарасты іс секілді.

Қапан кеше де келді, алдыңғы күні де келді. Келгендегі жұмысы шамалы: бірдемені сылтау қылып келген болады. Әбекенмен, Жамалмен, қайдағы-жайдағыны айтып, көп сөйлесті. Сақыпқа жалтандап қарай береді. Бір сөздің ретінде әзілдеп те қойды. Сақыптың ойында еш нәрсе жоқ. Кезінде оның әзіліне жауап қайтарып, ашылып сөйлесе алмады. Сөйлесуге ретін де келтіретін еді, бірақ соны керексінбеген секілді еді. Енді кешеден бері, неге екені белгісіз, Қапанды ойлай береді. Отырса да, тұрса да ойынан шықпайды. Насыбайды ерніне қыстырып алып, шыртырт түкіріп, жымыып өңгіме соғып отырған секілді болады. Әсіресе күлімсіреп қарағаны естен кетпейді.

Есік ашылып еді, жел гулеп қоя берді. Жанып тұрған от шалқыды. Әбілбай екен. Үсті-басы малмандай су, ажарында кейістік бар. Есік жақтағы шылапшын аяғына қақтығып еді, салдыр еткізіп теуіп жіберді.

— Құдайдың атқан иті, нәрсені бір жия білмейсің-ау! — деді.

Жамал өшейінде жауап қайыратын еді, бұл жолы жауынмен су болып кейіп келген соң, қарсы еш нәрсе айтпады, шылапшынын жиып, Әбекеннің үстіндегі күпісін жеңінен тартып шешіп, керегеге апарып ілді. Сақып екеуі қылмысты адам секілденіп үндемей жүріп шай жабдығына кірісті.

Бір-екі кесе шай ішіп жадырай бастаған соң, Әбекен сөйлейін деді: машинада жүретін көк атты Смайылдың ұстап алып, он пұт потыраба сұрағанын, ауылнайға барып айтқанда, «егінді жегізуге болмайды» деп, өзіне қарсы закон көрсеткендігін, «шөбімізді бір жейді, егінімізді екі жейді, осылар-ақ күн көрсетпейтін шығар» деп Сарымсақтың Смайылды жактай сөйлегендігін қалдырмай айта келіп:

— Кейіген адамға кейістік тап бола береді, ауылнайдан ыза боп шығып келе жатсам, әлгі мұғалім... — деп, сөзін аяқтамай, Әбекен май мен нанды аузына толтыра шайнады.

Жамал да, Сақып та Әбекеннің бетіне қарай қалды, Жамал шыдамай, сұрай бастады:

— Мұғалім бірдеме дей ме?

— Не жөнді сөз айтушы еді, еріккен жұрт енді бізді ермек қылатын шығар...

Әбекен тағы сөзін бөліп, нан жеуге кірісті. Жамал бұл ретте кейінін деді.

— Байғұс-ай, адам құсап сөзіңді бөлмей айтсаң қайтеді?

— Е, не қылды, жаның шығып бара ма? Онша ынтығатыны шамалы. Сақыпты Қапанға бер дейді... Естідің бе? — деп Жамалдың бетіне қарады.

Жамал да, Сақып та аң-таң болған адамның түріне кірді.

Әбекен әлденеге шіміркене сөйледі:

— Бара-бара жұрт қолжаулық қылуға айналатын шығар. Менің қызым бай іздеп отырған жоқ, күйеуге бере қалғанда да, сондай сұмырайға ділгерленбеспіз ғой. Ерегіссе, Байболдың өзіне берермін! — деді.

«Байбол» дегенде Сақып шошып кетіп, қолындағы кесесі сылқ етіп жерге түсіп кетті. Екі көзінен жас парлап, өкіріп қоя берді. Әкесі де, шешесі де қорыққан пішінмен ожырайысып отырды. Бұрынғы қалыпты шешесінің тағы рақымы келді. Байына ұрса бастады.

— Аузыңа келгенді сөйлейсің де отырасың. Баланың көңіліне қарау жоқ... Дүниеден байсыз өтсе де, Байболға бергізбеймін!.. — деді.

Әбекен жеңілген кісі тәрізденіп, үндемеді.

* * *

Түн қаранғы. Жанбыр сіркіреп, үздіксіз жауып тұр. Кейде азырақ желдің екпіні білініп, үйді сықырлатқан секілденеді. Үйдің ығындағы малдардың ынырсығаны, үйге сүйкентені естіледі.

Үй іші ұйқыда, күні бойы аттан түспей шаршап келген Әбекен бұрынғысынан да бетер қорылдап, үйді басына көтереді. Ояу жатқан жалғыз Сақып. Сақыпта уайым бар. Байбол адам жіберіп айттырғанда, су түбіне кететін шығармын-ақ деген еді, бірақ әжесі кесе түсіп, айырып алып қалған секілді. Әжесінің қашанға шейін болысатынына көзі жетпейді. Әкесінің басында билік жоқ адам, көленкесінен коркады, елі ауқым қып бер десе, беріп жіберуінде сөз жоқ.

Мына Қапанның айттыруы ойда жоқ әңгіме еді. Сақыптың Қапанды есіне алғаны, Қапанға назар салғаны осы екі-үш күннің ғана ішінде. Бірақ күр есіне алғаны болмаса, Қапанға тиім деген ой басына да келген емес. Енді, жоқ жерден айта қалған екен, әкесі оған шыдамай-ақ, шамданбай-ақ, дұрыс жауабын берсе қайтетін еді? Қапан бір қызға бай болуға жарамайтын жігіт пе? Жалғыз айыбы кедейлігі шығар. Кедейлікке күйетін Әбілбайда не күй бар?

Есік сықырлағандай болды. Сүйкенген мал шығар дейін деп еді, оған ұқсамады, алам тәрізді. Есіктің байлауын іздеп, оны шешуге ыңғайланған тәрізді. «Түнде келетін кім бар еді, әлде ұры ма екен?» деген оймен қорқыныш кіріп, Сақып әжесіне айқайлағысы да келді. Бірақ әлденеге айқайлаудан тыйылды. Қанша қорықса да, не екенін білгісі келді. Кім екенін ептеп сұрап білгісі келді.

Есік әлі сықырлайды, тегінде, мықтап байлаған-ау. Сақып орнынан тұрып, есікке барып қалғанын өзі де сезбеді, әлдекім есікті жамылып тұр... Қалтыраған дауыспен:

— Бұл кім? — деді.

— Мен.

— Менің кім?

— Сақыппысың!.. Мен Қапан ғой...

Сақып не болғанын білместік халге келді. Өңі екенін, түсі екенін айырып біле алмайтын секілденді... Есік ашылды. Әлдекімнің жылы-майда қолы құшағына кіріп кеткен секілді болды... Жүрек алқынды... Көз қарайды... Әлдекім құшағына алып, аймалап сүйген тәрізденді...

IV

Октябрь ішіндегі шуақ күн. Жел жоқ, тынық. Ауылдың бәрі де زمینкеде. Мұржадан шыққан көк түтін тіптік болып аспанға созылады. Жұрт жұмысын бітірген, бұрынғыдай ерте тұрмай, ұйқысын қандырып, сәске кезінде шай ішуге кіріскен.

Ауылдан оңашарақ қыстауы қомақты келген бір үй бар. Жанында үлкендеу бір ақ үй мен тігулі қара үй тұр. Маңайы жыбыр-жыбыр адам, көгенделген қой, секірген ешкі-лақ.

Ауылдың қатындары қолдарында қос сабауы, емпеңдей басып барып ақ үйге кіріп жатыр. Сөйткенше болмады, елді басына көтеріп сабаудың даусы шыға басталды. Жұрт

шайын ішіп болып, шалдар таяғын қолына алып, сабау даусы шыққан үйге қарай түс-түстан жинала бастады...

Еріккен шалдарға ермек керек, жұмыс істеп жатқан жерге екеу-үшеуінің басы қосылса, қайдағы-жайдағыны сөз қыла бастайтын әдеті ғой, өткен күндерін ауызға алды; Бекмағамбеттің болыстығын, кезінде елді бір уысына сыйғызып, дәуірін жүргізгендігін айтысты. Қашанда болса, өңгіменің дені Даубай шалдан шығады ғой, ол сақалын бірер сипап алып:

— Талас штат жылы еді. Сайлау болады деген соң, Қызылжарға бардық. Онда Дамбар мен Әйеттің бүлінбеген кезі. Елдің адамдары қандай, кілең ығай мен сығайлар. Бекмағамбет ызғарын төгіп, үстіне жанды кіргізбейді. Жиылған жұрттың ішінен барып жолығып сөз әкелуші Ахмет пен Арғымбай молда болды, — деді.

Елде болыс болған жалғыз Бекмағамбет пе. Шүйіншәлі де болған. Жаппасбайдың Ахметі де болған. Әсіресе Ахметтің болыстығына шалдардың айызы қанады.

— Шіркін, байлықтың қолынан келмейтін ісі жоқ. Талас штатта Ахмет малмен-ақ жеңіп болды ғой. Сайлауға сонда граф келді білем. Ел екі партия. Жаппасбайдың Мұстапасы ақшаны уыстап шашып жүріп, елулік біткенді өзінің жағына шығарып алды. Жұрттың айызының қанғаны ғой. Мұстапаға сол жылы «бала граф» деп ат қойды..

Сөйлей келе, сөз Ахмет, Мұстапаның ұрлығына келіп тірелді. Сол күнде мыннан аса жылқысы бар екен, соның үстіне ұрлық қылдырыпты. Шалдар соны айтысып, жағаларын ұастасты.

Сембі дейтін бәкене ғана сары шал, Ахмет, Мұстапаның ұрлығы туралы әңгіме бола бастаған соң, шыдап отыра алмай, сөзге кірді:

— Бекер сөз ғой, олар ұрлықтан сау еді ғой, — деді.

Отырған жұрт жабыла Сембінің бетіне қарай қалды. Кейбіреуі жымып күлісті. Ысқақ отырып:

— Біз құр даурығып отыр екеміз ғой, анығын білетін мына Сембі ғой, — деді.

Сембі жасында баукеспе ұры болған кісі. Ахмет, Мұстапа дүрілдеп тұрғанда, жиырма жігітті күндіз-түні үйіне сақтап, ұрлық қылдырып тұрған. Сембі жиырма жігіттің бірі.

Отырған жұрт:

— Сондағы істегендерінді айтшы, — деп Сембіні кеу-кеулей бастады.

— Өткен істің керегі не, — деп Сембі бой тежесе де, жұрт жабылған соң айтуға кірісті.

— Жиырма жігіт едік. Бізді Мұстапа үнемі ұрлыққа жұмсайтын еді. Ерегіскен жеріне ғана жұмсайтын еді. Біз барған жерімізді үйітіп келуші едік. Болысқа арқа сүйеген соң, теңдік беру қайда, малын сұрап маңымызға жан келе алмаушы еді. Әлі есімде. Бір жылы боқырау базары кезінде, амандағы Арғынның бір байымен Ахметтің алакөзділігі болып, сонын жылқысына тиіндер деп бізді жұмсады. Атты сайлап мініп алып, бір түні барып тидік: жылқысынан таңдап жүріп қырық жылқы алдық. Бетіміз Қостанай, базарда шеттен келіп күтіп жататын жолдастарымыз бар... Таң сыз беріп келе жатқанда, Қазанбасы ағашының тұсынан өте бергенімізде, бір құр ат семіздіктен жүре алмай, зорығып пышаққа ілінді. Қазысын ойып алдық та, қалған етін ал деп жанындағы бір ауылға хабар бердік. Сонымыз мықты қате болыпты, соңымыздан қуып келе жатқан қуғыншыларға ет алушылар бізді түстеп айтып беріпті... Базар кезі, жұрттың бәрі қалада, Арғынның адамдары Ахметке келіп жолығып, өтініш айтыпты:

— Еліндегі бір тентек жігіттер біздің елді жәбірлеп кетіпті. Тентегінді өзін тыйып, малымыздың көзін бергізсең, айып-анжысыз бітісер едік, — депті.

Ахмет олардың өтінішін қия алмай, ертеңіне жылқыны қоя бергізді. Арғындар жылқысын алған соң, пристапқа барып: «Малымызды Ахметтің ұрыларынан таптық» деп мәлімдепті. Сол кездегі уезд де Ахметке теріс қарап жүреді екен. Дереу полиция жіберіп, бізден екі адамды ұры деп ұстады. Ахметтің өзіне де кәр қылуға айналды. Елдің ерлігі сондайда болады екен, біздің басымызды қосып жіберіп: «Жылқы иесі арғындардан бүгін түн қырық жылқы ұрлап алындар», — деді.

Орындадық. Ертеңіне: «Ендігі арманым мына уездің жегіп жүрген көк атының қуырдағын жесем екен деймін. қайтсеңдер де соны қолға түсіріп, елге апарыңдар» деді.

Тоқтау бар ма, өр көшеге тарап, екінді әлетінде уездің үйін торыдық. Үйлей көк атқа кішкене арбаны жегіп, көшірімен уездің қатыны қақпаға келіп кірді. Жүгіре басып біз де жақындадық. Қатын мен көшір үнге кіріп

кеткенде, жүгіріп барып құлак бауды киіп жіберіп, көк атты міне шаптық... Базардан келген соң, Ахмет сойғызып, қанды қуырдағын жеді...» — деді.

Ескілікті әңгіме аяқталуға айналды. Қой қыркылып болған шамада шалдар үйді-үйіне ыдырады.

V

Үлкен үй гу-гу әңгіме: киіз қарпып жатқан қыз-келіншек, епті бозбалалар, жан-жағын бүргіштеп тіккен өре киізді он бес, жиырма адам ортаға алып, төселген шидің үстіне тізерлеп отырып, қолдан-қолға жүгіртіп жатыр. Біресе киізді шыр көбелек айналдырады; біресе жоғары көтеріп шиге әкеліп ұрады. Ыстық сумен пісіріп тастаған жас киізден буы бүркырап шығып жатыр.

Көппен істеген жұмысқа адам шаршай ма, әсіресе боз-бала жағы қыздыра түседі, көтерген киізді апарып келіншектердің басына кигізеді. Әйел-еркек екі жік болып, кейде алыс та басталады.

Бозбалалардың ішінде Қапан бар. Әйелдердің ішінде Сақып бар. Қапан Сақыппен бір рет қатар отырып қалып еді, Жамақтың қатыны бірдемесін сезген кісідей екеуінің арасына кіріп килікті.

— Бұрын-соңды сол жігіт мұндай орынға келмейтін еді, бүгін неғып келіп отыр? — деп кейбір қатындар күнкілдеген болды.

Бір-екі қатын өзара сыбырласып сөйлесіп, Сақып пен Қапанға кезек қарап күлісті. Бұларына қарағанда, жасырын сырды білген секілді. Бірақ білмесін деп жүрген Қапан емес қой, жұрттың сезгеніне қуанбаса, күйінбейді ғой, әйтсе де Жамақтың қатынының қызғанған кісі тәрізденіп араға келіп кіргеніне ашуы келді. «Ақсақ ит, сыбағанды берейін» деген ойға мініп, бозбалалармен көз қысып ымдасып, киізді бір көтергенде, ақсақ қатынның басына апарып кигізе қойды. Ақсақ қатын қапелімде сасып қалса да, артынан киізден құтылып шыққан соң, ашу шығарды:

— Бейбастақ қаңғырғандарды осындай жерге кім шақырады екен, — депті.

Жұрт айыпты осы ғой дегендей Қапанға қарады. Қапан уялуда айналды. Қатынмен бажылдасып ұрсысуды ар көрді. Көп ортасынан тұрып кету және қиын болды.

Қапанның ренжігенін Сақып сезіп отыр екен, Жамақтың қатынына күнк ете қалды:

— Женеше-ай, жоққа ашу шақырасың-ау, ойынға адам ашулана ма екен, — деп еді, ақсақ қатын Сақыпқа ажырайып қарады:

— Жанашырың екенін білдік. Бұл жерде кіріспесең де болады!

Сақып қып-қызыл болып, төмен қарады. Сақыптын жақын жеңгесі Күләш төзіп отыра алмай кетіп, ақсақ қатынды тақымдай бастады:

— Бейпіл ауыздығыңды үйінде істесейші, біреудің қызын сен тыюшы ма едің?

— Ойбай, адыра қал. жақынын екен, білдік... Жаның ашыса, Қапанмен тамыр қылма!

Үйде отырған қыздар да, келіншектер де ақсақ қатынның сөзін ерсі көріп, беттерін шымшыды. Сақып жыларманға келді. Күләштің жақындық намысы козып, күйеуіне қарап қатты-қатты сөйледі:

— Осы топтың ішінде қарындасынның не бар мінін айттырып алайын деп отырсың ба, шірік неме? Ана көк айылдың аузынан қанын келтір! — деді.

Күләштің байы Бөркей дейтін, көп үндемейтін, мінезі томырық жігіт еді. Қатынының сөзі шымбайына батып кетіп, ақсақ қатынды тұра жүнделді. Өз жаулығын өзі айырып, бес саусағын бетіне салып, ақсақ қатын ойбаймен үйді басына көтерді. Жұрт үрпиісіп қалды. Жүгіре басып еңтігіп Жамақта келді. Ай-шайға қарамастан, шеткерек тұрған Қапанды қолындағы таяғымен басқа салып өтті. Абайсызда тиген таяқ Қапанға оңай соқпады, Қапан есі ауып, жерге отыра кетті. Сақып бұрын ойласа да, талып құлаған Қапанды көрген соң, ойбайын салып келіп құшақтай алды. Жұрт бетіне су бүркіп, біраз жатқаннан кейін барып есін жиыды.

Қапан есін жиганда, үйде екі-үш ақ адам бар еді.

VI

Күземде болған төбелес әңгімесі қоюлана бастады. Көп ішінде қызын масқаралағаны үшін Әбілбай, Әбілбайдың туысқандары Жамақпен араз болды.

Оның бер жағында, Қапанның басы жарылып қалған соң, істі жолға жіберіп мүдіртіп жүре ме деп күн бұрын қамшылау үшін, Жамақ атқа мінді. Пәле баққан адам-

ның табатыны Байбол ғой, бұ да оған барып әңгімені бастан-аяқ айтты. Сөз қызға келгенде:

— Әбілбай жасырын сөйлесіп, қызын Қапанға бермекші болды. Саған түнеугі айтқаны алдау, — деді.

Әдейі адам жібергенде бермегеніне Байбол бұрын да кектеніп еді. Оның үстіне, мына Жамақтың сөзін есіткен соң, мүлде ашуға мінді:

— Қазірде әйел ұрғаннан жаман нәрсе жоқ. Бұл қылмыс занының 507-статьясына жатады. Ол статья бойынша, ұрушы бес жыл түрмеге жатады. Аман болса, Әбілбай мен Қапанның басын түрмеде шірітейін, — деді.

Дау іздеген Жамақ пар атын жегіп, Байболды арбасына мінгізді: қатынды докторға алып барып, бетіне түскен таңбаны көрсетті. Ерсілі-қарсылы он шақты күн жүріп, екі атын бірдей арықтатып, ақырында арызын беріп, үйіне кірді...

Жамақтың істі сотқа жіберуінен Әбілбай да, Әбілбайдың жақындары да кек алайын дейді. Байболдың ашулы екенін сезісті. Байбол араласқан ісін қара болса да үске шығаруы мүмкін. Мал бағып, ошақтың үш пұтынан сұрап отырған шаруаға мезгілсіз кезде жауап беруге қалаға бару да оңай ма, сондықтан бұлар да елдегі законшіктің бірі Балқаймен сөйлесіп, Қапанның жарылған басын докторға бұлар да көрсетіп, Жамаққа қарсы дау қылмақшы болды. Бірақ мұны істеу үшін Сақыпты Қапанға беру керек. Сақыпты беру мәселесі қозғалғанда, Әбілбай шын сөзін айтты:

— Жас бала болса да ауызға іліп кетіп отыр. Пөленшемен жүріпті деген атақтың тағылғаны. Енді одан қашып құтылуға болмайды. Сақыпты беруге қарсылығым жоқ. Бірақ мына Байбол қанды тұяқты адам еді, қазір Жамақты қолына ұстап, күшейіп отыр ғой. Нақ осы күйінде қызымды Қапанға берсем, жоктан пәле тауып, басымды сотқа іліктіруі мүмкін. Сондықтан әңгіме аяғы басылғанша сабыр етелік, — деді.

Бұған Қапан да көнді. Тиісті адамдарына бұлар да жолығып, Жамаққа қарсы арыздарын жолдады.

VII

Ноябрь іші, күн жылы-шуақ. Қарашаның қары аз күн жатып еріп кеткен. Шалдар «биылғы күз ұзақ болар» деп аңыз қылысады. Ел адамдарының қолы бос, ұзақты күнді әңгіме іздеп қыдырумен өткізеді. Қол босағаннан бергі

елдің қызу кірісіп жүрген әңгімесінің бірі сайлау жұмысы еді: биылғы сайлауда Байбол ауылнай болмақшы. Ел ақсақалдарының бірсыпырасымен сөйлесіп, олардың ризалығын алып та қойған. Өз ойынша, әңгімені бітті деп есептеп еді. Бүгін сол ойының аякталатын күні. Кеше сайлаушы келіп, бүгін Көрекең ауылына жұртты жиып отыр. Ел ішіндегі арқасына мінуге жарайтындардың көбі сайлауға келіп отыр. Сайлаумен жұмысы жоқтардың көбін Байбол әдейі шақыртып алған. Сайлау талас болып кете ме деген қаупі де жоқ емес. Оның үстіне, сайлауға келген жігіттің сыңайы келіспейді, Байбол екі ауыл бірдей үйіне қонаққа шақырса да оған бармай, мектеп мұғалімі Қасеннің үйіне барып түскен. Жұрт бұдан өздерінше мағына шығарып, ауылнайлықты Көрекең ауылына байлап кетпесе игі еді дегенді де айта бастаған. Өйткені сайлауға шыққан жігітті Қасен мұғаліммен таныс екен деген лақап бар. Ол рас болса, мұғалім бұрмалап, өзіне тән адамды сайлатады дейді. Міне, осы жөнді ойлап келіп:

— Әй, мұғалім бүлдіріп жүрмесе игі еді, — деседі.

— Мұғалім кімді сайлатады екен, білесіңдер ме?

— Кімді сайлатсын, күндіз-түні соңына еріп жүрген Қапаны бар ғой, соны сайлатар.

— Қапанды?!

Қапанды ауылнай қылады десе, бұл отырған жұрт иманы түршігетін секілденеді...

Көрекең ауылы ығы-жығы адам: шеттен келгендер аттарын иіріп байлап тастап, екеу-екеу жекеленіп сөзге кірісіп жатыр. Елдің арты өлі келіп болмаған. Сайлаушының әйелдерді де «шақырт» дегенімен, ауылнай жақын ауылдың әйелдеріне де хабар айтқан екен, көріксіз жайдақ арбаға тиеле мініп, шағаладай болып әйелдер де келе жатыр.

Топтанған аттың жел жағында, ішінде Байбол бар, он шақты кісі сөйлесіп отыр. Бәрі де елдің сүбе билері. Ауылнайлықты Байболдың қанжығасына байлап, басқа орынды мүше қылып бөлгелі отырғандар. Жебелі қара кісі тымағының оң жақ құлағын жымқырып алып сөзге кірді:

— Адам болам деген жастың алдына шығып көргеніміз жоқ. Байбол талаптанған екен, бұған да бол деп отырмыз. Бір ауылнай ел болғанмен, құрама секілдіміз; ішімізде арғын да бар, жаппас та бар, керейіт те бар. Орынның

бөріне алдымызды сайлай берсек, «мүшенің бәрін қыпшақ өз бауырына басты» деп олар мінеп жүрер. Сондықтан Байбол ауылнай болса, «кәндилатын» жаппасқа берейік. «Песірін» арғын алсын, біреуін сайлай жатар, — деді.

Бұл кісінің сөзіне былайғылары бөгелгендей болса да, бақылаушы кісі қарсы сөйледі:

— Қыпшақ, сендердің мазақтарың қалмайды, бізге ылғи ойдан шығарғандарыңды бересіңдер. Мүйіздерін шығатын болса, баяғыдан бері болып келесіңдер ғой. Ауылнайлықты бізге де бір ұсынсаңдар қайтеді? — деді.

Бұл Көрім еді.

— Әй, жөнсіз, шіркін, ұсынғанда кімді сайламақсың?

— Кімді сайлайтынымызды өзіміз білеміз. Байбол сияқты біреу бізден де табылар.

— Байғұс-ау, Байболдың жолы басқа ғой. Байболдың көзі каракты. Басты кісілермен таныстығы бар. Елге салық түссе де я басқа бір ауыр таян жұмыс болса да зиянын көрмейміз ғой.

— Зиянын сен көрмессің, біз көріп-ақ отырмыз. Қит етсе, тізе көрсетеді, ортамыздағы жесірімізді тал түсте-ақ сатып отыр ғой. Байбол ауылнай болса, мүлде үйтіп жеуден тайынбас.

Байбол ашуланып:

— Әй, сен, кімді айтып отырсың? — деп жүгініп алды.

— Сені айтып отырмын!

— Бәлем, арғын, құтырайын деген екенсің!..

Сөз ерегіске кетті. Жебелі қара кісі кіжінді:

— Ай-қай, баяғы дәуреніміз-ай, мұндайды қарсы келгенде тіліп алушы едік-ау! — деді.

Екінші біреуі оның шашпауын көтере сөйлеп:

— Сайлаушы төрені арқаға таңып істеп отыр ғой, — деді.

Сайлаушы төре жұрт көзіне шешілмейтін бір жұмбақ болып қалды...

Көрекең албары сығыса толған адам. Ауылнай жүгіріп, бәйек боп ортаға стол қойып, бүлініп жүр.

— Төре келе жатыр, — деген дауыс естілді.

Ұзын бойлы қара жігіт қолындағы папкасын әкеп столдың үстіне қойды. Қасен мен Қапан бірге ере келіп, столға жақын жерге отырды. Жұрттың көзі төреде, Байбол

жағы Қапанға ала көзімен қарап, атып жібергендей болып отыр.

Сайлаушы ауылнайға мәжіліс аш деп еді, қалай ашуын білмеймін деп, ауылнай шегіншектей берді. Сайлаушы мәжілісті өзі ашып, мәжіліс басқарушыларды сайлауын өтінді. Қасен бірден Қапанды атады. Екінші жақтан біреу Байболды атады.

Сайлаушы:

— Мәжіліс ағасы Қапан, хатшысы Байбол, — деп жариялады.

Қапанның Байболдан жоқ жерде жоғары шыққанына жұрттың бірсыпырасы таңданды. Бірсыпырасының іші күйіп, көңілдеріне шөк ала бастады.

Күн тәртібіндегі бірінші мәселе — мемлекетіміздің ішкі-сыртқы күйі туралы еді. Бір жағынан, мәселе жұрттың ұғымына терең болған соң, екінші жағынан, өкіл сөзге олақ болғандықтан, бұған көңіл қойып тындаушы жан болмады. Жұрт өзара сыбырына кірді. Ысқақ дейтін кесір сөзді біреу Байболды сықақ қыла:

— Байбол қанша тыраштанса да, Қапанға хатшы болудан артыққа бара алмай жүр екен ғой, — дейді.

Байбол жағының бір жігіті мұның өзілін шам көріп, қатты сөз айтады. Екеуі ерегесіп, дауыс шығарып боқтауға айналды. Баяндамашы сонымен «герман үкіметі...» дей бергенде, Ысқақтың «өкеннің аузын...» деп біреуді салып жібергені көрініп қалды. Жұрт ойпаң-тойпаң, боқтау, арашалау, кімнің кімге жақ екенін айырып боларлық емес...

Жанжал зорға дегенде басылды. Байбол Ысқақты өкілдің алдына жетелеп әкеліп:

— Мынау жиылыста төбелес шығарды. Бұл — контр. Протокол істеп, мұны түрмеге айдау керек! — деді.

Баяндама аяқталмай қалды. Жұрт асығатын болған соң, бірден сайлауға кірісілді. Өкіл сөз алып, сайланатын адамдардың тізбесін оқып шықты.

— Төрағасы Қапан Жаманбай ұлы, мүшелері Ерім ұлы Көрім, Жақай ұлы Құлабай...

Байбол ұшып тұрды.

— Сайлау еркі халықтың өзіне берілу керек. Бұл тізбедегі адамның біріне де риза емеспіз! — деді.

— Риза емеспіз! — ауқым жағы шулап қоя берді.

Өз жағының адамын атаған соң, Қисық жағы жым болып, үндемеді.

Барлыбай дейтін мырза бөркін қолына алып, жүгініп отырып сөзге кірісті:

— Сайлау жұмысына бұрыннан таныспыз ғой. Мұндайда ақсақалдар ымырасымен іс істеуші едік.

Өкіл оны иекке алып кетті:

— Сіз байсыз ғой?

— Күн көргіштігім болмаса, байлығым жоқ.

— Малайың бар ғой?

Барлыбай үндей алмай қалды.

— Сайлау ісінде сіздің жұмысыңыз болмасын. Өзіңіз кейінірек отырыңызшы, — деп оны тұжырып тастады.

Аяқ алысын байқаған соң, басқалар үндей алмай қалды.

— Ал осы тізбедегі адамдар сайлансын дегендерің қол көтеріңдер!

Әйелдермен қоса санағанда жүз жиырма адам қол көтерді.

— Кім қарсы?

Сексен адам қарсы болды. Бәрі де ауқым тобы екені анықталды.

Байбол тағы тұра келді:

— Сайлауға әділшілік жоқ. Тізбені ел көрсетіп отырған жоқ, ол — бір; екінші — сайлау Қисыққа қараған елде болып, олардың әйелдері қатынасып отыр. Біздің елдің әйелдері шақырылмай, үйде қалып отыр, сондықтан копия алып, ізденеміз!.. — деді.

Бірен-саран жігіттер ғана Байболдың шашбауын көтерген болды. Көпшілік жағы: «Жау кеткен соң, қылышыңды бокка шап» деген ғой» деді.

Қапанды ауылнай қылып, жиылыс тарады...

VIII

Қаланың өзен жақ тар көшесімен қаздай шұбырып үш адам келе жатыр. Ымырт қараңғысы. Көше қойырtpaқ-танған батпақ, кейде аяқты ұстап жібермейді.. Ерсілі-қарсылы жүрген адамдар сиырдың ізіндей ғана соқпақ ізбен шұбырып жүреді.

Көшенің мүйісіне келгенде, батпақ бұрынғысынан үдеді. Алдыңғы жағында келе жатқан Байбол еді. Ырсылдап терлеп, бөрікті қолына алды. Күлімсіреп, арт жағына еңге-

зердей имиген, қыр мұрынды қара орыс мұрты тікірейіп, Байболға такалып тоқтады.

— Әй, Иван-ай, тіл алмайсың-ау, дайын тұрған пар атқа мінсек қой, әлгіде зырқырап келіп қаламыз.

Иван да күлімсіреген тәрізденді. Бірақ атқа мінуге қарсы екендігін тағы қайырып айтты:

— Жарамайды, осы күні біреуді біреу бағып жүреді, көзіне түстік дегенше, сөзге қоса бастайды, — деді.

Ең артқы қаба сақалды қара кісі еді. Басындағы жалбайы милықтанып, буы бұрқырап терлеп, ентіккендей болып тұрды. «Төрелермен» сөйлесуге өзін лайық көрмесе де, бақытымды сынап көрейін дегендей ептеп қана үнін шығарды:

— Ойпырым-ой, жердің түбі екен ғой, — деді.

— Ауылнай болатын адам мұндай жүрісті көпсінбеу керек, — деп Иван оны тәлкек қылып қойды.

— Иван дұрыс айтады. Тегін жатқан нәрсе бар ма? «Мехнаттанбай, рахат жоқ» деген ғой, — деп Байбол көтеріп қойды.

Іздеп келе жатқан жерлері бұрыштағы тас үй екен. Маңдайында жылтыраған электр оты жалғыз көзді пері секілденіп тұр. Бұлар төніп есікке келгенде, үйқыдан маужырап тұрғандай біреу тәлтіректеп шығып, екпінімен ауылнай болғыш мырзаны иығымен қағып өтті. Мырза сескеніп, қорқып кетті. Байбол онымен байланысайын деп еді, мырза араға түсіп, әңгімені басқанша асықты.

Үй іші толып жатқан бөлме. Гу-гу әңгіме. Сылдыраған шынының даусы, кірген қарқында мырза таң қалып, аңырайып аузын ашты. Байбол бәрімен таныс секілді. Жүгіріп ана бөлмеге бір, мына бөлмеге бір барады. Бұрыштағы бір кішкене бөлмеге үшеуі келіп отырды. Жалаңдаған жас жігіттер бәйек болып жүгіріп жүр. Ә дегенше болмай столдың үстін шыны қаптап кетті.

Иван мырзаны иыққа қағып:

— Баяғыдан бері жиганыңның игілігін көр, әйдә, іш, — деді.

— Ал ендеше, байдың жолының болуына ішейік, — деп Байбол стаканын көтеріп алды.

Бұрын ішіп көрмеген нәрсесі болса да, бай тартына алмады, ішпесе, қонағының көңіліне келетін секілденді. Бастапқы кезде пиваның күрмек дәмі ауызға білінсе де,

іше келе үйренді. Шыны артынан шыны алмасылды. Бай ықылық атып, басы айнала бастады.

Түнгі сағат 12-де үшеуі теңселіп тысқа шықты. Бұрышты орала бергенде, байдың аяғы тайып кетіп, батпақты сүзе құлады, бет-аузы қап-қара балшық болып, сүрініп-қабынып тұрып жатыр:

— Байбол, — деді.

— Әу.

— Іс реттелетін бе?

— Біз кіріскен соң, іс реттелмеуші ме еді, Қапанды түрмеге тықсам, ісін саған алып берсем, одан артық не керек? — деді.

IX

Кешкі мезгіл, үй іші қара көлеңке. Бұрыштағы сандықтың үстінде Қапан домбыра тартып отыр. Теректен істеген ақ домбыра сабаған сайын безілдеп, әлдеқайдағы күндерді еске түсіріп отыр. Өмірдің қайғылы кезі еске түскенде, домбыра мұнды күйге түсіп, жыламсырап, қуанышты күндерді ойлағанда, аспанға шарықтап, бұл-бұлдай сайраған секілді болады...

Қапан не көрмеді, екі жастан жетім қалып еді; екі-үш жыл кісіге жалданып, інісі ер жеткен соң, жалдануды тастап, үйінде отырды. Жұмысқа қыры болмады. Ертендікеш айналдыратыны ақ домбыра еді. Ауыл көршілері Қапанды ұнатпай карап: «Кедейдің кербезінен сақта» деп мысқылдай күлуші еді. Қапанның ол кездегі ісіне қарай олардың күлуге жөні де бар еді.

Қапанның азырақ түзеле бастағаны бұл ауылға Қасен мұғалім болып келгенінен былай қарай еді.

Ел себепкер болды ма, қаладан келген сайлаушы себепкер болды ма, әйтеуір, ойламаған жерден Қапан ауылнай болды. Бір жағынан, ауылнай болып, екінші жағынан, өзінің сүйген қызын алып, осы соңғы төрт айды Қапан қызықты тұрмыспен өткізді. Бұрынғы қайғының бәрі де қойылған тәрізді. Алдағы өмір бұдан гөрі де қызықты болып өтетін тәрізді...

Ауылдың көзінде өзінің беделі өсейін деді. Кедей-кепшіктің Қапан ауылнай болғаннан бері белі көтерілейін деді.

— Үкімет өзіміздікі, ауылнай өзіміздікі, бөлем, байлар енді көзінді ашып кара!.. — деп, Көрімнің даусы бұрыныдан да ашық шығатын болды.

Ауылнайдан қорқып үрпиіп, соған жарамсактануға асығатын ел шаруалары Қапан ауылнай болғаннан былай еркін дем алып, Қапанды өзімсініп, кеңес жұмысының не екенін сезіне бастады.

«Бізге қалған не сөз бар? Бізді кім елейді?..» деген сияқты үмітсіздікке салынған жас жігіттер де, Қапанның жоқ жерден ауылнай болып кеткенін көрген соң, жігерлері көтеріліп, әңгімеге бұлар да үйірлесе бастады. Жұмыстан қолдары босаса, Қапанның үйіне жиналады. Жастардың бастары құралса, Қасен олардың ортасына келіп газет, журнал оқиды; жастардың жігерін өсіре сөз сөйлейді. Сөйтіп жүріп он шақты жігіттің басы құралып, кешкі мектеп те ашылды. Сауатсыздар мектебіне кіріп, бірен-саран әйел де оқи бастады. Оның бірі Сақып еді. Үйінде жүргенде ынжықтанып, кісі бетіне қарауға ұялатын қыз, мұнда келгелі ашылып, Қасеннен оқып хат тануға да айналып қалып еді...

Бірақ әлдеқалай жалғыз отырып ойға шомса, қызықты өмірмен қатар Қапан алдағы өмірінде қорқынышты да сезгендей болады. Әлдекім мұның істеген ісін аңдып жүріп, кезінде шалып қалатын секілді болады.

Ауылнай болғанына төрт ай. Төрт айдың ішінде Қасеннің нұсқауымен Қапан көп істеді. Бұрынғы ауылнайларға қарағанда, ел кедейлерінен мақтау алды. Бірақ жақсы ісімен қатар бірер білместігі де болды. Қапан оны Қасенге айтса, сөз жоқ, істетпейтін еді.

Ауылнай болып іс алған соң, Қапан өзін ірі кісі болдым деп ойлап еді, ел арасындағы жұмысқа ылаумен жүруді лайықсынбай, Ырысбай деген байдан барып аттын майын сұраған. Ырысбай қандай қу адам. Бұрын есігінен қаратпай жүрсе де, ауылнай болған соң, ескі күйін бірден өзгертіп, қадірлеп төріне шығарған. Бұрын «қаңғырған неме қайдан келді» деп жиырылатын бәйбіше де бұл жолы Қапанды ашық жүзбен қарсы алып, «қайным» деп әзілдескенде, Қапан жұмысын айтқан соң, бай бірауыз сөзге келместен: «Жылқының маңдай алды еді, саған беремін» деп тор төбел атты берген. Атты нокталап бергелі тұрғанда, Ырысбайдың інісі қалтасынан бір қағазды алып: «Ертең базарға жүрмекші едім, мал сататын едім, мынаған мөр басып берші» деп, бір қағазға мөр бастырып алған.

Атты үйіне әкелген күннің ертеңінде-ақ: «Қапан ауыл-най болмай жатып пара алуға айналды» деп ішінде күңкілдеушілер де табылды. Әңгіменің шет жағасын Қасен естіп, Қапанға ренжіп: «Жаяу жүрсен де, Ырысбайға жоламауын керек еді. Ұры ұстайды деген сыбыс бар, енді сақ бол» деп ақылын айтып еді, Қапан сол жерде мөр бергені есіне түсіп, не қағаз екенін оқып барып мөр баспағанына өкініп, санын соғып еді. Содан бері жатса-тұрса ойынан қалмайтын. «Ырысбай баласына берілген мөр, ұрлық мал болып, несі табылып қалып, жазалы болып қалам ба» деп ішінен ойлап, үрпиеді де жүреді.

Кешкі қараңғылықта отырып ойға шомған соң, Қапанның ойына осы мөр келіп түсті. Бұрынғыдан бетер қорқынкырап: «Егер біліне қалғанда қайтер едім? — деп ойлады. — Кенес үкіметі кедейдің үкіметі ғой, менің бірер істеген қатемді кешпес пе? Әлде басқаларға үлгі қылу үшін, ел арасында бұзықтықтың тамырын жою үшін, біліне қалса, шынымен жазаландырар ма екен?..».

...Мектеп үйі, сығырайған кішкене шам. Есік жақтағы байлаулы қозы, лак, бұзау бырт-бырт күйсейді, ыңыранып қасынады. Дала жел, жазғытұрғы қара суық. Жел екпінімен терезеге әлденелер келіп тырсылдатып тиеді. Жел сызғырады, аш қасқырдай ұлиды. Қою қараңғылықты жамылып, адам өмірінің келешегіне атпас таң әзірлеген тәрізденеді... Әлдеқайда лапаста ма, әлде қой қораның төбесінде ме, ұйлыққан иттердің маңына бара алмай, ақсақ құтпан ұлиды. Ұлығанда, аянышты даусын неше құбылтып, үзіліп ұлиды. Қазақ әдетінде ит ұлудан жаман не бар? Ауылды ма, әлде ауылдағы бір аяулы адамды ма аңдып тұрған пәле бар ма? Әлде әзірейіл қармағын дайындап, бір сырбаздың жанын тартқалы тұр ма?!

Үстелге сүйеніп, көзі үмітсіз мөлдіреп, Қапан ауыр ойға батып отыр. Аз күнгі қызық көргені түсі секілденіп, енді шықпас шыңырауға батып бара жатқан тәрізді... Жел ұлиды, табиғат та, жан мақұлық та Қапанға келетін бір ауырмалықты сезіп, бәрі де жыламсырап, аяушылық қылған секілді.

Қапан күрсінді, ұйқысынан оянған адамдай жан-жағына қаранды. Жанындағы Қасен түнжырап, ескі істерді ақтарып отыр. Бірінен соң бірін аударады. Қапанның қолы

қойылған мөрлі қағаздар көзіне түсіп жоқ болады... Мұны неге аударады екен?... Қапанның тағы бір қылмысты ісін тапқалы отыр ма? Әлде Қапанға келетін жаманшылықты жоюдың бірер шарасын қарастырып отыр ма?..

Қапан төзіп отыра алмады:

— Енді қайтеміз? — деді.

Қасеннің ойында да осы сұрау еді: «Енді қайтеміз?..»

— Өзі қалай болған екен, сен ашып айтшы, — деді Қапан.

Қасен алдындағы қағаздарды азырақ жия түсіп:

— Әңгіме биылғы Ырысбайға берілген мөрде болып отыр ғой, — деді. — Сол ат ұрлық екен ғой. Оны мына Сәрсенге сатқан екен. Байбол тіміскілемей жүре ме. Түбі шикі екенін біліп, керейден бір кісі әкеліп ие қылған көрінеді. Куәсі Жамақ дейді.

— Ырысбайдың інісін де ұстай ма екен?

— Ырысбайдың інісі ұсталар ма, Байболмен ауыз жаласып «сенен сатып алдым» деп жауап берген көрінеді.

Қапан бұрынғысынан да жаман үрейленді. Айналасының бәрін жау қамап, шыға алмастық ұйыққа батқан төрізденді. Жан ұшырып, кейіп кетті.

— Апырым-ай, менің ұрлық қылмайтындығыма, менің сол атты сатпайтындығыма бүкіл ел куә емес пе?! Сен өзің де соған куә болмайсың ба? — деп Қасенге қарады.

Қасен куә болады ғой. Бірақ іс Қасенге тіреліп отыр ма? Ертең сот бола қалса, «мөрді неге бердің демей ме». Соған беретін жауап Қасенде де, Қапанда да жоқ қой...

Екеуі де сөзді доғарды. Екеуі де терезеге көзді қадап, ызғарлы желдің сызғырғанын, ақсақ құтпанның әлдеқайда көмескі дауыспен үзіліп ұлығанын тыңдады... Істің ақыры немен бітері белгісіз: жол тауып шыға ала ма, әлде мәңгі адасып кеткен бойымен кете бере ме, ол жағы қараңғы секілденді.

X

Қапан ұсталып, түрмеде төрт ай жатқаннан кейін сот болды. Сотқа куә болып Байбол, Ырысбай. Жамақ жағынан оннан аса адам келді. Қапанның ауылдастарынан, қайын атасы Әбілбай жағынан жан келмеді.

— Егер куә болып аттап басушы болса, Қапанмен қоса түрмеге тықтырам! — деп Байбол күшті соқса керек.

Сотта Қапанды жақтап жалғыз-ақ Қасен шығып еді, Байбол жағы көптеп бүктеп кетті.

— Өзі ұрлықтас, олжалас болған соң қорғап тұр, — деп Байбол шап берді.

Сот куәлардың төндіруімен, ұры деп тауып, Қапанды үш жыл түрмеге салуға қаулы алды. Қапанның кедейлігін, бұрын сотта болмағандығын еске алып, жазасының бірсыпырасын кешті. Бірақ бұл хабар елге «Қапан түрмеде он жыл жататын болыпты» деп тарады.

Қапан ұсталғаннан бергі өмірін Сақып жылаумен өткізіп келіп еді. Енді мына «он жылға жататын болыпты» деген хабар естілген соң, мүлде дағдаруға айналды.

Әке-шешесі күн күрғатпай келіп, Қапан ұсталғалы үйіне шақырумен болды. Ондағы мәнісі Қапан ұсталып кеткен соң, Байбол Әбілбайға кісі салып: «Сыйынған құдайын түрмеге тықтым. Енді Әбілбаймен сөйлесем, маған дос болам десе, ана қызын азғырып маған алып берсін; болмаса, менен жақсылық күтпесін» депті. Әбілбайдың жақындары бәрі де көленкесінен үркіп отырғандар: «Қайтсең де Сақыпты азғырып алып бер. Бір қыз үшін басымызға пәле тілеп ала алмаймыз» деп қысыпты. Екі жақтап қысқан соң, әке-шешесі сасып, Сақыпқа барады. Жылап отырып жайларын айтып: «Түбінде көре жатарсың, әзірге бізді пәледен құтқара гөр» деп жалынды.

Сақып әке-шешесінің бұл өтінішіне баста қарсы болып: «Дүниеден қаңғырып өтсем де, Байбол босағасын көрмеймін» десе де, Қапанды он жылға жататын болды деп есіткен соң, не қыларын білмей, сасады. Сақыпқа сүйеніш болатын жанашыр Қапан да жоқ. Енді не кылмақ керек? Кімге ақылдаспақшы? Апырым-ау, қызғылықты өмірдің шынымен кер айналып кеткені ме? Қапанмен қосылғанда өмірлік бақытты болдым деп ойлаған жоқ па еді? Сол бақытты бұдан қызғанған кім?! Шынында, Сақып бақытты болуға, Қапанмен қосылып қызықты өмір өткізуге лайық емес пе? Сүймеген, өмірлік жауы деп санаған Байболға қалай ғана өйел болып бармақшы? Жылаған көздің жасын көретін кім?..

Сақып талды...

Әке-шешесі, жақын ағалары болып

— Қайтсең де барасың, — деп сіресіп отырып алды. Тіл алмаса, көтеріп арбасына салып жіберулері анық еді...

1924 жыл

ҚАЙНАҒА ӨТІРІК АЙТАДЫ

Досмағамбет ауылнай болып сайланғанда 8-ауылдың мазасы кете бастады. Бұрын Зәкір, Зілмандар ауылнай болып жүргенде үйезден, болыстан келген өкілдер ауылнайдың үйінде жатып жұмысын бітіріп аттанып кеткенін жұрт бір-ақ біліп қалушы еді.

— Ауылнайдың үйіне бір өкіл келген екен, сол Қалжекең үйіне түсіп, тоқты сойдырып жеп кетіпті, — деп бұл хабардың өзін де байдың үйіне қымыз іше барған қыдырмалар естіп, елге солар жаюшы еді. Өкіл кім екен, неге келіпті, не бітіріп қайтыпты? Мұны керексінетін адам жоқ сияқты, өйткені елдің қарауынша, ондай өкіл елге керекті бір жұмыспен емес, әшейін қыдыру үшін, ет жеп, қымыз ішу үшін, ауылнайдың жұмысын тексеру үшін келеді.

Досмағамбеттің ауылнай болуы-ақ мұң екен, келген өкілдер ауылды аралайтынды шығарды. Бүгін біреу, ертең екіншісі келіп, ауылдың адамын жинап, ананы бір, мынаны бір сұрайтын болды. Кейбіреулері жылмандап, адамның іші-бауырынан өтіп, ауылдың жастарын әуейілендіретінді шығарды.

— Апыр-ай, осының өзі келіспеді-ау! — деп бірсыпыра шалдар күрсініп, сақалдарын сипай түседі...

Осы Досмағамбет, жаздың бір әдемі күнінде, ауыл ақсақалдары қымызға қанып көленкеде жатып, тыныштыққа жана кіре берем дегенде, Сөкең ауылын у-шу қылғаны!.. У-шу болмастық жұмыс па, ауылдың қыз-келіншегін жинап үгіттемек, сабақ оқытуға жазбақ, Артықбай дейтін бір собал осы ауылдан селсовет болып сайланып еді, сол Досмағамбеттен жаман діңкілдеп:

— Қыз-келіншек түгел жиналсын, бірі қалмасын, болыстан өкіл келді, соның сөзін тыңдайсың! — дейді.

— Бармаса қайтеді, — деп Демесіннің қатыны сұрау қойып еді.

— Бармасан, протокол істейді, «под сот» кетесің, — дейді Артықбай.

— Ой, жағыңа жылан жұмыртқаласын, қағынғырдың сөзінің жаманын қарашы! — деп, бір қатындар Артықбайды қарғаумен жүр.

Бірақ протоколдан қаймыкса да, өкілдің сөзін тыңдауды әуес көріп, ауылдың жас әйелдері түгелге жақын жиналды.

— Бізді шақырған төресі қайсы! Е, мына біреу ме? Құжырайған біреу ғой, — деп жас әйелдердің біреулері өкілді төлкек қып жатыр.

— Жай шақырып па, келін?.. Масқара-ай, не сұмдықты көрерміз-ау, енді әйелді де тыныш отырғызбайын дегені ғой, — деп бір кемпірлер шүйкелеген жүнін шынтағына іліп алып, әркімнің аузына барып бір телміреді.

Көлеңкеде жатқан ақсақалдар, жігіттер, пысықтар, көйлекшең, дамбалшаң, жалаң аяқтарына кебіс киіп, қымыз кернеген қарындарын сипай түсіп, ауылдың түс-тұсынан олар да ағыла бастады. Дүйсенбайдың қикайған кішкене үйінің көлеңкесі бұл жиналған адамның жартысын да сыйғыза алмады. Жиналғандардың көбі күн көзіне шақырайып, бірсыпыралары желеңдерін жамылып, көлеңке іздеді.

Көзі ойнақшыған қара әйел ыстықпен быршып, мұрнының ұшы тершіп, маңындағы әйелдердің бәрін ауыз жиғызбай күлдірумен болды.

— Қойшы, Биқасап, біреу естіп қалар, ұят-ты, — дейді бір әйел салмақты кісімісіп.

— Е, несі бар, бозбаланікі бозбала болсын, сақалы желбеңдеп шалдарға не жок! Солардың бір жиылысына да барып көргеміз жок қой, өмірімізде көрген бір жиылысымыз екен, өзімізге жеке берсе қайтетін еді?! — дейді әлгі қара әйел Биқасап.

Шалдардың кейпі тұнжыраңқы, тыныш жатқан жерінен біреу еріксіз оятып әкелген секілді.

— Әлгі ауылнай қайда? Неге бастамайды жиылысын? — дейді біреуі қабағын кіжірейтіп.

— Бәйеке, асықпаңыз, әйелдердің әлі келіп болмағаны бар, — деп Артықбай бір бүйірден қойып қалды.

Артықбай сияқтылардың Баймағамбеттерге басалқы айтуы қызық-ау. Бәйекең Артықбайға оқты көзімен бір қарап, күдіретінен келсе, атып жібергендей болды.

— Келіп болмады деген не? Бірсыпыра жұрт отыр ғой, келмейтін қатындарды зорлап әкелмек пе? Бастасын өрі, жиылысын, — деп Кебекбай, жалаң аяғын соза түсіп, көсілді.

Дүйсенбайдың үйінен сылан қағып Досмағамбет шықты. Отырғандардың жастар жағымен жымындасып қарасты да, шалдарға қарағанда жүзін суыта түсті.

— Біз әйелдерді жинап отыр едік, шалдар күнсіп отырмаймыз десе, үйлеріне қайта берсін, — деді.

— Ау, мұның бізге кет дегенің бе? — деп Кебекбай онымен ілінісе түсіп еді. ауылнай именбей, саспай ғана жауап берді.

— Асыққандарға айтқаным ғой, асықпағандарың кешке дейін отырам десендер де рұқсат!

— Уа, тоба!.. Мұндай да сөз есіттік пе? — деді Баймағамбет отағасы күрсініп.

Үй арасын қуалап соққан құйын Бәйекеннің сұлу сақалының ұйқы-тұйқысын шығарып, ауылнаймен қосылып о да мазақ қылған секілденді.

Ауылдық кеңес ағасы жиылысты ашық деп жариялады да, болыстан келген өкілге сөз берді. Ашаң жүзді, аққұба жігіт портфелін сүйреп топтың орта шеніне келді де. «маған керегі осының қайсылары» дегендей боп, аларған көзімен тұнжырап отырған көпті сүзіп бір қарап шықты. Бетін әйелдер жағына бере отырып, портфелінен қағаздар шығарды. Шетке төмен шашырап отырған әйелдер бірін бірі жеңінен тартып, өкілге таман төне түсті.

— Бай-бай, біздің ауылдың қатындары-ай, — деп қызыл шырайлы кербез әйел тыржиып, далаға қарады.

— Бізді неге жазғырады, шақырған соң келіп отырғамыз жоқ па?! — деп Биқасаппен бірге отырған әйелдер күңкілдесті.

Өкіл сөзін бастады:

— Жолдастар! «Оқыған жарық, оқымаған көн шарық» деген нақыл да бар ...әрбір асбасшы әйелге дейін үкімет жұмысын жүргізе бітсін» деп ұлы ұстаымыз Ленин өсиет қалдырған...

Өкіл оқудың маңызын бірсыпыра түсіндіре келіп, осы ауылдан сауатсыздар мектебін ашатындықтарын, соған әйел-еркегі қалмастан оқу керектігін, осы жиылыста оқимыз дейтіндердің тізімін алатындығын айтып сөзін бітірді.

— Ал сұрауларың бар ма?

— Түсінікті ғой, бұрыннан түсініп жүрміз, — деп еркектер жағынан тәлкек қып күлгендер болды.

— Ау, осының өзі ықтиярлы ма екен, соны сұрандаршы, — деп шеткерек отырған жылтыр қара кісі өнештеді.

— Сұрасаң, тілің байланып отыр ма?

— Жок-ау, сұрағаным ғой.
— Әбден ықтиярлы, зорлау жок.
— Ендеше, тоқал алған қатыным бар, келінім бар, екеуі де оқымайды.

— Е, оқымайтынын сіз қайдан білесіз?

— Енді, білгенім ғой. Мен айтқан соң, оқымайды ғой...

Өкіл шіміркеніп, оған түсініс беріп жатыр.

— Жок, шырағым, зорлаймын десен, өзін біл, әйтпесе, оқымайды...

— Жолдас, мен бір ауыз сөз айтайын ба? — деді денелі келген қарасұр кісі.

Сұлу мұртын ширатып бұрай түсіп, көпке қарап күлімсіреді:

— Ауыл біздікі. Осы ауылдың не ойлайтыны, не айтқысы келіп отырғаны бізге аян. Үкімет жұмсаған соң, келесіздер ғой, келгеніңіз әбден жақсы... Бірақ мен білген ауыл болса, мұның ішінен оқимыз деп құлшынып шығушы бола қоймас. Бір-бір қара сирақ баламыз бар, соларды оқытып алсақ та аз олжа емес қой... Солай шығар, шалдар? — деп ол жағалай қарап еді, алқа-қотан отырған еркектер жағы бірден көтеріліп, мұнын сөзін қостап, араның ұясындай боп гүлдесті.

Әйелдер жағы жым-жырт. Жаутаңдаған көздер кім не айтар екен, кімнің аузынан жылы сөз шығар екен дегендей боп біріне бірі қарасады.

— Осы әйелдер жағы неге үндемей отыр? Айтсаңдаршы оқығыларың келмесе, оқымаймыз деп ашып айтыңдар, — деді Досмағамбет.

— Әйелдердің несін қысасын, олар не айтушы еді, — деп бір сүбе би ортадан киліккенше болмады, Биқасаптың маңындағы әйелдер күбірлесіп, біреулері Биқасапты итермелегендей болды...

Биқасап жаулығының жақтауын кейін қарай ысыра түсіп, ілгері қарай бірер қозғалып алып:

— Қайнаға бекер айтады, біз оқымаймыз деп ешкімге сөз бергіміз жок! Оқытушы болса, неге оқымайық. Мына қатындардың бәрі де оқимыз деп отыр... Айтсаңдаршы өздерің, тілдерің бар ғой, — деп Биқасап жанындағы қатындарға қарады. Ол қатындар қызарысып, біреулері жер шұқып, басын жоғары көтеруге жүзі шыдамайтын сияқты болды...

Ақсақалдар, кемпірлер, пысықсыған жігіттер ежірейісіп, самсаған ашулы көздер Биқасапқа қарады:

— О кім өзі?

— Бұл не деген көргенсіз?!

— Байы қайда?

Имек тұмсық, қара қожыр жігітті бірсыпыра адамдар іліп-қағып, тілдерінің уын қадап жатыр:

— Ау, сенің қатының адам болып қалған екен ғой...

— Е, бәсе, біздің ауылдан да біреу шықсыншы!..

Қара бұжыр жігіттің самайынан сорғалаған тер бетін жуып бара жатыр. Жұрттың сөзі шымбайына батып кетті білем, шіміркеніп орнынан тұрып:

— Әй, қатын, жүр үйге! — деді.

— Немене, мені сағынып бара жатырсың ба? Жаңа ғана үйден шыққан жоқ па ек?! — деп, Биқасап күйеуіне әзілмен жауап берді.

Ашуға тығылған күйеуі не істейтіндігін, жұрттың сөзінен қайтсе құтылатындығын нақ сол минутта ашып біле алмады. Ашуланған еркектің қатынын сабауы ресімге кірген сияқты жұмыс қой, ол осыған бой ұрды.

— Әкенің аузын!.. — деп, арбиған саусақты құшырлана түйіп, аузы ыржиып, ұмтыла берем дегенде, бір күшті қол кеудесінен тіреп тұра қалды.

— Көзіңді ашып қара, ұра алмайсың!

— Неге ұра алмаймын, неге тірейсің кеудеден?

Кеудеден тіреп тұрған Артықбай. Отырғандардың бірсыпырасы Артықбайға түйлікті:

— Ау, сенің неден қимаң қышыды? Ұрса, өз қатыны...

— Қатынды ұрсын деген заң көрдіңдер ме?

— Бетім-ай, масқара болыппыз ғой, ерлі-байлы адамның арасына кіріп, — деп бір кемпірлер аузын қайыстай созып, беттерін шымшыласып жатты.

— Әй, Артықбай, жібер, ұрсын... Қане, көре қалдық, ұра ғой, — деді Досмағамбет сұрлана түсіп.

Білек сыбанған батырың әлденеге бөсеңсіп, жыларманға жақындаған адамдай кірпігі жыпылық атып, теріс айналып жүріп кетті.

— Бұларың не? Бұл не деген сұмдық? Біреуді шаптап. Осы шалдарды шақырған кім?.. Шақырусыз келген соң, тыныш қана отыру керек, — деп Досмағамбет бұрқырап, шын ашуға жаңа мінгендей.

— Ау, Досмағамбет, ақырын, жалғыз әкім болған сен емес, — деп Баймағамбет сөз бастап келе жатыр еді.

— Отағасы, сіздің би болғаныңызды білеміз. Ол билігіңіз Николай кезінде болмаса, бізге керегі жоқ. Біраз бүлдіріп болдыңыз ғой, өзіңіз аман-сауыңызда барыңызшы, — деді Досмағамбет мүлде ашуланып.

— Ау, Досмағамбет-ау, кімге айтып тұрсың?

— Нақ мына кісіге! Барыңыз, отағасы, қалжақтың орны бұл емес. Тыңдаңыз. Әйтпесе, оқу жұмысына кесел келтіргеніңіз үшін тиісті шара қолданамыз...

Өкіл жігіт сұрлана түсіп, Баймағамбетке көзін қадай түсіп, бір нәрсені жазғалы жатыр. Өзі өз болып жаннан қаймықпаған Баймағамбеттің жүрегі тап осы жерде тітіркене бастады. Өйткені көпшілік тына қалып, мұның сөзін сөйлеп жатқан ешкім көрінбеп еді, Баймағамбетті жазалауға ауылнай бірер жұмыс істеймін десе, мына көпшіліктің сынайы соны қостап кетуден тайынатын емес еді. Көпшіліктің осы қалпын Баймағамбет тап осы жерде сезгендей болды.

Баймағамбет сүйретіліп орнынан тұрғанда, өріске беттеген түйедей боп бес-алты шал еріп бірге кетті.

Өкіл жігіт оқимын деушілердің тізбесін жазып жатыр.

— Қалампыр-ау, сені жазалық па?

— Күмісай, сені ше?

— Әлгі біздің жігітті де жазыңдаршы, — деді Биқасап күлімсіреп.

— Е, оның ашуланып кеткен жоқ па?

— Табысамыз ғой, ашуында кек болмайтын...

Екі-үш күннен кейін Сәкең ауылында сауатсыздар мектебі ашылып, қырыққа тарта адам сабақ бастады...

1925, август.

ЕЛ КҮЙЕУІ

Биғаншаның өлімі Жұматай, Сыдық, Байбосын үшеуіне айрықша батты. Жұматай — Биғанша марқұмның күйеуі, Байбосын — ішінен шыққан баласы, Сыдық — қайныларының ішіндегі ең жан сүйері.

Бұл үшеуінің қайғысы үш түрлі болды: Жұматай қатынсыз қалғанына, төсекте жалғыз жататындығына күйін-

ді; Байбосын мейірімді анасынын құшағынан айрылғандығына өксіді; Сыдық шын сырласынан, жанынан артық көретін адамынан айрылғанына қайғырды.

Биғанша марқұм дер кезінде өліп кетті: жасы жиырма-ның үшеуінде еді. Екі беті алмадай, көзі мөп-мөлдір қара, тал шыбықтай бұралған таңдаулы сұлудың өзі еді. Биғанша Жұматайға он төрт жасында күйеуге шықты. Жиырмаға келгенше бой түзеу, қатарға кіріп адам болу дегенді ескерген жоқ. Ескермеген себебі, біреуге әйел болып тиген соң, бар міндеті соның койнында жату, соның тілегін бұлжытпай орындау ғана деп білді. Жұматайдың мінезі де осыған еріксіз әкеліп салғандай еді. Жұматай өмірінде кісімен ашылып сөйлескен адам емес, қабағы жабылып, иығы салбырап, сүзектен тұрған адамша қатып-семіп тұнжырайды да отырады: қайғыға кездесе, құлап қайғыруды білмейді, қуанышқа кездесе, тасып қуануды білмейді, ашуы келсе, шошқа құсап қорс етеді. Нақа бір жадырап кеткендей болса, аузын ыржитып күлген болады. Бірақ мұнысы да нағыз күлкі емес, күлкі болғанмен де, дені дұрыс адамның күлкісінен әлдеқайда бөлек тұрады...

Басқаға қалай көрінетінін кім білсін, Биғаншаға Жұматай тап осылай болып көрінді. Биғанша Жұматаймен бірінші қосылған күннен бастап осы мінезінің бәрін сезгендей болып, бұдан өзгеше мінез шығады деп ойлаған жоқ. Екеуі тоғыз жыл бірге өмір өткізді. Осы тоғыз жылдың ішінде Жұматай Биғаншаның жоғарғы ойын түгелінен жарыққа шығарды да отырды. Бірдеме керек болса: «Әй, қатын» дейді. Даусы күрр... ете қалады.

Ашуланса: «Әкеңнің аузын... Түбінді!..» деп жеті атадан қозғайды.

Түн болса, шам сөндіріп жатса, түлкі соғып жатқаннан жаман екірендеп болады. Жұматай екірендесе, Биғаншаның денесі суық су құйғаннан жаман мұздап, қалтырап кетеді. Бетке тиген демі иттің демінен де жиіркенішті: «Әрі... қой» деп айтатын дәрмен қайда, Биғанша демін ішіне тартып булығып, зорға дегенде: «Байғұс екенсің... не болды? Тым болмаса үйдің іші ұйықтасын да...» дейді.

...Биғанша езіліп, мүжіліп, өзін адам қатарынан шыққанға санап жүргенде, осы Сыдық кездесті. Сыдық кездескенде, алыстан ат арылтып іздеп келген жоқ, ауыл үйдің арасынан кездесті.

Кездесулері де қызық: неден басталғанын, қалай болғанын өздері де білмейді, екеуі әзілдесе кетсе, жүздері жайраң қағып, сөздері жабыса кетеді, сөйтіп жүріп Биғанша Сыдықты ойынан тастамайтын болады.

Орта бойлы, кара бүжыр жігіт. Оң жақ бетінде тыртық дағы бар. Көзі қысықтау. Мұрны қолағаштай үлкен де емес, таңқиған қысқа да емес, орташа. Жебелі келген мұрты бар, әзілқой, сөзшен. Домбыра тартып, аздап өлең де айтып жібереді. Той-томалақта күреске шығып, өзі қатар жігіттерді жығып, бөйге де алып жүр. Ауылдағы бірқатар жас жігіттердің ішіндегі көрнектісі осы деуге болады. Бірақ Сыдықтың әйелі тең болып кездеспеген кара қожыр, атжақты, еңгезердей — еркек пішінді адам. Жас адамның әйелі екем деп имену жоқ, сәмпылдап сөйлеп, үйден үйге жүгіріп өсек тасиды. Сыдықтың қатыны туралы сөз қылғанда, жұрт: «Бір үйге қыдырып барғанда, қатыны үстіне келсе, Сыдық ұялып шығып кетеді екен...» деп өсектейді.

Шын жақындық осыдан былай басталды. Биғаншаның өмірінде бұл бір жарық таң болды. Биғанша қайта жасап, жастық дәуірін өткізуге енді кіріскен сияқты болды. Күн сайын құлпырып, ажарланып, бойы-басын түзеп адам болып, қуанып кетті...

Абысын-ажынның өсегі ұлғайғаннан ұлғайып, шет жағасы Жұматайдың құлағына шалынды. «Жұматай есітсе, я ұрып өлтіріп тастар, я айырып жіберер» деп ойлайтын еді Биғанша, бірақ Жұматай мұны істемеді.

— Ит, сен неге ойнас қыласың? — деп түнеріп келіп, қамшымен тартып-тартып жіберді, Биғанша даусын шығарып жыламады, ұрма деп жалынбады да...

Кешке шам сөндіріп жатқан соң, Жұматай бұрынғысын бастады. Аймалап сүйіп, өзіне қарай тартты. Биғанша ішінен тынып, ернін тістеумен болды: «Мына шіркін малмен бір тәрізді екен ғой... Біле-көре мұнысы несі!..» деп ойлады.

* * *

...Биғанша, Жұматай, Сыдықтың арасындағы бір-біріне байланыс, жақындық түрі, міне, осы еді.

Осы күймен жүрген Биғанша марқұм болды. Жұматай қатынсыз қалды. Сыдық шын сүйіскен жүректен айрыл-

ды. Жұматайға қарағанда, Сыдықта қайғы денірек. Бірақ Жұматай олай деп ойлаған жоқ: «Сыдықтың жұбаныш қылатын қатыны бар, менің сорым қайнады-ау» деп ойлады. Жұбаныш қылатын қатын болса, Биғаншаны ойламайтындығы, оның өліміне қайғырмайтындығы анық еді.

...Жұматай қатын алудың жабдығына кірісті. Өткен-кеткеннен сұрастыра бастады. «Пәлен жерде бой жеткен қыз бар екен» деген хабарды айтқан адам Жұматайдың бес биесінің қымызын тойғанша ішетін болды. Қыз қандай, сұлу ма, ақылды ма, өнерлі ме? Әлде ақсақ, таз, соқыр, мәжнүн бе?... Жұматай ол жағынан қазбаламайды, «бой жеткен» десе, соған қанағат қылады.

Бойжеткен қыздардың бірнешеуін айттыра барды, бірінің де сәті келмеді. Қыз әкесінің беретін жауабы қысқа:

— Ерік қыздың өзінде, зорлап бере алмаймыз!

Бұл сөзді есітсе, Жұматайдың жыны келеді. Қорс етіп, теріс айналып кетеді. Атына мініп, еліне сызады. Замандастары сұраса:

— Реті келмейді, ерік қыздың өзінде екен, әкесі билеп бере алмады, — деп күнк етеді.

— Ерік қыздың өз басында болса, тіпті жақсы емес пе? Өзімен сөйлесіп, үйлесіп, малсыз әкете қою керек қой!.. — деп замандастары кеу-кеулейді.

Жұматай жақтырмай, ондайға ала көзімен қарайды. Қызбен үйлесу деген не? Әкесі берсе, мал беріп айттырса, некесін қидырып, төсегіне әкеліп жатқызса, «үйлескен» деген сол емес пе? Осыдан басқа «үйлесуінді» Жұматай білген емес. Жұматай болып жаралғалы қазір жасы отыздың алтауына келіп отыр екен. Осы жасының ішінде үйлесу дегенді білді ме екен?! Үйлесу былай тұрсын, қызға қарап бір ауыз сөз айтып көрді ме екен?!

Жұматай үш ай қатынсыз жүрді. Қатынсыздықтың зары өтті. Бір күні салбырап Сыдықтың қасына барды:

— Жай жүрмісің, Жұматай?

— Жай емес қой... Не қылмақшы ем... нетіп... — деп бірсыпыраға шейін ойын ашып айта алмай тұрды.

Сыдык түсіне қалды.

— Қатын керек-ау, сірә, — деп күліп еді.

— Менің жайымды сен білесің ғой, — деп Жұматай күлген тәрізденіп ыржиып қойды.

Сыдык жымындай түсіп, өлденеге көтеріле сөйледі:

— Рас, саған қатын керек. Мен де білмей жүрген жоқ емес едім. Бірақ өзін дамылсыз іздеп жүрген соң, бір ретін келтірер деп үндемеді едім... Менің бір балдызым бар, өйда, соған барайық!

— Бой жеткен бе?

— Бой жеткен...

* * *

— Жездем келді, — деп талдырмаш қараторы қыз үйден жүгіріп шығып, қарсы шықты. Сыдықтың иығына асылып, үйге кіргізбей әуреледі. Қыздың әке-шешесі де аңқылдап мәз болып қалды.

— Рәшжан, шәйінді қой. — Рәшжан, етінді ас! — деп қара кемпір үсті-үстіне бұйрықты беріп жатыр.

Рәш күліп жүріп бәрін де істеді. Жұмыс арасында жездеп Сыдықтың қасына келіп, тізесіне асыла отырды.

— Саған онаша айтайын деген бір сөзім бар еді.

— О не, жезде, осы жерде айтшы?

— Жайырақ айтармын...

Рәш күлімсіреп отырды да, жүгіріп жұмысына кетті. Сыдық Жұматайға қарап:

— Оңды бала, іскер. Ақылды. Мұны алсаң, қатынға жарысың... — деді.

— Бері кел, Жұматай, — деп Сыдық Жұматайды қораның алдына алып барды. — Әне, көрдің бе, сиырларын байлап жатыр... Мен айттым: «Саған күйеу ертіп келдім, сөйлес, осыған ти» дедім. Барып сөйлес, икемге келер. Бір икемделсе, ар жағын өзің нетесің ғой... — деп Сыдық сыбырлап айтты да, Жұматайды ішке кіргізіп, қақпаны жапты.

Абажадай кең қора. Қараңғыда жұлдыздай жылтырап әр жерден қораның тесігі көрінеді. Мүйіздері сартылдап сиырлардың сүзіскені естіледі. Жұматай есіктің алдында әлі тұр. Не істеу керек?

Қыз жылысып есікке жақындады. Жұматайға төніп келіп, кішкене тұрды да:

— Бұл кім? — деді.

— Мен.

— Не ғып тұрсыз?

— Жай.

Тағы тұрды екеуі қарама-қарсы. Қақпадан сәуле кіріп тұр. Екеуінің де бет ажарлары анық көрінеді. Жайылып

біткен шырпыдай бет-аузы жүн-жүн болып, өңірейіп Жұматай тұр. Қараторы көзі күлімдеп, талдап өрген ша-шын арқасына бос салып. Жұматайдың баласындай бо-лып Рәш тұр.

...Қорадан шығуын аңдып тұр екен, Сыдық жетіп келіп:

— Немене, сөйлестің бе? — деді.

— Сөйлескен деген не, әкесіне жолығып, қанша мал алатынын білсейші, — деп Жұматай күнк етті.

— Байғұс-ау, алдымен қызды үйірілту керек ғой, қыз көнбесе, әкесі бермейді ғой...

— Қыз көнбейді деген не?.. Алатын малына келісіп, қайтсең де бүгін сол қызды қойныма сал, — деп Жұматай өмірінде бірінші рет жүзін жытытып, жымын етті.

Ертеңіне Жұматай мен Сыдық бөлініп, ауылына екі басқа қайтты.

8 декабрь, 1925.

КҮЛТАЙ БОЛЫС

Алғашқы ерімен екі жыл отасып, ері өліп, Күлтай жесір қалды. Ері өлгенде Күлтайдың қолында бір ат, бір бұзау-лы сиыр, жазғы-қысқы үй, салқамданған сайман қалды. Күлтай осы үйдің босағасын аттап кіргеннен Жұмабай дейтін қайның бар деп есітетін, бірақ жүзін көріп таныс-қан жоқ. Жеңелі болған екем-ау деп Жұмабай қайнысы іздеп те келген жоқ. Ағасы да оны елеп еш уақытта аузы-на алмайды. Тек күзге қарай соғым керек еткенде, ауыл-най сбор жинап ақша тап деп қысқанда ғана ағасы әлгі Жұмабайды іздеп барып, тұрған жылының еңбек ақысын алып, алдағы жылға тағы шегелеп кетеді. Күлтай кейде осы қайнысы туралы ойланып: «Я асқан данышпан шы-ғар да, я дым білмейтін милау шығар» дейтін.

Күйеуі өлген Күлтайға ие көбейді. Қатыны бар тұрса да, «жақындарының ішіндегі бой-басы түзуі мен ғой» де-гендей боп, Бірмағамбет қырындап, Күлтайды өзіне икем-дей бастады.

Ата жөнінен тым жақын болмаса да, «Нүрпейіс ақса-қалды риза қылсам, маған кертте болатын кім бар» деп қатыны өлген Әжігерей мырза иемденді. «Қарындасымды

ешкайсына қолжаулық қылмаймын, алам дегенің менімен сөйлесіп аласың» дегендей боп, Күлтайдың елдегі ағасы да келіп жағалаты. Жұмабайды есіне алған, о да осы үйдің бір адамы ғой деген жан болсайшы...

Абдол дейтін Күлтайдың немере ағасы мына Нұрпейіспен ішек-қарны араласып жатқан адам. Нұрпейістің өкшесін баса атқа мінген бөлтірік қой. Сондықтан Некеннің нұсқағанынан ол қайда кетсін, қарындасын Әжігерей мырзаға икемдеп, үгітке кірісті:

— Аш-жалаңаш болмайсың, өзін би, өзін төре бола-сын!.. — дейді Абдол қызықтырып.

Күлтай бұлардың мұнысына ғажаптанып:

— Апырым-ау, осы үйдің тағы бір адамы бар емес пе еді? — десе:

— Ойбай, атама, ол саған тең емес, онымен күн көре алмайсың! — деп Абдол без-без етеді.

Күлтай абысын-ажындарымен сөйлесіп, Жұмабай туралы сөз тартып көрсе:

— Жуас бала еді, үндемейтін еді, бұл елден кеткелі көп жыл болды ғой, — дейді.

Абдол ағасы жылмандап Әжігерей мырзаға икемдеген соң, Күлтай шалқая түседі. Абдолдың мақтаған сөзі Күлтайға шаншу болып қадала береді.

Күлтай қыз күнінен де Абдолға қарсы болып өсті ғой. Күлтайдың бірге туысқан ағасы бар еді. Сол кезде оқып жүруші еді. Күлтайды өлердей жақсы көріп, жас күнінен баулып, хат танытуға себеп болып еді. Сөйтіп жүргенде Абдол ағасы Күлтайды бір кедейге бермекші болып, малын алып еді. Арала бірер жыл өткеннен кейін: «Қаталасыппыз, күйеуің кедей екен, жасы да қырыққа келіп қалған екен, тегі, саған ол тең болмас, басқа біреу табайын» деп, сонда Абдол ағасы бір азғырып еді. Әлгі Күлтайдың оқып жүрген ағасы бұған қарсы түсіп: «Бермесің бар, ол кедейді неге әуре қыласың? Малың неге аласың?» деп, Абдолдың мұнысына қарсы түсіп. «осы жеріне бар, өлмесің, күнде бір сатылатын мал емессің ғой» деп Күлтайды үгіттеп еді. Күлтай сол ағасының демдеуімен осы үйдің босағасын аттап еді.

Ауыл әңгімесінің көбі Күлтай маңында болып, дәмелілердің саны күн сайын өсе беретін болған соң, Күлтай жұрттың бетін қайтара жауап береді:

— Ешкімнің керегі жоқ, мен өз қайныма тиемін, — дейді.

— Бөрекелде, кісі екен, шанырағын бұзбайын дейді-ау, — деп кемпір-шал жағы риза болып қалады.

— Мына қатын Жұмабаймен бір күн де отырмайды, мұнда бір сыр болу керек, — деп атқамінерлер сенімсіздік көрсетіп, бастарын шайқасады.

— Жеңгесін қосамыз, — деп Жұмабайды адам жіберіп шақыртса:

— Ақысын бұрын алып қойған, күнін толтырмай бара алмайды, — деп Жұмабайдың қожасы барған кісіні төлкек қылыпты.

Жұмабай бір ауыз сөз айтпастан қала беріпті. Күлтай Жұмабайды жібермеген байға бір ашуланса, басына билігі келмеген Жұмабайға екі ашуланды: «Саған кейігенде, мыналарға тиіп кетсем қайтеді» деп те ойлады. Бірақ Жұмабайды сыйлағаннан емес, ағасына, ауыл-аймақтың пысықтарына ерегіскендіктен, Күлтай бұл ойдан аулақ болды.

Жұмабайды Күлтай өзі іздеп барды. Шегір көзді, үрпек қас, сары жігіт еді. Үндемейтін ынжық, момын еді. Күлтай өзін таныстырып сөйлесіп тұрып ауыр күрсінді.

— Байым болса — өлді, бір үйде жалғызбын, қайнымды босатып алуға келдім, — деді Күлтай байға.

Қызыл шырайлы келген, жап-жас әйел. Сөзі мірдің оғындай. «Мұндай әйелдің байы өлсе, ақсақалдардың мұралы беріп, қатын алам деген мырзалар бір жабылып қалар болар еді. Жұрттың осы әдетіне бағынбай, «адамдыққа сән жоқ қайнысын» іздеп жүрген адам таңқаларлық жұмыс-ау» деп, бай бір ауыз сөзге келместен Жұмабайды босатып берді.

— Сенің ниетің арам, соның жылтыраған бетін көрген соң, малайыңды босатып отырсын, — деп байды бәйбішесі бұрумен болды.

Күлтай Жұмабаймен қосылды да, шаруашылығын істеп, көп кедейдің бірі боп жүре берді. Ешкімге қолжаулық та болмады, ешкімнің төлкегін де көтермеді.

«Мына жаманды байым бар деп отырады дейсің бе» осының өзі, «жігітшіліктен күр емес шығар» деп қыңыржақтанғандардың меселі қайтып болды.

Төңкеріс болғаннан кейін, Күлтайдың баяғы оқыған ағасы ел аралап жүріп осы ауылға тап бола кетті. Бірін-

бірі көргеніне екеуі де жаман қуанды. Ағасы коммунист екен, жауапты орында екен, Күлтайға бірсыпыра кітаптар беріп кетті. Содан былай Күлтайға түс-тұсынан газет, журнал келіп жататын болды. Күлтай үйде отырып соны оқумен болады. Қасымжан сияқты ауылдың хат танытандары жұмыспенен жүріп ел араласа, бұл үйге соқпай кетпейді. Күлтайдың үйін жағалап:

— Келін шырағым, жаңадан келген газетің бар ма, үйге апарып оқиын, — дейтін болды.

Кейде Жұмабай жұмыстан келіп, төсегінің үстінде ұзыннан сұлап жатса, үй түйтігін бітіре салып, Күлтай оны жағалайды:

— Шаршап келдің бе, мен де баратын ем, апармаған өзін ғой. Өлең тыңдайсың ба, өлең оқиын, — дейді. Жұмабай тыңдаймын, тыңдамаймын деп бір жауап бермей, ыржиып күліп жата береді. Жұмабайдың бұл мінезіне Күлтай әбден үйреніп болған ғой. Сондықтан ол да кектемей, кітабын оқуға кіріседі. Көрші үйде Ыбырайым шал бар. Кітап сөзіне құмар-ақ. Жұмабай жоқта келінге келіп кітап оқы деуге ұялады. Жұмабай келсе, кітап басталып оқылса, күлімсіреп Ыбекең де жетеді. Көрші-қолаңның бозбалалары да жиналады.

— Әй, Мөкен, мұнда кел, өлең тыңда, — десе, от алып жатқан Мөкен:

— Сендерден бұрын тыңдағамыз, — деп күледі.

Ақтам деген бір жылмаң бір-екі жылдан бері, Жұмабаймен құрдас болып шығып, осы үйді жағалайтын болды. Құрдаспын деп Күлтаймен де ойнайды.

— Осыдан сайлау болса ма, сені ауылнай сайлатамынау, — дейді Ақтам тәлкектеп.

— Мені қайтесіңдер, өкімдік өздеріңе жетсе болмай ма, — дейді Күлтай әзілдеп.

Ауылдық кеңес сайлауы болғанда, Ақтам жоғарғы сөзін шынымен орындамақшы болып жабысып еді, жұрт оны бет бактырмады.

— Ақтамның не үшін жан салып жүргенін білеміз, — деп өздерінше бал ашқандар да болды.

Күлтай ауылнай болмағанмен, сельсовет мүшесі болып сайланды. Боластық кеңес съезіне өкіл болып өтті. Бірмағамбет, Әжігерейлер тірі болып оған өткізетін емес еді, әйелден біреу болсын деп сайлаушы жігіт күшпен жібергендей болды

Байғасқа мен Нұрғожа осы сайлауда болыстыққа таласып, ел екі жік боп, екі жағы қолпактап тұрған. Күлтай ауылнай Нұрқожа жағында. Болыстық сайлау орыс поселкесінде болып, екі партия ел қаланын екі жағын алып, біріне бірі жансыз салу, сөз тарту, болыстық съездің өкіліне таласу сияқты жұмыс шегінен асып қызып тұрған. Екі жағы күшін теңдесе, Нұрғожа жағы басым секілденеді. Ашық күреске түсіп Нұрғожадан жеңілу Байғасқаға өлім емес пе, сондықтан ол Нұрғожадан бұрын қайлаға кірді.

— Болыстықты Күлтай келінге байлаймыз, 8-ауыл бізге қосылсын, — деп ол кісі салды.

Сегізінші ауылдан сайланған алты өкілдің бастығы Әжігерей мырза. Әжігерейді бас қып, басқасын белгісіз адамдардан сайлаған. Сол «белгісіз адамдардың» ішінде Күлтай да бар. Бұлар, елдің ойлауынша, Әжігерей қайда болса, сонда болуы керек.

Байғасқаның ұсынысын есіткенде, Әжігерей мырза сықақ қып күлді:

— Қатынға күніміз түскендей болған жоқ, ол мазағына еліге алмаймыз, — деді.

Бірақ 6-ның өкілдерінің арасынан күңкіл шығарушы болды:

— Ау, мұныңыздың қандай жөні бар? Болыстықты беретін болса, неге ала қоймаймыз?..

Ақтам бір жағынан астасып толқып тұрған өкілдерді үйірілтіп барады:

— Көнбесе, Әжігерей кетіп отырсын, бесеуің тұтас қосылсаң, Күлтайды сайлаймыз да шығарамыз! — дейді ол.

Өкілдердің ішінде Досақай дейтін шалдау кісі бар. Әжігерейден бөлінсе, басқаратын осы секілді.

— Балалар, Нұрғожаны болыс қылып сайлағанда не мақсұтымыз бітеді? Нұрғожадан көрген жақсылығымыз шамалы еді ғой... Келінді сайлайтыны рас болса, осыған қосылып-ақ кетсек...

Толки келе Досқаң бастаған бес өкіл Байғасқаның жағына шықты. Болыстықты Күлтайға беріп, кандидаттығын Байғасқа жағы алмақшы болды.

«Осымен сайлауды өткізейік, әйел қайдан болыс болсын, кандидаты істі қолға алады ғой» депті-міс деген де хабар тарал жатты.

Дегенмен, сол сайлауда Күлтай болыстыққа аталып шықты. Бекбосын дейтін аздап орысша оқығаны бар бір пысық Күлтайдың кандидаты болды.

Күлтай істі алмақшы болып кеңсеге келсе, бұрынғы болыс Дүйсенбай дейтін ел ағасы еліне жүріп кетіпті.

— Істі сұрап келуші болса, берсін, — деп хатшысына тапсырыпты.

Күлтайдың орынбасары Бекбосын хатшыдан істі алып, болыстықты өзіне икемдеп барады. Болыстық кеңсеге түс-тұсынан ағылып жатқан жұрт. Сол көптің бірі сияктанып Бекбосынның столының бұрышында Күлтай екі күндей жайдан-жай отырды да қойды. «Неге отырсын?» деп Бекбосын да сұрамады. Келген кісілер, болысымыздың түрі мынау ма?» деген секілді боп жымыңдап күліседі.

«Не істеу керек?..» деген сұрау екі күндей Күлтайдың басын қатырды. Осы әурешілдікке іліккеніне өкіне бастады. Осыған іліктіруге себеп болған Ақтамды да қарғап алды...

Бір жас жігіт болыстық кеңсеге келді де, Күлтайды сұрап, танысты. Жұмыстың қалай жүріп жатқандығын сырттан қарап, бақылаған сияқты болды. Сөйлеспекші боп, оңаша алып шықты. «Ойы бұзық біреу-ау, не айтар екен, көрейін», деп Күлтайдың оған да ашуы келді. Бірақ бұл жігіт Күлтайдың ойлағанындай «бұзық» болмады, бұл болыстық партия комитетінің хатшысы болып шықты.

— Қаладан түнде келіп ем, сіздің сайланғаныңызды естіп ем. Ысмағұл сіздің ағаңыз екен ғой, ол да тапсырып жіберін еді, — деді әлгі жігіт.

Ысмағұлдың атын есіткенде, Күлтай жылап жібергендей болды. Күлтай осындай талып тұрғанда Ысмағұл қасында болса, бәрін түсіндіріп, жұмысын жөндеп беріп, жөнге салып берер еді-ау...

Болком хатшысы көп сөйлесті. Не істеу керек, жұмысты қалай басқару керек, — соның бәрін айтып берді. Бұдан былай да барлық жұмысына басшылық істеп отыратындығын айтты. Күлтай қуанып, тасып кетті. Осы қарқынмен кеңсесіне барды. Бірсыпыра жуандар, пысықтар Бекбосынды ортаға алып, арыздарын айтысып жатыр еді. Болыстың бұрынғы хатшысы ұры иттей жылмаңдап, Бекбосынға дәйек боп жүр.

— Хатшы жолдас, мен саған жұмыс тапсырайын, — деді оны шақырып алып. — Бірінші, маған осы бөлмеге стол қойып беріңіз. Екінші, Дүйсенбайды шақыртыңыз, келіп, істі тапсырсын; үшінші, қазіргі сағаттан бастап маған қол қойдырмай бір қағаз жіберуші болмаңыз!..

«Мынауың қалай» дегендей боп, хатшы жалтақтап, Бекбосынға қарады. Бекбосын қызарандап, қысылып қалды:

— Іс алынды ғой, істей береміз ғой, — деді ол күмілжіп.

— Істі ал деп мен сізге тапсырғам жоқ. Жазу-сызусыз істі алып, Дүйсенбайдың былығын мойныма жүктей алмаймын. Тез шақырт, — деді хатшыға.

Бекбосын төмен қарап, қағазын шұқылаумен болды. Арыз айта келген жуандар бұл екеуінің қайсысы бастық екенін біле алмай састы.

— Солай, Рақа, тағы бірде соғыңыз, реттеп берерміз, — деді Бекбосын алдында отырған кісіге.

«Осынын жұмысын саған реттетсем бе» дегендей боп, Күлтай оған ашулы түрде қарады.

Күлтайдың болыс болған хабары елге неше түрлі құбылып тарады, неше түрлі өсек жалғанды.

— Бекбосын мен Ақтамның сайлаттырып жүргені көрінеді, қуларға ермек керек қой, — деп күлісті.

Күлтай болыс болып, іс басқарады деп ешкім ойына да алған жоқ, бәрінің де көз тіккені Бекбосын болды.

— Пысық бала ғой, жұмысты дөңгелетіп кетеді ғой, — десті.

Бірақ Бекбосынға жұмысын істетіп алмақшы болып кеңсеге келгенде екінші күйге кездесті. Төменде жаулықты басына тұмшалап орап, қағазға үңіле түсіп қызыл шырайлы әйел отыр. Тап тұсындағы үйдің қабырғасын тегісінен алдырып Лениннің суретін іліпті. Көзілдірік киген бурыл шашты хатшы бір қағазды жазып әкеліп, қол қойыңыз десе, әлгі әйел қағазды оқып, қабағын түіе түсіп:

— Бұл қазақшылықты қашан қоясыз, бір айтқан соң болды ғой, — деп, қол қоюдың орнына қағаздың бетін сызып-сызып тастайды.

Қағаздың бетін сызып жатқан қалам хатшының бетін сызып жатқанмен бірдей болды.

Арызшы кісі қайтерін білмей бірсыпыра тұрып, бір кезде бөркін қолтығына қысып, үстелге жақындай түсіп, ары-

зын ұсынды. Күлтай салқын жүзбен арызын оқыды да, қабағын түйе түсіп, арызшының бетіне қарап алды:

— Тоқалыңызды малайыңыз әкеткен екен ғой.

— Сөйтіп арыз беріп отырғаны... Басынып, сізден бір жәрдем болмаса... Тентектің өзін тыйып ұстамасаңыз...

— Неше жыл тұрған малай еді?

— Ойбай, сұрамаңыз, бала күнінен қолымда өскен. Өзім өсіріп, адам қатарына қосып ем. «Жаман адамды асырасаң, аузы-мұрныңды қан қылар» дегендей... көрмейсің бе, — деп арызшы шын мүсәпір түрге кіріп сөйледі.

— Жақсы, үйіңізге барыңыз, тоқалыңыз кетсе, әйелге бостандық. Малайың алса, бірін бірі ұнатқан шығар. Бұйым әкетсе, мініп кетсе, саған сіңген еңбегі бар... Бірақ қате істеген екен, сот арқылы еншілерін түгел алуы керек еді, — деді Күлтай.

Арызшы шал етіне біз сұғып алғандай боп шіміркеніп, кейін шегіне берді.

Күлтайдың кенет жоғарылап кеткені Жұмабайға ауыр тиді. Үйде жалғыз қалды, Күлтай сияқтанып мұны күтетін адам болмай қалды.

— Байғұс-ау, сен де өлмес қамынды істе енді, саған аспандағы бұлт жуық қой, — деп жеңгелері Жұмабайдың «қайғысына» ортақтасатын болды.

Бір күні ауылнай келіп, Жұмабайға:

— Сені болыс шақыртып жатыр, — деді.

Жұмабайдың көзі адырайып кетті. «Антұрған, болыс шақырады демей-ақ, Күлтай шақырады десе қайтетін еді?..»

Жұмабай барды. Көк төбелі ағаш үй болыстың кеңсесі. Жүрегі дүрсіл қағып, Жұмабай көпке шейін кіруге бата алмай, есіктен сығалаумен болды. Күлтайдың үстінде таза киім, қолында қалам-қағаз. Жетіншінің ауылнайы кіріп еді, ел ішінде атағы бар тәуір-ақ жігіт қой, Күлтай соны бүріп ала жөнелді:

— Айтатындарың өтірік, істейтіндерің подлог, сөйтіп отырып кеңестің ауылнайы болмақсың!.. — деп.

Бір рет есік ашылғанда, Күлтайдың көзі Жұмабайға түсіп кетіп:

— Әй, неғып тұрсың, кір! — деп дауыстады.

Жұмабай состиыңқырап кіріп еді, Күлтай күлімсіреп, жанындағы столға отырғызды.

— Ал денін сау ма, жүдеген жоқсың ба? Көшіп келсін деп ем ғой, бұратола келдің бе? — деді.

Маңдайынан тер бұршақтаған жетіншінің ауылнайы, өшейінде Жұмабайды көзге ілмесе де, тап сол жерде Жұмабай болмаған екем деп күндеді.

1925 жыл.

ӘБДІЛДӨ ТӨРЕ

Әбділдөнің кеңсеге келуін аңдып тұр екен, хатшы бала жанына жетіп келді:

— Ағай! Сізге айтатын өтінішім бар еді. үй іші кедей, әке-шешем кәрі, жұмысқа жарайтын адамдары жоқ, маған телмірумен отырады... Бірер ай демалысқа шығып, үйдің кәсібін дұрыстап берсем деп едім...

Әбділдө қабағын кіржитіп, шатынап сала берді. Хатшының сөзін шала тыңдап, үстелінде жатқан газетті, қағаздарды аударыстырды, қалтасынан күміс сауытты шығарып, шылымын тартты. Мұржадан шыққан түтіндей екі танауынан түтінді будақтатып отырып, қысқа ғана жауап берді:

— Балалықты қою керек. Әлеумет жұмысын адам өз басының жұмысына араластырмас болар. Әке-шешен өлмес. Жұмысыңды істей бер...

Хатшы бала қипактап, жүні жығылып, шығып кетті. Оңаша қалған соң, Әбділдө қара папкені ашып жіберіп, делалардың ішінен бір жапырақ қағазды суырып алды. Қызмет қағазына біреуге деп жазған сәлем хат еді. Жазуының бас жағында «орынбасар» деген тасқа басылған сөз адырайып тұр. Сәлем хатындағы сөзі мынау:

«Ержан!

Менің биыл ағамның өлгенін білесің ғой. Кемпір-шал бір жағынан, жесір қалған жеңгем екінші жағынан жылап, шақыртып отыр. «Пыришина убажителный», так што бір айлық демалыс алам ғой деймін. Хатың болса даярла, ертең жүрем...»

Хатшысын айқайлап шақырып алды да:

— Мына қағазды Ержанға жөнелт! — деді.

* * *

Сарманның адырынан асатын қара жолмен бір пар атты желдіріп келеді. Сәндеп жеккен қос торы ат ауыздығы-

мен алысады. Жылтырауықты әбзел шылдырап, даланы басына көтерген секілді. Май ішінің тамылжыған күні бойды ерітіп, самал лебі бетті сүйіп, денені жайландырып бара жатыр. Құлпырған көк, қызыл-жасылды қызғалдақтар кілемнің түріндей жайнайды...

Таза ауаға шыққан соң, Әбділдөнің көңілі тасқындап, жүрегі алып ұшып, сықсқан көзі өзінен өзі күлкіге бейімделіп бара жатқан тәрізденді. Көтеріліп отырып, өлең айтты. Даусы барылдап, әлдеқайда кеткен секілденді:

«Балықты, кара қоға көлім деп ем,
Байдалы ұзын ата елім деп ем.
Жанбыз деп, Құдай қосса, біз қосылған,
Қалқатай, мен кетерде күлімдеп ең...»

— Сонымен, ақсақалдар не қылмақшы болды? — деп Әбділдө ат айдап келе жатқан көшіріне қарады.

Қара сақалды, еңкек келген қара кісі, қосардағы атты шаужайлап жіберіп, делбені жиыңқырап ұстап, бір қырындап бұрылып, Әбділдөнің сұрағанына жауап беруге кірісті:

— Ақсақалдар не қылсын, сенің баруыңды күтіп отыр.
— Маржан не айтады екен?

— Маржан да сені күтіп отырған көрінеді. «Төремнің жүзін көрмей, еш нәрсе айта алмаймын» деп әкесіне де айтыпты ғой...

Әбділдө аз-кем ойға шомды. Маржан жесір отырған жеңгесі. Ағасы жуан қоныш шаруа еді. Маржан келіншек болып түскеннен байын менсінген емес. Абысын-ажындарымен сөйлескенде: «Бұл Көрімге қатын болып бір күн де тұрмас едім, төремнің көңілі үшін ғана жүрмін» деп айтады-мыс деген сыбыс ертеден болушы еді. Маржан мұны айтарлық та әйел: ажарлы, кербез, ірі, ашық. Замандас құрбысымен әзілдескенде сөзден жеңілген емес. Ағасының тірі кезінде де, Әбділдө үйге барғанда, Маржан қайдағы жоқты айтып әзілдеп болатын. Әбділдөнің қатыны Кәмеш дейтін қарасұрлау келген адам. Ажары қатыңқы, нәзік. Сөзге шебер емес, мінезі өте ауыр. Өзі теңдес әйелдер сәмпылдап сөйлеп жатқанда, ол үнсіз-түнсіз жұмысын істей береді... Маржан Әбділдөмен әзілдесіп отырып, бір ретте: «Инедіктей қатырып осы шіркінді қайдан алдын?» дегенді де айтып салған...

Әбділдәнің ойы ауылдан шығып, қалаға барды. Ойымен заң жинағын ақтарды: бір жағынан, партия мүшесі, «ескі әдеттермен күресу керек; әйел теңдігін жарыққа шығару керек!» деп өнешін керіп, күре тамырын білеулендіріп, талай жиылыстарда сөз сөйлегені бар. Оның үстіне, өзі жауапты орында қызметкер. Қайту керек? Занды бұзуға бола ма? Әбділдә ауыр күрсінді.

* * *

Белеске шыға келіп еді, ауыл ылдида екен. Күн күлімдеп ұясына батып барады. Өрістен қайтқан мал қара құрым болып ауылдың үстін алып кеткен. Мал сауған қатындар, бие ағытқан қыз-келіншек, асыр салған балалармен ауыл іші базардай қайнап жатыр.

Әбділдәлар сыдыртып отырып келіп, ортадағы үлкен боз үйдің сыртына тұра қалды.

— Қарашығым! Құлыным!.. Есен-сау келдің бе? — деп еңгезердей жуан кемпір теңселіп басып келіп, Әбділдәнің бетінен сүйді.

Қара орамалды басына бос салған, қызыл шырайлы жас әйел сызылған болып, әдеппен қарағансып, Әбділдәмен ол да амандасты.

Белдемшесі белінде, екі шелек сүтті көтеріп, бие ағытып келе жатқан келіншегі жанынан өте берді. Амандасуға енесінен ұялды. Көзі жаутаңдап, сағынған адамша қайта-қайта қарап қана өтті.

Күн жұма еді. Әбділдә үйге кіріп отырысымен шешесі дастарқан жайдырды.

— Бүгін шелпек нан пісіртіп, ағаңа тие берсін қылдыртып едім. Жана жұртқа қонғанда, аруақтар дәме етіп тұрады ғой... Келе ме деп саған да алдырып қойғам, Құран оқып жей ғой, сосын қымыз ішерсің, — деді.

Тамақты бірер кенеп алып, Әбділдә «ағүзді» жіберді. Барылдаған даусымен ауылдың бала-шағалары жиналып қалды.

* * *

Бесіннен төмен түскен кез. Күн райы салқындап, аз ғана самал жел еседі. Ауыл адамдары екеу-үшеу бас қосып, көлеңкеде отыр.

Әбділдәнің үйінің сыртында он шақты адам алқақотан отырып, кеңеске кірді. Сақалдары сапсыған, бет-

тері қатпарланған ылғи шалдар, іштерінде сакал-мұртын етектеп қырқып, қарындары шерміп, болпиып отырған жуандар да бар. Бала-шағалар жыласып, маңдарына келе алмай, сөзін анадай жерден ғана ұрланып тыңдайды...

— Заң жағын бізден үйренбейсің ғой, бірақ қазақшылықты да, бір жағынан, қалдырып болмайды. «Шариғат — ағып жатқан бұлақ, көриялардың сөздері — жағалап біткен құрақ» деп үлкендер айтқан екен. Көриялардың сондағы айтатындары — не болсаң да, қайда жүрсең де қазақшылығыңды ұмытпа деу... Сені үлкен төре болды, көменеске жазылды, Құдайды жоқ деп айтады-мыс деген де өсек таралып жүрді. Бірақ төрелігіңе сенсек те, діннен шықты дегенге сенеміз жоқ. Сенін бұл күнге шейінгі ісінде қазақшылықты аттап өткенінді әзір көре алғамыз жоқ. Мұның адам болғандығың, жүрегіңнің тазалығы, ата жолын қуа білгендігің... Шалдар бүгін жиналып, саған ойларыңдағы мүдделі сөздерін айтпақшы. Айтқанда, өрине, сені тыңдайды деп айтады. Болмаса осы отырған шалдар қай көменестің үйіне барып билік айтады дейсің... Құдай бұйрығы шығар, ағаң өліп, жеңгең жесір қалып отыр. Мұндай оқиға қашанда болса болатын, «Аға өлсе, іні мұра» деген нақыл да бар. Шалдардың айтқалы отырғаны — осы жесір туралы, «жылын күтетін баяғы заман жоқ» деп Төлеу бір жағынан мазаны алып барады. Оның үстіне, жас адамның байсыз отыруын шариғаттың өзі де қостамайды... Елдің үміт етіп, көз тіккен баласысың. Бір жолға елді сыйлар, ата-анасын жылатпас деген дәмеміз бар! — деп ортада отырған жуантық қара кісі сөзін айтып өтті.

Былайғылар қостауға кірісті.

— Қане, ағаларыңа не айтасың, жауабыңды ашып бер, — деп шешесі жақындай түсті.

Әбділдәнің ойында жалғыз ғана Маржан бар. Мржанның ажары, жүрісі, күлкісі, сызылып сөйлеген сөзі өмірде ойдан кетер емес. Маржан үшін не істе десе де Әбділдә көнетін төрізді...

Шешесіне қарап Әбділдә күлімсірейін деді.

— Көп білсін! — деп ерні жыбыр етті.

— Бөрекелде!.. Ата баласы ғой. Өркенің өссін! Көрпелерің ұлғайып, үбірлі-шүбірлі болыңдар! — Шалдар беттерін сипасты.

Жерошақ түтіні бүркырады. Қазан-ошақ салдырлады. Жас қатындар шелек алып, суға жөнелді. Жылқышы бір бойдақты өңгеріп әкеліп, жерошақ басына алып ұрып бауыздады. Бас-сирағын ағашқа шаншып, балалар үйітуге кірісті. Бойдақтың терісін жылқышы жұдырықтап жатыр. Қан-жынына таласып, екі төбет ырылдасып, тістерін ақситып тұр. Ішек-қарын аршуға келген қатындар сойып жатқан қойға төніп, жүрелерінен отыр. Біреуі аузын сылп еткізіп:

— Бетім-ай, ұятсыз адам бола береді екен ғой. Байының өлгені есінен шығып кеткен. Күйеуге жаңа шыққалы отырған қыздан жаман қылмаң-қылмаң етеді, — деді.

— Ана қатын да бір сорлы-ақ екен. Бүк түсіп жатып жылағаннан не өнуші еді. Одан да, «үстіме қатын алдырмаймын» деп ашып-ашып айтса қайтеді екен! — деп екінші біреуі кіжініп қойды.

— Қой, сендерге қалған билік жоқ, мына ішектеріңді дұрыстап аршыңдар, — деп жылқышы оларды тәлкек қылды.

Есік алдында, жанында бір-екі әйел бар, Маржан отыр еді. Келе жатқан Әбділдәні көріп, көзі көзіне түсіп, күлімсіреді, күлкісі Әбділдәнің ішін өртеп жібергендей болды.

Төсегінің үстінде келіншегі солқылдап жылап жатыр еді, Әбділдә жанына төніп келіп:

— Әй, мынасы несі?.. Ақылсыз екен ғой! — деді.

— Бетің тілінгір, неге жылайсың, жалғыз байыңды жұтайын деп жүрсің бе? — деп кемпір шаптықты.

Келіншек басын көтерді. Әбділдәға қарады. Көз жана-ры толған жас, сөз айта алмады.

* * *

Маржанның құшағы сикырлап, Әбділдә елден шыға алмай қалды. Ел құлағы елу ғой, Әбділдә туралы жұрт өсекті көбейтуді шығарды:

— Төреліктен шығарып тастапты.

— Тұрған кеңсесінің ақшасын жеп қойыпты.

— Екі қатын алғаны үшін сотқа беріліпті...

Тағысын тағы толып жатқан өсектен адам аяқ алып жүргісіз

«Менің ыслабай екенімді білесің ғой... Көптің талқысынан шыға алмадым!..» деп Әбділдә бір күні Ержанға хат жазды. Иығына асылып тұрған Маржан бетінен сүйіп-сүйіп алды.

Ертеңіне милиция келіп, Әбділдәні айдап апарып түрмеге тықты. Себебін анық білген адам жоқ.

— Төре болып тұрғанда пара жеген екен, сонысы білініп қалыпты, — деп ел іші алып қашып жүрді.

Ауылы Жосалы көлде. Жосалы көлдің шалғынының арасы кара құрым боп қаптап құстай жүзіп жүрген Әбділдәнің жылқылары. Ен малға, иесіз малға қарап тұрып, екі қатыны, көрі шешесі ертеңді-кеш дауыс қылады:

«Көйлек кидім кос етек,
Қалқатай, бір келіп кет!
Досқа күлкі, дұшпанға
Таба қылды-ау күдірет!..»

1926 жыл, март.

ТАУБАЙ

Тобылдың бойы жердің шұрайы деп мекендеп отырған елі аңыз қылады. Мұның өтірік-шынын айыру үшін құйылыстан шығып, жоғары өрлеген адам біледі: өзеннің екі беті оба, тау, шың. Жерінің шөбі түп-түп болып бітіп, таздың басындай аламыштанып жатқаны. Өзеннің екі жақ басына қарай үзім жерге шейін егін салып пайдалануға болмайды. Өзен бойындағы елдің егіндік, шабындығы қыстауынан он бес, жиырма шақырым жер. Жиырма шақырым жерге қай кедей барып егін салады!

Бірақ Тобыл байларға пайдалы. Тобылдан 20—30 шақырым жерде Алакөл-балықты жайлауы бар. Алакөл-балықтымен жердің шұрайына оралып біткен кара бұйрасы ұйысып жатқан Құлынды жарысады, байлар жаз сол жайлауда болады. Жайлаудан шөп шабады. Жайлауда кәсібін істейді.

Құйылыстан шығып, жоғары өрлеп бара жатқанымызда кара жолдың күнбатыс жағында, сайдың ішінде отырған төрт-бес үйдін төбесі көрінді. Ұй сыртындағы төбенің басында қойға істеген қарақшыдай жарбиып біреу отыр. Маңайында төрт-бес бұзау жайылып жүр. Бұрылып, жанына бардык. Орта жасқа келген адам екен. Беті толықтау келген шокпақ кара. Ұйыса біткен кою кара сакалы

бар. Молдалар секілдендіріп мұртының жебесін делдитіп, асқа батырылатын жерін жылтыратып қыркып қойыпты. Үстінде жамаулы қамзол, басында елтірі бөрік. Бір қарағаннан-ақ өлмелі кедей екендігін адам айтпай білерлік.

— Уа, қайдағы балаларсындар? — деп жөн сұрауға кірісті.

Күн екінді өлеті. Бұл ауылдан асып түсетін мерзімді жерде ел жоқ. Біздің қонуға ыңғайланғанымызды сезген соң, отырған кісі жай айта бастады.

— Байларымыз жайлауда. Мұнда кілен жатақтар отырмыз. Қымыз жоқ, ет жоқ... бүгін қатын үйде үн да жоқ деп еді. Әйтсе де үйге жүріндер, айран-пайран ішерсіңдер, — деді.

Шақатты жердің адыр-бұдырымен арбамызды шақырлатып біз ауылға төніп келгенімізде, алпамсадай бір қара қатын, үстіндегі боз көйлегі май-май болып, жыртық жаулықтан шашы бұрқырап шығып, үй жанында тұрып бізге көз салды. Арбаның алдында келе жатқан байын көрген соң, қонақты сол шақырып алып келе жатқандай, қатын байына шүйлікті:

— Жолды тосып отырып, өткен-кеткенді үйге тасиды да жүреді, — деді.

Үйге бізден бұрын кіріп кетіп еді. Ашуының күштілігінен болса керек, шылапшын, шелек шалдырлап, үйді басына көтеріп жатты. Үйге кіре бергенімізде, табалдырықтың алдында кесе көлденең бір ат жатыр екен. Аттың үстінен аттап өтуге тура келді. Кішкене ғана жолым үйдің үштен бірін ат алып жатыр. Маңайы қоқырсыған шөп, аттың тезегі, төгілген су. Төр алдында қикиған бірекі кебеже, сандық бар. Сиыр терісі тулақты төрге ұзыннан төсеп тастапты. Қонақ келген үйге кісінің жиналатын әдеті ғой, бала-шаға анталап жинала бастады. Үй иесі қатын бізге бажырайып біраз қарап тұрды да, балаларға қарап шүйлікті:

— Көкала келгірлер, кім шақырды сендерді... батыр қараларыңды!.. — деді.

* * *

Үй иесімен бейнелеп таныса бастадық. Таубай деген кісі екен. Жасында сауыққой, әнпаз болған сал жігіт екен. Бері келген соң кедейшілік басып кетіп, мүгедектікке

айналыпты. Бұрынғыдай ел кезіп ән салып, байлардың тәтті тамағын жеуден айрылып қалыпты. Оның үстіне, биыл чықты кеселге ұшырапты. Жалғыз аты бар екен. Айт күні жұрттың кеу-кеулеуімен көкпарға шабамын деп, артқы аяғын мертіктіріпті.

— Жарықтық, жылқы-ақ еді. Тай күнінде Әлекең үйінен бір қашар, он сом беріп алып едім. Қара күшке бұдан жылқы өтпейді. Оның үстіне аяғының желі де бар еді, — деп босағада теңкиіп жатқан торы атты мақтап қойды.

Торы ат әңгімесі ұзақ. Қалаға барғанда тиеген жүгін, сайлау болғанда Сәнкібайдың пар атымен жарысып озып кеткенін, тағы-тағыларын айта келіп, торы атпен соққан түлкісіне тоқтады:

— Ақша қардың ұлпілдек болып жауған кезі еді. Тан сәрінде үйден шықтым. Жел тұрып, ысырма болып кете ме деп те қауіптенем... бұлан құйрықпен Атакем обасын айнала бергенімде, алдымнан бір із сап ете қалды. Түсе қалып қарасам, түлкінің ізі екен. Жалма-жан аттың айылын дұрыстап тартып жіберіп, міне жөнелдім. Орынбай құдығына барған жерде қызарандап кетіп бара жатқан түлкінің қарасы көзіме шалынды. Әйт деп жөнелдім. Сол қуғаннан қуып отырып, жиырма шақырымдай жерге барғанда түлкіні соқтым...

Таубай түлкі соққанын лепіріп айтып келсе де, түлкіні кімге бергеніне келгенде бәсеңдеді.

— Байларда бет жоқ қой. Қолымды үсітіп, бетімді қарытып, атымды өлесі қылып соққан түлкімді Әлекеңе апарып сыйға тартқанымда, ұялмай-қызармай ұш-ақ сом берді, — деді.

— Саған о да көп, мен берме дегенімде тіл алмадың ғой, — деп ашулы қатыны Таубайды аяқтан бір іліп қалды. Таубай ажырайып қатынына қарады. «Сен қатынды ма, кісі кетсін!..» деп кіжінген пішін бет ажарында көрініп тұрды...

Ауыл сыртындағы шөптесін жерде отырмыз. Манайымыз толған қылқандай жас бала, бірен-саран шалдау кісілер. Төрт-бес үйдің ішінде бір жас жігіттің жоғына адам таңқаларлық. Бірақ оны шалдар шешіп берді:

— Өзімізде кәсіп қылатын күш болмаған соң, жұмысқа жарайтын балаларымыз байларда жүр, — деді.

Төрт-бес үйдің сиырының ұзын саны оннан аспайды. Минетін ат бірлі-жарым-ақ. Кәсіп жок шалдар ризықты Құдайдан күтіп отыр. Төрт-бес үйдегі мектеп жасындағы балалар оннан асады. аяқтары тілім-тілім болып, шоқпыт көйлектен денелері көрініп бүрісіп отыр. Біз барғаннан маңымыздан кеткен жоқ. Бізден бірдеме есіткісі келген кісі секілді, бізден бір жақсылық күткен секілді.

— Қалай, балаларыңызды оқытып жүрсіздер ме? — деп сұрағанымызда, отырған балалардың есі кіргендей күрсінді. Жалақ ерінді шәукиген қара шал насыбайын шырт еткізіп түкіріп алып:

— Бала оқыту ма? — деді.

— Немене, ауылдарыңызда мектеп жоқ па?

— Мектеп байдың ауылында. Байдың өз ауылының балалары оқиды білем. Біздің балаларымызды алмайды, жатқызатын жеріміз жоқ...

Сұрастыра келгенімізде, анығы былай болды. Бұрын мектеп бір кедей ауылда екен. Былтырғы болған ауылнай мен мұғалім жымын біріктіріп, мектепті байдың ауылына көшіріпті. Көшіруге сылтауы — ол ауылдан мектепке әдемі үй табылыпты. Бірақ мектеп үйі әдемі болғанмен, былайғы елдің балалары бара алмай, оқудан қол үзіп қалыпты...

Ымырт жабыла берген мезгілде төрт аяқты арбаға арық көк атты жегіп итініп келе жатқан біреу көрінді. Ағарандаған жаулық арбасында әйел барын анадайдан-ақ білгізеді.

— Мынау Баянды шығар, — десті.

— Бұ да бір Құдайдың азғаны. Жаман қатынын арбасына салып, Өзденбайға шабады да тұрады.

Баянды осы ауылдікі. Қатынының көзі кетіпті. Денесінде жара да бар білем. Соны Өзденбай бақсыға апарып үшкіртіп жүр екен!

Баяндының қатынының наукасын есіткен соң, біз шек алайық дедік. Үйткені жанымызда отырған балалардың қолында, бетінде қызарған жаралары көрінген сияқты еді. Қазбалап сұрап анығын білген соң, докторға көрсетудің керектігін айттық. Тыңдап отырған шалымыздың бірі күрсінді:

— Әй, шырағым-ай, докторың қолға түсе қоя ма. Қалаға баруға көлік керек, расходтық ақша керек. Оны қайдан

таппақшымыз! Ол табыла қалғанда да, барған докторына ауруынды айтып түсіндірудің өзі бір ақирет... Бірдеме айтсаң, анырайып аузын ашылып тұрғаны. Одан да, Құдай шипасын салса, жақын жерден қарата берген тәуір шығар деймін. — деді. Шал қаталасты, шалдың қатасын айтып біз түсіндірдік. Мойындаған сияқты болды. Бірақ ескі жырын қайта айтты:

— Баруға күш жоқ қой, пұл жоқ қой. Үкімет ісіне араласып жүрген балалар көрінесіңдер, ел ішіне доктор шығартсаңдар, қой демес едік. Докторға-ақ қаратар едік, — деп сөзінің бір ұшын әкеп бізге тіреді.

* * *

Түнерген ымырт қаранғысын ай сәулесі жеңіп, бозарта бастады. Ауылдың қатындары бірлі-жарымды сиырларын сауып, жерошаққа сүт пісіруге кірісті. Жалындап жанған жерошақтың басында екіден, үштен жиылып отырған қатындар, әлденені айтып өздерінше жабырлап отыр. Тамаққа жарымай қарны ашқан балалар әжесінен сүт сұрап, кейде таяқ жеп, жылап та қалады.

Ел тұрмысын, ел күйін ойлай бастасаң, алысқа кетесің. Төрт-бес қана үй. Осы төрт-бес үйдің басында не әлеметтің бөрі бар; кедейлік те осында, ауру-сырқау да осында, наландық, қаранғылық та осында. Үкіметтің неғып жатқанын, үкімет басында кімдер отырғанын білмейді, орталықты былай қоялық, гүбірне, уездерде қандай мекемелер барын, онда кімдер отырғанын білмейді, болыстың, ауылдық кенестің жұмыстарынан да шала.

— Түнеугүні ауылнай спесік жазып жүр еді, биыл да салықты артық салып қоймаса игі еді, — деп өздері әңгіме қылысады.

Төрт-бес үйдің ішіндегі ең тәуірінің екі-үш-ақ қарасы бар. Егіні бір-екі десятинадан артылмайды. Мұндай үйге салық түсер ме. Бірақ өздері түседі дейді. кім білсін, жебір ауылнай болса, спесікте бұлардың малын артық жазып, салықты басып жіберуі де мүмкін ғой.

Біз ел жайын сұрап танысып болғаннан кейін, Таубайдың өлең айтуына көштік. Әнпаздығын, серілігін Таубай өзі де айтып қойып еді. Енді оның әнін тыңдау керек болды. Біз өтінген соң, басқа шалдар да қосарланды.

— Қонақ балалар ғой, бұларға айтуын керек, — дейді. Кешкі салқында жадырап отырып қара домбыраны Таубай безілдете бастады. Тартқыш екен, безілдетіп күй салды. «Ақсақ құлан — Жошыхан», «Нар иген», «Қоңыр қаз» күйлеріне салғанда, адамның бойын шымырлатып жіберді. Отырған орнында қозғалып теңселіп, қолын ілгерілі-кейінді сілтеп, күйдің ырғағына өзі түсіп отырды...

Бір кезде өнге кірісті. Ескілікті әндерді бастарда, әннің қайдан шыққанын, кімнің әні екенін күні бұрын түсіндіру өзінің әдеті екен. Бізге де соны істеді. Жалбаланған жеңін түріп алып, әннің тарихын айтуға кірісті.

«Тәйтәй» әні.

«Баяғыда бір байдың Тәйтәй деген сұлу қызы болыпты. Өзі ерке болып өссе керек. Ылғи құс салып, аң аулап дүзде жүреді екен. Сол жүрісінде бір жігітпен ұшырасып, көңілі кетеді. Қыз сол жігітке тимекші болып уәде қылысады.

— Пәлен жерден жол екі айрылады, сол жолдың айрылымында күт, мен шығайын, — дейді қыз. Жігіт келмекші болады.

Бұлардың сөзін қойшы сырттан тыңдап тұрады да, кешке ауылға келген соң, байдың жаратып жүрген екі жүйрігінің бірін мініп, бірін жетелеп, жолдың айрылымына барып тұра қалады. Қыз келеді, күтіп тұрған манағы жігіт екен деп, жетектегі атқа мініді — қыз қалай жүрдік десе, былай жүрдік деп қойшы бастай жөнеледі...

Бір кезде жолдың айрылымына баяғы жігіт келіп, әрі-бері күтеді, қыз жоқ. Таң білінеді... із кессе, екі аттың кеткен ізін көреді. Жігіт жылап, отыра қалып ән салады:

«Құс салып, ит жүгірткен Тәйтәй қызым,
Дүниенің кім біледі опасызың.
Айтылған уәдеден тайып кетіп,
Екі жол тарауында отырғыздың.»

Ән ашы, зарлы ән. Аяғы еңкілдеп жылап келеді. Әсіресе Таубай зарлатып салғанда, кемпір-шалдар жылап жібере жаздайтын...

Бұдан кейін «Ақиіс» әніне салмақшы болды. «Бір байдың Ақиіс деген қызы болыпты. Өзі сұлу, сөзге шебер — ақын екен... Заманында жер тітіреткен Мұхтар дейтін правитель малды көп беріп, бір жағынан, зорлығын істеп, Ақиісті тоқалдыққа алыпты... Сонда Ақиіс отауында отырып мынау өленді айтқан екен:

Ұйқысы правительдің қаршыға ұйқы,
Ауылда күнде жиын, күнде күлкі. .
Келді де бір ақ сұңқар іле түсті,
Мен елім тауда жүрген қызыл түлкі .

Бәйбішенің сөзін сөйлейтін бір жігіт бар екен. Сол мынау өлеңді есіткен соң, былай депті:

Мұхтардың бәйбішесі Қашым еді,
Жұлдызы өзге әйелден басым еді...
Ақиес мұнда келіп кеми берді,
Түнеугі төркінінде тасып еді.

Ақиесті жақтайтын бір жігіт оған былай деп жауап қайырыпты:

Жылқыға кеше барсам, торы тай жоқ,
Қашымда бұрынғыдай тәтті шай жоқ.
Ақиес мұнда келіп кемісе де,
Байқасам, сол Қашымда енді бай жоқ.

Правительдің Ақиеске ауып кеткендігін бәйбіше де сезетін болса керек, бірақ сөзге мерт болмайын деп:

Торы арқандаулы күйінде тұр,
Бұл күнде халықтың ісі биінде тұр.
Қатынды қартайды деп кемітпендер,
Қазақтың мұндай қызы үйінде отыр... —

деген екен...».

Ақиестің жыры — таусылмайтын жыр. Таубай бәрін де айтты. Әр өлеңнің алдында мынаны пәлен айтқан екен деп түсіндіріп отырады. Қол өршеленіп кетеді. Арқасын жыбырлатып қозғалтып қояды. Нақ сол минутта Ақиестің жанында отырып, бұлбұлдай сайраған сөзін есіткендей боласын. Күндестіктен зарлағанына жанын ренжиді...

Ай көтеріліп, сәскелікке келгенде өлең тоқтады. Таубай демін алып, домбыраны жанына қойды. Жұрт біртіндеп тарай бастады. Бірен-саран ұйықтап қалған балаларды жанындағылары жұлмалап оята бастады.

Біз далада жаттық. Ай сәулесінің жарығында, тынған табиғаттың құшағына кіріп, өткен-кеткендерді ойлап жатып ұйықтап та кетіппіз.

1926 жыл, август.

I

Күзгі күн еді.

Күн ұзаққа екпіндетіп соққан долы жел кешке қарай тынып басылып, өлем жүзі құлаққа ұрған танадай мүлгуде. Күн батып бара жатыр. Батар күннің сәулесі қызарып шашырап, дөнес жерлер қарауытып, қабағын жауып түнеріп тұр. Күншығыс жақтан құшағын жайып келе жатқан қою қараңғылық жаман даланы ұзатпай бүркейін деп тұрған сияқты.

Дала бос. Дала көңілсіз. Сарғайған шөп, мал тұяғымен қырқылып, тақырланған жер жүректі тартпайды. Жүрек өлденені іздеген секілді. Қызықты жаздың құлпырған жерін жоғалтқан секілді. Мынау жол жанында жатқан кішкене шалшық су бұдан екі-үш ай бұрын шалғыны балбырап ұйысып жатқан көгал еді. Енді таздың басындай аламыштанып, ұйысқан шалғынның әр жерінде бір түбірі ғана қалыпты. Мына түріне қарағанда, бұған көкорай шалғын бітті, кемерінен асып суы шалқыды деп кім айтар.

Күн бата Ырысбайдың белесіне жалғыз атты қақпа-лап, қорапсыз арбаға мінгесе мінген екі адам тырмысып келе жатыр. Жеккен аты арық, көтеремге шалдыққан мал-ша сүйектері ырсиып тұр. Бауырына шабан шыбыртқы тисе, бар денесін салып жіберіп, солқылдап жортқан бо-лып, кішкене жүргесін тағы аяндай бастайды. Арбаны қикая бір жақ иығымен тартып, бір көзін айдаушының шыбыртқысынан айырмайтын сияктанады. Шыбыртқы көтеріле бергенде-ақ, аз қымсынып, жүре бастайды.

Арбадағының алдындағысы домалақ бетті, көзі кішірек келген, бақа қара кісі. Көрінер-көрінбес мұрты бар. Ернінде бұлтиған насыбайы. Атын шаужайлап бірер рет шыбыртқылап қойып, шырт-шырт түкіреді. Үндемейді. Екі көзі алдында, терең ойға шомып келе жатқан кісі секілді. Бұл бесіншідегі пысық жігіт, осы күнгі ауылнай Кебекбай еді.

Кейінгі отырған қызыл шырайлы жас жігіт, үстінде көнелеу қара шинель, басында фуражка, мойнында асын-ған қылыш, арбаға аяғын салбыратып жіберіп, қылышты алдына кесе қойып келе жатыр. Бұл — болыстық милиция. Атымен таныс болғыларың келсе, аты Құрымбай. Өз елінде

«таз Құрымбай» деп аталатын еді. Қайың болысына келгелі «Құрымбай», «Қүреке!» аталған.

Бұлар белеске шыққан кезде шашыраған нұры семіп, күн ұясына кірді. Меңіреу қараңғылық жер жүзіне қанат жайған секілді болды. Түсе беріс ылди ауыл екен. Мұнарланған түтін, үрген ит, ыңырысқан мал. Ауылда ма, әлде өрістен мал құлатып келе жатып па, біреудің ән салған даусы естілді.

«Торышам семіреді жем жегенде,
Жоқ еді түк алаңым сен дегенде.
Ренжимін, жан серігім, қан жұтамын,
Жеріңе уәделі келмегенде!..»

Кешкі ән — жігіттің қызына өкпелеп айтқан әні Құрымбайдың жүрегін қытықтағандай болды. Жүрегінің әлдеқайдағы түкпірінде жасырынып жатқан ескі сырлар біртіндеп бас көтеріп, «мен ше», «мен ше» деп көз алдына елестеп келген секілді болды...

...Я, ол кезде Құрымбай жас еді. Жастығының үстіне, ауылдың жабайы адамының бірі еді. Құрымбайды адам екен деп елеуші жан жоқ секілді еді. Басқаныкі басқа болсын, Байкөбектің тоқалына не жоқ еді? О да теріс қарады-ау! Теріс қарамақ түгіл: «Әдіра қал, бұ да адам болып, кісіге сөз айтпақшы ма екен?!» деп нос та берді ғой. Сол тоқалдарға осы күні көрінер ме еді? Не дер еді?..

Құрымбайдың жол жүргенде, жұмыстан қолы босағанда ойлайтыны ылғи әйел жайы. Кейде төсекке жатқанда ойға шомып қиялданып, көрер таңды көзінен атқызатын да күні болады. Құрымбайдың ойынша, дүниеде әйелден қадірлі нәрсе жоқ. Әйелі бар адам дүниедегі бақытты адамның бірі саналуға тиіс. Өз ауылындағы Жұман кедейліктен зарланып мұңын айтқанда, Құрымбай ішінен кеюші еді: «Құшақтап жататын қатыны бар, енді бұған не керек екен?...» деуші еді.

Құрымбай милициялыққа жеткен соң, ойлаған мақсатқа жетем бе деп еді. Бұрын көзге ілмейтін әйелдер енді ашылып сөйлесер, таңдап жүріп біреуін аламын деп ойлап еді. Милиция болғанына қазір бесінші ай. Содан бері көп ел аралады. Қайың болысында бармаған ауылы жоқ. Әсіресе сұлу қызы бар, сұлу келіншегі бар деген үйге арнап та қонып жүрді. Бірақ арылмайтын бір қырсық, реті

келген емес; кейде қыздың шешесі ұйықтамайды, кейде қызымен бөтен үйге барып жатады. Әйтеуір, Құрымбайға дегенде сылтау табылады.

Құрымбай біраз ойға шомып отырды да, басын көтерді, жан-жағына бұрылып қарады.

— Күн батпай жетеміз деп едің, өзі алыс екен ғой, — деп есінеп, керілді.

Обыраған шинелін дұрыстап, тақымына қымқырып басты.

— Алыс емес еді, мына арам қатқырдың аяғын баспай келе жатқанын көрмейсің бе? — деп Кебекбай атын шыбыртқымен сираққа тартып-тартып жіберді. Өзі қоқиланыңқырап отырып:

— Кедейшілік те басып кетті. Бұрын мұндай атты жеге қоймайтын едім. Торбесті деген атым болып еді. Өй, жануар, мал еді-ау, ауыздығымен алысып отырушы еді. Осы ауылдарға лезде келіп қалушы еді.

Ерніндегі насыбайын сүк қолымен іліп алып, жерге секіртіп жіберді де, бірер түкірініп алып, Құрымбайға қарап күлімсіреді:

— Асықпаңыз, жетеміз. Бүгін ырымымыз жаман емес қой, ретіне келер, — деді.

II

— Күләшжан, құйшы, қаным кеуіп қалыпты ғой, — деп кесесін итеріп жіберіп, Нұржан шапанының түймесін ағытты.

Жұмыстан алқынып келген адам, оның үстіне, ыстық шайды ішкен соң, сасық тер бұрқырап шыға бастады. Қатпарланған маңдай, имиген ұзын тұмсығы тершіп, самайынан, сақалының арасынан тер сорғалап аға бастады.

Шайды Күләш құйып отыр. Қатыны Меруерт байы мен Күләштің екі ортасында, жұлығынан шұлғауы шығып жүрген бастамалы мәсімен көсіліп жіберіп, құрсаулы ала кесемен шөйді сіміріп отыр. Байына жаны ашитынын білдірейін дегендей, байының шаршағандығына қынжылғандық қалпын көрсетейін дегендей, самайынан шығып тұрған шашын жаулығына тығыңқырап қойып, сөзге кірді:

— Байғұс-ай, өзің қартайғанда, жоқ нәрсені шығынсынбай-ақ, жалдап үйдіретін шом еді ғой, — деді.

Кейіп отырғанда Меруерттің сөзін шам көретін Нұржанның әдеті еді. Бұл жолы да сол күйге басты. Шынтақтап жатқан күйі Меруертке ажырайып қарады:

— Еш нәрсенің жәйін білмейсің-ау, байғұс, кісі жалдайтын не сиқымыз бар. Айналдырған үш сиыр, бір ат, бір-екі кой бар екен. Оның төлі жаз бітеді. Аз ғана егін ішуден артылмайды. Борыш бастан асып жатыр. Бәнкеден алған биылғы 50 сомды төлейтін уақыт та болып қалды. Киім жок, тұттай жалаңаш отырғандарың мынау...

Меруерт жеңілді. Байының ашуын жадыратайын деген кісідей мұңына сәйкес келе сөйледі:

— Қайтейін, жазған, шаруашылығыңды мен білмей жүрмін бе? Өзіңді аяғаннан айтам. Жасың болса 50-ден асып кетті. Жұмыс істейтін не жәйің бар. Нақұрыс қылып берсе де, Құдай бізден бір жаманды аяды ғой... Мына құрып қалғыр қызға, әкеңе барып жәрдемдес, шом үйіс десем, өзімді төлкек қылады... Жұмыс істеудің не айыбы бар, ертең біреудің үйіне барғанда осындағыдай ылғи бойыңды бағып отырамын дейсің бе?! Кісі үйіне барғанда отымен кіріп, күлімен шығарсың, — деп қызына ақыл қылып, айта бастады.

Күләш ерке өскен балалары еді. Еркек балалары болмаған соң, кемпір-шал ұлдан артық мәпелеп өсіріп, жастай жұмысқа үйретпеген өздері еді. Күләш есі кіріп, бой жеткелі әкесін аяса да, әкесімен қосылып жұмысын істегісі келсе де, ауылындағы қыздардың, қатындардың сөздерінен қашушы еді. Көңілінде «менмендік» бар еді. «Пәленшенің қызы кедейліктен жұмыс істеп жүр» деп айтады деп намыстанушы еді. Кейде, әкесін аяп кеткенде, жоғарғы ойын қатеге шығарып, жұмыс істеуге бой ұрса да, енді істеуге келгенде беттемей шыға беруші еді. Бірақ әкешесін алдауға, олардың көңілін табуға ұста еді, қандай жабырқап отырғанда да оларды күлдіріп мөз-мейрам қылушы еді. Шешесі қарқылдап күліп, қызының мінезіне риза болып: «Қарағым, жұмыс істемесең де, тірі бол!» дейтін еді...

Лапаста жатқан Жолдыаяқ арсылдап үрді. Есікте сыбыр білінді. Біреу сипалағандай болды. Үй адамдары шәйін тоқтатып, есікке қарады. Кесек байлаған қойша мойнындағы қылышы салақтап, винтовкасын сүйретіп, Құрымбай мен Кебекбай артынып-тартынып үйге кірді.

— Кеш жарық!

Қылышты, мылтықты көргенге ме, үй іші үрпиісіп қалды. Әсіресе Меруерт үрпиді. Жақын арада Сылқымның қызын милициямен келіп алып кетті дегенді есітіп еді. Сондай бір сойқанға ұшырамасақ игі еді деп зәресі қалмады.

Сығырайып жанған бестік шамның сәулесі қара көлеңкеленіп келген кісілердің бетін ашық көрсетпеді. Әйтсе де ауылнайды жоспарлап тануға мүмкін еді.

Қонақтар төрге шығып, қыз айттыра келген сыпайы құдадай шірене барып отырды.

— Ауылнаймысың, аман ба?

— Шүкіршілік.

— Мына жігітің кім?

— Болыстық милиция ғой.

— Жол бола берсін, қайдан шықтыңдар?

— Берекең ауылынан шықтық. Биылғы берілген нәлөктің спескесін кем жазылған деп, болыс нанбай жатыр. Қайтадан жүріп жазыңдар деп мына кісіні жіберген екен, соған шыққанымыз ғой, — деді.

Үйге кіріп отырғаннан Құрымбайдың көзі Күләшқа болды. Алдымен Күләштің мәнерлі қызыл тақиясын көрді. Қою қара шашын маңдайынан екі айырғандағы ағарған жігін көрді. Одан төмен жазық маңдайын, күлімсіреген қара көзін, мұрнын, аузын, тағы тағыларын көрді. Әсіресе көзі, мұндай көзді Құрымбай өмірінде көрмеген секілді болды. Әлде көрді ме екен? Жапақтың үйіне қонатында бой жеткен қызы шай құйып беріп еді. Оның көзі де осы сияқты емес пе еді? Жоқ, ол өлген балықтың көзі секілді бозғылт еді. Мына көз басқа!

Құрымбай Күләштан көзін алмады. Қайта-қайта қарай берді. Бастапқы кезде қандай жігіт екен деп Күләш та қарап көріп еді, тікірейген ала көз жұтып қоятындай болып қала қойған соң, мына шіркіннің қарағаны қалай еді дегендей, өз жұмысымен болып, шәйін құя берді. Қадалып отырған ала көзді елемеді, елеу ойында да болған жоқ...

Төсек салатын кез жақындағанда Меруерт қонақтарына жәй айтты:

— Ағаларың шал. Кәсіп қылатын адамымыз жоқ. Бірекі қойдың төлін жазды күні сойып қойғамыз. Күзгі келген қонақтарға ұяттымыз.

Ауылнай:

— Дұрыс қой, — деп ернін жыбыр еткізген болды.

III

— Қой деймін, сізге не болған, — деген Күләштің бәсеңдеу даусы шықты.

Үй іші қараңғы. Сығырайған терезеден азырақ саңылаусымақ жарық шалынғандай болады. Үй іші қалың ұйқыда. Бит-бүргенің шаққанына шыдай алмай аунап түсіп, Нұржан мен Меруерт қорылдап үйді басына көтеріп жатыр. Әкешешесінің бас жағындағы бұрыштағы қуыста Күләш жатыр еді. О да ұйықтаған секілді еді. Бірдеме төс жағында жыбырлағандай болған соң, қымсынып оянып еді.

— Қой деймін... қойыңызшы!.. — деп көрпесін қымтап жамылды.

Күләштің бас жағына таман қалтыранып, жүрегі алып ұшып үнірейіп Құрымбай отыр. Сол қолы жерді тіреген. Тырнап алар деп қорыққан адамдай оң қолын ептеп қана созады. Көрпеге жақындата бергенде, Күләш жиырылып, итеріп тастайды.

— Қойыңызшы!..

Алқынған жүрек, ынтыққан тілек ерікке қоймайды. Үміт үздірмейді. «Адам баласы ғой, заты әйел ғой, елжіремес дейсің бе, жібімес дейсің бе» деп ойлайды. Елестеген төтті үміт баяғы қолды еріксіз тағы созырады; тілек тілеген қайыршыдан жаман өлердегі сөзін айтатын пішінмен өлімсіреп созылған бақытсыз қол жылы көрпеге жақындай бергенде, өлденендей белгісіз бір күш итеріп келіп тастайды.

— Қойыңызшы!..

Құрымбай сескеніп, қалтыранып кетті...

Үй тастай қараңғы. Терезеден жылтырап бір жұлдыз көрінді. Жұлдыздың сәулесімен есік жақтағы пеш ақ аяң тартып Ю бұлдырланған секілді болды. Пеш жанында бұйығып ұйықтап жатқан ала мысық пырылдап оянып, Құрымбайға қарай аяңдады. Жанына келіп еңкейіп отырған Құрымбайдың бетін құйрығымен сипап өтіп, Күләштің көрпесіне барып кіре бергенде, белен алған Күләш оны да итеріп жіберді. Ала мысық Құрымбайдың алдына келіп түсті. Құрымбай ала мысықты сықақ қылғандай, «байғұсау, сен түгіл, мені де жолатпай жатыр» дегендей езу тартты. Бірақ ала мысық Құрымбай секілді жалтақтық қылмады, Күләштің көрпесіне қайтадан барып кірді. Күләш бұл жолы тимей, ала мысықты көрпесіне кіргізді. «Апы-

рым-ау, мысық құрлы болмағаным ба? Мені мысық құрлы көрмегені ме» деген ой Құрымбайдың мазасын алып барады.

Ой теңіз ғой. Шарықтай отыра аяқты жоғары салды. Құрымбай бір болыс елдің милициясы. Бір болыс ел сыйлап отыр. Әйел түгіл, еркектер қарсы келіп көрген емес. Еркектің де дәулерімен алысып көрді. Қайың болысындағы жеті атасынан уызы арылмаған Бықырия дейтін кісі ұрлықпен былғанып, соны ұстауға тура келгенде, еңкілдетіп алдына салып айдап-ақ келген Қүрекен еді. Бір ауылнай ел болып жалынып, бір күн қондыр деп сұрағанда да, көнбеген кісіні осы заңды дұрыс орындауда, атқа мінерлердің, жуандардың алдауына ермеуде Құрымбай бәйге алып-ақ жүрген жоқ па? Милиция бастығы мұның қызметін жақсы деп мақтап отырған жоқ па?.. Ендеше... ендеше, осынша қарысқандай бұл қызға не жоқ?

Құрымбай ашуға да мінгісі келеді. Бірақ белгісіз бір күш еркін алып, жуасытады. «Ашудан еш нәрсе өнбейді, жалынып бақ» дегендей болады...

Неге екенін өзі де сезбеді, Күләштің жанына жанай жатты. Күләштің жастығының бұрышына басы тигенде бойы еріп кеткен секілденді... «Осындай қараңғы түнде мынадай бой жеткен қызды құшақтап жатса, содан қызық не бар екен?!» деген ой баста тайталасып жарысып, мазаны алып барады...

Алқынып, тығылып, зорға дегенде үнін шығарды:

— Сіз мені танымай жатырсыз ғой деймін...

— Жок, таныдым.

— Ендеше, замандас емессіз бе?

— Болса қайтеді? Әлде замандастығыңызды сатасыз ба?

— Сатпаймын ғой... Замандастыққа лайық іс қылсақ деймін.

— Мен тілемеймін...

— Сіз менің сөзіме түсінбей жатырсыз. Мені елдегі жабайы жігіттің бірі деп ойлайсыз. Оныңыз қате. Мен іс басындағы адаммын. Мен әйел затын теңгеруге қарсы емеспін. Соның үшін де өзім келіп отырмын. Менің ойым... Менің ойым... — деп Құрымбай сөзін аяқтамай тоқтады. Өзінің не айтқанын, не айтайын дегенін білмеді.

— Жұмыс адамысыз ғой, ұйқыңыздан қалмаңыз, барып жата қойыңыз, — деп Күләш ірге жаққа аунап жатты.

«Жұмыс адамысыз ғой...». Бұл әзілдеген сөз емес пе? Я, әзілдеген сөз. Әзілге келген соң, енді не тұрыс бар» деп ойлады... Жатқан күйі, басқа сөзді қойып, құшақтай берем дегенде, белен алған Күләш сескеніп, қолын көтеріп қалғанда, Құрымбайдың маңдайына тақ ете қалды. Басын белен алған атша Құрымбай кекен еткізді. Тұла бойы суынып, денесіне суық суды құйып жібергендей болды. Не болғанын, не қылғанын сезбестен, қалтыраған күйі аз-кем төніп отырды да, жылжып төсегіне келді.

Ауылнай ұйықтаған жоқ екен:

— Немене, іс бітті ме? — деді.

Құрымбай көрпесін жамылып жатып күрсінді:

— Болмайды! — деді.

IV

— Қане, Күреке, малыңызды айта қойыңыз, — деп ауылнай қысып барады.

Нұржанның тезек шоланының ішінде он шақты адам қатарынан отыр. Ішінде байсымақ Кәрім, сүбе би Дәуіт бар.

Нұржан кібіртіктеп, мүдірді. Сырттан қарап тұрған Меруерт төзе алмады білем, шалына болыса бастады:

— Ауылнай қайным, ағанды тым қысып кеттің ғой. Бір-екі сиыр мен бір аттың барын өзін де білесің, оның несін сұрай бересің?

— Мен ешкімнің малын түтендеп жүргенім жоқ. Кімде не барын мен білмеймін. Айтқандарыңды жазам, айтпай, жасырсандар, ертең айып тартасындар, малың қазынаға түседі...

— Оның дұрыс қой, бірақ менде жасырылып отырған мал бар ма? Бір-екі қараның есебі өз қолында. Мені қыса бергенше, мына Кәрім, Дәуіттер де отыр, алдымен солардан-ақ сұрасайшы...

— Бай-бай, Нұржан-ай, қыршаңқы тілің қалмайды-ау. Біреуді шалдырмай-ақ, өз малыңды жаздыра берсейші, — деп Дәуіт кейіп қалды.

— Қайным-ау, нені жаздыр дейсіңдер?

— Жаздыр ана қойынды! Әкеңе ас бересің бе? Қазынадан мал ұрлайтын қайдан шықтың?

— Өзін жаздырмайсың, сенің қойың жоқ шығар?

— Мен қойымды кімге жаздыратынымды білем.

— Біз де білеміз.

— Әңгімені қой, жаз, мына Нұржанның екі қой, бір ешкісі бар.

— Ендеше, мына бидің 15 қойы бар, алдымен соны жаз, — деп Меруерт тағы килікті. Дәуіт Меруертке ала көзімен қарады... Ауылнай Нұржанның екі қой, бір ешкісін жазды. Дәуіттікін жазбады. Дәуіттікін жазған, жазбағанын Нұржан да, Меруерт те қазбалап сұрай алмады. Дәуіттің ашулы ала көзі өнмендерінен өтіп кетті. Бір пәлеге ұшыратар деп қорықты...

V

Нәрсе қарасын алып жүрейін деп жатқанда, үй жанында тұрған Күләшқа Құрымбай кездесіп қалды. Күләш жымып күлді. Түнде ашуланса да, неге екенін өзі де білмей Құрымбай да күлді.

— Түндегіге ашуландыңыз білем.

— Жоқ, ашуланған жоқпын.

— Ашуланбасаңыз, айып алуыңыздың жөні қалай?

— Қайдағы айып?

— Айып емей не, байлардың жүздеген қойын көрмей, біздің үйдің екі қойын жазып кетіп отырсыздар, төрелігінді былай қоялық, мұның тіпті жігітшілігіңе лайық емес қой.

Құрымбай апалақтап қалды. Істеген істерінің бұрыстығын жаңа сезгендей болды. Ұялып, бетінен оты шықты...

Арбаға мініп, ауылдан шыға бергенде, Құрымбай артына қарады. Екі шелегін иығына салып, Күләш суға кетіп бара жатыр еді.

— Но, маладес қыз екен, әттен, оқымай, қор болған екен!.. — деді.

* * *

Ауылға салық қағазы келгенде, кім жазғаны белгісіз, Дәуіттің 15 қойына салық салынып келді. Мұны естігенде, Нұржан миығынан күліп:

— Оқасы жоқ, көппен бірге тарттың ғой, — деп кенеліп қалды.

Шәй кұйып отырған Күләштің есіне Құрымбай түсті. Құрымбайдың кетерде ұялғаны, құлағына дейін қызарып, қайырып жауап бере алмағаны көз алдына келді, өз-өзінен жымып:

— Қалай да жігіт екен, жарады! — деп риза болды.

1926 жыл, 6 ноябрь, Қызылорда.

I

Злиха бүгін көңілсіз. Көңілсіз болғанда, жайшылықтағыдай емес, бүгін өзгеше өңі қашып, жақ жүні үрпиіп, берекесі кетіп отыр. Не істейтінін, не істеп отырғанын өзі де білмейтін секілді. Қол сандықты алдына алып ашқанына едәуір уақыт болды. Сандығында көптен жиналып қоқырсыған матаның қикымын, суыртпағын, ширатқан жібін әлденеше рет ақтарды. Осыларды о баста неге арнап жинағандары есіне түсті. Мына бір қиықша сисаны, осындайдан құрастырып, бір жасар баласы Бақытқа көйлек тігіп бергелі жүр еді. Мына біреу ақ жіптің қалдығын қызы Ұлпаға көйлек тіккендей болса, етегін қаюға керек болар деп сақтап жүр еді. Қоқырсыған құрактың әрқайсысының өзіне орны бар, бұлар сары майдай сақтап жиып жүрген мүлкі. Енді осының бәрі текке қалатын секілденіп көрінеді. Неге олай, себебі не? Қоқырсыған құракты жиыстырып, Бақытқа көйлек тігіп берем десе, қарсы келіп отырған біреу бар ма? Келіншек болып түскеніне биыл тоғызыншы жыл екен. Содан бері төрт құрсак көтерді. Екеуі өлді, тірі қалғаны Ұлпа мен Бақыт. Ұлпа биыл жетіде, Бақыт бір жасқа жаңа толды. Осы екі баланы қалай тәрбиелеймін десе де, Злиханың еркінде емес пе? Әлде байы Қарымсак кесе түсе ме екен? Злихаға ерік бермей, еркектік кылып, қоқырандай бере ме екен? Бірақ олай деуге жөні келмейді. Қарымсактай момын жоқ. Қарымсак өткен өмірінде Злихаға мынауың теріс деп көрген адам емес. Злиха келіншек болып түскеннен өзін ерікті санаған. Оны жұрт екі түрлі жорушы еді; Злиханың үйі орта дәулетті үй; Қарымсактың үйін баста тең көріп қыз берсе де, артынан бұл кедейленіп қалған; Злиха Қарымсактың кедей күнінде келіп түсті. Екінші себеп, жұрттың жоруынша, бұл зілдірегі Злиха жасында ажарлы еді. Ажарлы әйелді бозбалалар жағалап, «тәуір әйел екен» деген атты тағатын әдеті ғой. Злиха мұны жас күнінде сезбеген секілденсе де, келіншек болып түскен соң ойлана бастады. Төкен ауылының тәуір деген жігіттері кездескен сайын іліп-қашып, Злиханы тереңдете түсуші еді. Басқа әйелдерге қарағанда Злиха еркін өсті. Злиханың жайдарылылығына, еркіндігіне қарап, сырт оны «бозбалашылықтан сау емес» деп жорушы еді. Бірақ Злиха намысына

кір келтіреді, кім көрінгенге қолжаулық болады деп Қарымсақ ойлап көрген емес.

Ендеше, Злиханы көңілсіздікке салушы кім? Кімнің тілі тиді? Кімнен жәбір көрді — бұл сұрауларға Злиханың өзі де жауап бере алмайды, жауап іздеген де жоқ, осы сұрауларды шешіп алудың керектігін ойлаған да жоқ.

Сопактау келген жер үйдің ортасын бөлу үшін салған ұзынша пеш бар. Сол пештің жанында жұмаланған құрым киіздің тесігінен шөпті суырып Бақыт ойнап отыр. Кішкене қолы тырбиып, уысына сыйған бір-екі шөпті сырғауылды сындырғандай қылып сындырады. Терезенің көзінен түскен күн сәулесі Бақыттың бетінен сүйіп, еркелеткендей, ойнатқандай болады.

Шашы жалбырап, Ұлпа қуыршақ істеп отыр еді. Шөпшен ойнап отырған Бақыт Ұлпаның қолындағы қуыршақты көріп қызықты, «мәм, мәм!» деп қолын созып сұрап еді, Ұлпа оған бере қоймады. Бақыт ызаланып жылап жіберді.

— Әже, әже, — деді Ұлпа.

Терең ойға шомып отырған Злиха ұйқыдан оянган кісідей басын көтеріп алды. Байбалам салып, еркелеп, жылап отырған Бақытты көрді. Екі беті томпиып, көзінен болар-болмас жас шығып, Злихаға қарай еңбектеп келе жатыр еді.

Ұлпа еркелей қарап:

— Әже, қуыршағыма көйлек істеп берейін, ана бір сисанды бересің бе? — деді.

Еркелеп күліп отырған Ұлпаны көрген соң, өтірік байбалам салып, әжесіне наз қылғалы жылап келе жатқан Бақытты көрген соң, Злиханың жүрегі елжірейін деді білем, өз-өзінен ызаланып жылап жіберді:

— Құдай-ау, осы пәлеге мені салғалы жүрген кім? Мен неден аздым? Маған не көрінді? Бақытжанды қайтем? Ұлпаны қайтем?

Еңбектеп келген Бақыт мамалап бауырына кірді. Ұлпа қуыршағын тастай беріп, әжесінің жылағанынан қорыққандай состиыңқырап тұрды да, иығынан асыла отырды.

— Әже, карным ашты! — деді.

II

Сары, Кәрібай, Жалмақ үшеуі Сарының шомынын ық жағындағы күртік қарға отырып, кеңеске кірді. Әсіресе Жалмақ күпісінің жағасын жоғары таман көтере түсіп,

мақал-тақпағын араластыра, сөзді желдіртіп соғып отыр. Кәрібай көп үндемейді. Жалмақтың сөзіне ырзалық білдіргендей оқта-санда басын изей түсіп, күлімсіреп қана қояды. Сары қатты қарлы таяғымен түрткілей отырып, бірдеме айтып күлімсіреп еді, Жалмақ іліп ала жөнелді:

— Сары, сенің сөзің екіұшты болып отыр. Кәрібай да бір елдің адамы, сен де осы елдің жігіт ағасысың. Сені басып кететін, сенің сөзіңнен шығатын Қарынбайдан кім бар? Басқа сөзіңді қойып, «жесіріме қимама қышып отыр» десен, біз сөзді әлдеқашан доғарамыз ғой.

— Жесірімді бермеймін десем, менің айтуға да қақым бар. Қарынбай тұқымының намысын мен іздемегенде, кім іздейді. Бірақ мені қамай бергенше, өздеріңді де қолға алуларын керек еді, — деп Сары күлімсіреді.

— Өй, құрып қал, құлқыңды алға сала сөйлейтін әдетің-ау.

— Мен Кәрібайдан үйренгем. Биылғы, Ұлтарактың келінін ала барғандағыны мен ұмытам ба екем?

Кәрібай қа-қа-қа-лап күлді. Жалмақ Бейсенбайдың болыс кезіндегі секіртпе күлкісіне салды.

— Ал енді сенің дегенің-ақ болсын, ашып айтшы!

— Мен несін айтайын. Өз басым еш нәрсе дәмәтпей-ақ қояйын. Араға жүретін жігіттеріміз бар, әкімдеріміз бар, олардың сыбағасын толықтырмай болмайды ғой. Осы күнгі заманның түрін өздерін білесіндер, біреуді аңдып, атқа мінген жігіттің аяғынан шалып құлатқанша асық. Солай болған соң, олардың еңбегін бағаламай болмайды ғой.

— Әкім деп сенен олжа дәме қылатын бұл елде әкім бар ма? Жантайдың баласын өз қолыңнан ауылнай қойып отырсың, көзді бір алартқанда жым болатындарыңды алға әкеліп тартпай-ақ қойшы!..

Жалмақтың тұқырта сөйлегенін Сары ұнатпады. Біреудің бақытын, дәулетін меншіктене сөйлеген адамнан жек көргенім жоқ деп Сары өзінше пәлсапа соғатын. Атқа міну, елге бас болу, Сарының ойынша, оңай жұмыс емес. Елдің игі жақсылары ел аралай шықса, «адам болған жігіт еді» деп осының үйіне келіп түседі. Қонақ келген соң, шығын болатыны екі бастан белгілі. Азғана малды сатып, соя берсе, ертеңгі күні кедейленіп қалса, Сарының сөзін кім тыңдамақшы? Табысының да сәні кетіп жүр. 1921—22 жылдардағыдай билік айтып, олжа түсіретін, ұрлықтың өрбіген

заманы емес. Елде дау шамалы, бірен-саран болғандары. Сарының алдына келмей, сотқа тура тартатын болып жүр. Бірен-саран ер жеткен әйел балалар құтты жеріне әлдеқашан қондырылған. Жас әйелдердің де осы қалай дегені аударыстырылып, «мүшелі шапанды» Сарыға кигізген. Сарының ақтық азықтарының бірі осы болып отыр. Сондықтан бұдан ұтылмау жағына Сары аянбай күш салды.

Жалмақ әрі-бері арбасып, бәсенсіген соң, түлкі тымағының құлағын көтере түсіп, сұлу мұртты бірер сипап алып, Кәрібай сөйледі. Кәрібай Сарыға жай айтуға кірісті:

— Сенен жасыратын сыр жоқ, мен осы қатынды алғанда, басқа зар болғаннан алғалы отырған жокпын. «Ерегіскен жерде өліп қалу керек» деп өзін айтпақшы, бір ерегіспен болып отырған іс қой. Бір іске бел байлаған соң, шығыннан қашуға бола ма? Азды-көпті малым бар, мен қолыңды қакпаймын, мынау мынаған керек деп жұмса да, жұмысты бітіріп бер.

Сары ажарланып сала берді. Жымындап Жалмаққа қарады:

— Әй, Жалмақ-ай, абырой ала алмай-ақ өлдің-ау! Осы сөзді манадан бері сен айтсаң ғой, абыройын аласың да кетесің.

Жалмақ өтірік күлген болып, шақшаға жармасты. Сары албарындағы малайын жұмсап, Қоржынтайды шақыртып алды. Төртбақ келген толықтау қара жігіт, белбеуді көкірегіне таман буынып, адамсып келіп отырды. Сары оған үстемдік көзбен қарап, бұйрық есебінде сөз айтты:

— Мына кісілердің жұмысын бітір!

— Бітіргенде қалай болар екен, өзінің айнуы да көп...

— Айнығанда не дейді?

— Не десін, әйелдің сөзі белгілі емес пе, «көрмеген, білмеген адамға не деп барамын, ең арғысы, жүзін де көргенім жоқ!» — дейді.

— Әй, тәйірі, сол айныған болушы ма еді? Жүзін барған соң көре жатар, бүгіннен қалдырмай, жұмысын бітір!

— Қайдам! Кәрікеннің ебі біледі, — деп Қоржынтай күлді.

Бөрі де жымындасты.

— Барған соң бәйбіше боласың, үлде мен бұлдеге оранасың деп соға берсейші, азбайтын әйел болушы ма еді, тәйірі, — деп Жалмақ пысықтап қойған болды...

III

...Қарымсақ пен Злиха екеуі үйінің қасындағы шынның басында тұр екен. Қарымсақтың ойына баяғы жігіт күні, жігіт кезіндегі Злихаға ұрын барғаны түсті... Қатындар Злиханы алып келген екен, ынтық болып жүрген Қарымсақ бөкебайын ашып, Злиханың қызыл шырайлы жүзін, мөлдіреген кара көзін бірінші рет сол жерде көріп еді... Көптің көзінше ашылып сөйлесе атмаған соң, Злиханың ымдауымен екеуі тысқа шығып, Қайболдың үйінің тұсындағы терең жардың басына барып тұрған... Жазғытұрғы маужыраған түн; жаңада тасып, қарқыны басылып жетпеген өзен сарылдап, күрілдеп тынық түнді өзінше тербетіп тұрған сияқты... Ай жарқырап бұлттан шығып, жарық сәулесін Злиханың бетіне сепкенде, Қарымсақ Злиханы айдан да сұлу екен деп ойлады... Злиха бұралып Қарымсаққа жақындай түсіп, ыстық лебімен бойын ерітіп, үнсіз ғана тұрады... Сол күндер есіне түскендей болады... Еске түседі де, еркін алып билеп, Қарымсақ Злихаға бұрылған секілденеді... Злиханы өзіне қарай тарта берем дегенде, өлдекім ар жағынан кеп, итеріп жібергендей болды, Қарымсақ жардан омақата құлап, басын көтеріп алса, ирелендеген біреу Злиханы қолынан ұстап дедектетіп әкетіп барады! Әлдеқайдан Ұлпаның «әжелеген» ойбайы, Бақыттың «мамалаған» жылауы естілгендей болады... Қарымсақ күйіп кетіп, ойбайды салды:

— Злиха, Злиха!

Өз даусынан өзі шошып ояңды. Бұл түсі екен. Үйдің іші тастай қараңғы. Бесіктегі Бақыт шырылдап жылап жатыр. Бесікке таяу жатқан Ұлпа әжелеп ыңырсып жатыр.

Шошып ояңған күйі, тұла бойы қалтырап, не екенін білмей, Қарымсақ аз-кем отырды. Бір кезде есін жинағандай болып, Злиханы оятуға кірісті:

— Әй, қатын, тұр деймін!

Иығынан қозғап оятайын дегенде, созған қолы жастыққа тиді. Бойы әлденеге мұздап сала берді. Ұйқылы көзімен қайта сипалағанда, қалтыраған қолы жылаған Бақыттың бетіне тиді. Бесіктің бет жапқышы ашық, жаңа ғана емізген адам секілді.

— Әй, Злиха деймін, қайдасың?

Ыңырсып жатқан Ұлпа үрпиіп басын көтерді. Бесігінің бас жағынан жорғалап кеп, әкесінің қойнына кірді.

— Қарағым, әжең қайда?!

— Әжем, әжем. — деп Ұлпа жан-жағына қаранды.

— Злиха, Злиха! — деп Қарымсақ айқай салды. «Әжелеп», «мамалап» Бақыт шыңғырды. Үшеуі косылып, үйді басына көтерді.

Далаға шығып кетті ме екен деп Қарымсақ баста дөменген секілденсе де, ұзап кеткен соң, қауіп үдей бастады. Апырым-ау, қайда кетпек, ашу-аразы болған емес. Ашуланбақ түгіл, бүгінгі түн — Злиханың өмірінде жайдары болған түнінің бірі: інірден отырып Ұлпаның көйлегін жамады, Бақытқа құрастырып көйлек тікті, Қарымсақтың ескі тонын бүргіштеп, киюге жарайтын етіп берді... Жататын кез болған кезде Бақытты шомылдырып, бабына келтіріп бөлеп, қайта-қайта сүйді. Ұлпаны төсегіне жатқызып, оны да маңдайынан иіскеді. Төсекке жатқан соң, Злиханың жайдарылығынан дөмеленіп, Қарымсақ жақынырақ жатып еді, бұрынғыдай «өрі, ойбай, шаршап жатырмын» деп жиырылмай, қайта өзі де жақындай түсіп, құшаққа құшақ аяқасып жатты. Осыны істеген Злихада жаман ой бар деп кім ойлар? Ендеше, Злиха қайда?

Қанша ойланса да, бұл жұмбақты Қарымсақ та шеше алатын емес. Далаға шығып іздейін десе, «әкелеп» жабысып, Ұлпа жылап жібермейді.

Шам жақты, үй жарық болған соң, сезік мүлде ұлғайды. Злиханың күпісі, бөкебайы жоқ, жалма-жан жастықтың астын қарап еді, киіп жүрген шапаны да жоқ!.. Бір сұмдықтың болғанын жүрек сезді. Бірақ қандай екенін айырып білерлік шама жоқ. Шырылдап жылап жатқан Бақытты бесіктен шешіп алып, бауырына басты. Шашы үрпиіп үрейі ұшып Ұлпа әкесінің тізесіне жабысты. Шамға төніп отырған күйі, сакалына суы сорғалап Қарымсақ жылады, үшеуі де ө дегенше көріптік күйге түсті де қалды.

Таң атып, үйге сәуле кіре бастады. Бақытты Ұлпаға беріп, әжеңді шақырып келейін деп, Қарымсақ іздеуге шықпақшы болды. Әжесін шақырып келем дегенге Ұлпа қуанып, Бақытты ойнатуға кірісті.

Қарымсақ шыққан күйі інісінің үйіне жүгірді. Келіні таңнан тұрып, пешінің моржасын ашып жүр екен. Тымырсық аязды қыстың таңы жылы үйден шыққан адамның бетін жалап, қарытып барады.

— Келін шырағым, біздің қатынды көрдің бе?

— Жок, ойбай!

— Ендеше, катын жок!..

Келіні шоқаң етіп сөлем етіп болып, аузын сылп еткізді:

— Бәтір-ай, сұмдық болмаса игі еді, кеше кешке Тасбакамен аузы жабысып сөйлеуі жаман еді! — деді.

Қарымсақ одан жаман үрейленіп, аяғы-аяғына жүкпай, бүкіл ауылды кезіп шықты. Көрген, білген жан болмады, әбден талған соң, ат арқасына мінген жігіт еді, бір хабарын осы таппас па екен дегендей жүгіріп Сарының үйіне барды. Сары төсегінде жатыр екен, басын көтермей, жатқан күйі ыңырсып, кейіді.

— Маған не қыл дейсің, мен сендердің катындарыңа бақташы болам ба?!.. Желіккен әйел тұрушы ма еді, қазір «слабоданың» заманы, өз катыным кетем десе де ұстап тұрар жайым жок, — деді.

Талып барған Қарымсаққа Сарының сөзі өңменінен атып жібергендей болды. Сакалына жабысқан көздің жасы сауыс болып қатып, ілгері басқан аяғы кейін кетіп, салбырап үйіне келді. Кішкене күпісін киіп, жарбиып лапастың алдында Ұлпа әжесін күтіп тұр еді, әкесіне жаутаңдап қарады:

— Әке, әжем келе ме?

Қарымсақтың көзінен бүршіктенген жас ыршып шығып, бетін жуып жүре берді.

Қатын-қалаштар жиналып қалған екен, есіктен кіріп барған жағдайда, «мамалап» жылап қолға тұрмай безек қаққан Бақытты көрді.

Көріп болған балаларды кемпірлер мүсіркеп:

— Мүсәпірлер-ай, қайтсін! Әженің жолы басқа ғой! — деп олар да көздеріне жас алды.

IV

Қысқа тоны қаудырап, суыққа тоңып жаурап, жақ жүні үрпиіп, ашаң жүзді келген бір әйел сиырдың қорасын тазалап жүр. Жұмысқа мойындамағандығы, жұмысты көңілденіп істемегендігі ісінен де көрініп тұр. Бірден бітіріп тастайтын жұмысты сылтау қылып, күн оздырайын деген кісідей үнемдеп істеп жүр. Кішкене жүргеннен кейін, күрегіне сүйеніп демін алады. Дем алса, ойды кернеген шарықтап, өлденелерді есіне түсіреді. Өткендегі мен қазіргі күнді салыстыра бастаса, өзінен өзі мүжіліп, ыстық жас көзден тимей-тимей кетеді.

Бұл Злиха еді, Қарымсақтың Злихасы! Қарымсак сасып, Ұлпа мен Бақыт жылап, үйді басына көтерген түні Злиха Қарымсақтың жылы койнынан шығып, көрмеген, білмеген біреудің соңынан ерген. Неге ерді, не мұны бар, жылатып тастап кеткендей Қарымсақтың не жазығы бар? Бұл Злиханың әлі күнгі шешлеген жұмбағы. Бастап «алтын босағасын» аттап шыққан түні де бұл жұмбақ шешілмеген еді. Су түбіне кетіп бара ма, әлде адам көрмеген бір бақытқа кездесе ме — бұл Злихаға қараңғы еді... Ендеше, үйін, байын, ішінен шыққан баласын тастап, елеске еріп несі бар еді?..

Күрекке таянып тұрды дегенше, Злиханы айналдыратын осы ойлар. Бұл ойды Злиха тәугі үйінен шыққан түні ақ ойлаған. Сұмдықтың басы Қоржынтайда ғой. Қоржынтай Злихаға бөле есепті жігіт. Басқадан гөрі Қоржынтай Злиханы жақсы тартып жүрген соң, кез келгенде ашық шыраймен әзілдесіп, Злиха да оны алыс көре қоймайтын еді. Злиха келіншек болып түскелі Қоржынтай нелерді айтпады. Қарымсақты жамандап, Злиханың көңілін содан суытуға жан салды. Елдегі бозбалаларды, бозбалалардың ішіндегі Әбдінің баласы секілді мырзаларды мақтап, араға жеңге болғысы да келді. «Жас күнде бозбалашылық істеуден көңілді нәрсе жоқ» деп қызықтырып та көрді. Бірақ Злиха оның біріне де еліккен емес. Қоржынтай кейде ашуланып: «Жұрттың қатындарының бәрінің де тамыры бар, осы саған біткен қай өулиелік?!» дегенде: «Бір күндікке қызыға алмаймын», деп Злиха қысқа ғана жауап беруші еді.

Бозбалашылыққа көндіре алмаған соң, Қоржынтай соңғы бір-екі жылдан бері өмірлік жолдас болатындарды айтып айналдыра бастаған. Соның ішіндегі Злихаға көп айтқаны Кәрібай. Кәрібайды жұрт ағасы асқан бай, қатыны өлген бойдақ деп суреттеген. «Саған сыртыңнан ғашық болып жүр» деген сөздерге шейін айтқан. Бір күні Қарымсак үйде жоқта Қоржынтай түнде келіп оятып, Кәрібай тыста күтіп тұр деп айтқан болатын. «Мен ешкімге қолжаулық бола алмаймын» деп Злиха үйінен қуып шығып еді. Кәрібайдың даңқына да, байлығына да қызыққандық пішін Злихада болған емес... Әйтсе де, неге екенін өзі де білмейді, соңғы кезде бір белгісіз күш итермелеп, осыған көн деген сияқты болды. Қашанда болса, Қарымсактан айрылып, бөтен біреуге қатын болып тию міндет секілденді.

Злиха бір табанға шейін болады, болмайды деп уәде берместен келсе де, нақ қашатын күні кешке Қоржынтай келіп, өлердегі сөзін айтып, уәдесін сұраған, нақ сол жерде неғып жеңілгенін өзі де білмейді. «Жарайды» деген сөз Злиханың аузынан еріксіз шығып кеткен. «Ауыздан шыққан түкірік, қайтып жұтсаң — мәкүрік» деп кемпірлер күнде шарият соғады. Айтарын айтып қойған соң, бұрысын-терісін тексерместен, Злиха қашудың жабдығына кірісіп еді. Алғашқы кезде балалары аяныш көрінді. Балаларын қиып тастап кету мүмкін емес секілденді. Бұрынғыға қарағанда аналық махаббаты жүз есе өсіп, екі баласының тілегі үшін жанын қиып берерлік күйге жетті. Баланы ойлағанда көзінен моншақтаған жаспен бірге жүрегінде қара қан саулап ағып, ішін елжіретіп кеткендей болды. Байы Қарымсақ елдегі момын екеу болса — бірі, біреу болса — тап өзі. Жастан қосылғалы араларында көңіл қаларлық реніш болған емес. Злиха не айтса, Қарымсақ соған құл. Сөйткен Қарымсақтың жазығы не?..

Міне, осының бәрі тайталасып, қараңғы түнде Злиханың басын қатырып жатқанда, есік алдында тықыр білінгендей болады. Ақырын есік ашылып, әлдекім сипалап жердегі шөпті сыбдырлатып, жанына келіп төнеді. Бұл Қоржынтай, ақырын сыбырлап қана:

— Қане, жүр, — дейді!..

Злиха онда Қарымсақтың жылы құшағында жатқан. Жастан қосылған ері, нақ сол минутта адамның сырттағыны, ешкім қиып кетпестік секілді еді. Злиханың қиып кетпегісі де келді. Бір кезде бесікте пысылдап ұйықтап жатқан Бакытын көрді.

Жалма-жан басын көтеріп алып, бетін ашып еді, шырт ұйқыда жатқан нәресте, өжесінің мамасы бетіне тиген соң, ұйқысын бұзып оянып, бесікте таңулы жатқан күйі керіліп есінеді. Мамасынан бірер сорды да, қайтадан ұйықтап кетті.

«Қане, жүр» деп Қоржынтай қысып барады. Қоржынтайдың сыбырын есіткенде әзірейілдей көріп, Злиханың денесі тітіркеніп сала береді. «Менде нең бар, мен байымды, балаларымды тастап, өзәзілдің жолына түсе алмаймын!» деп үйінен қуып шыққысы да келеді. Бірақ басты тұмандаған қара күш ерікті билеп, ырық бермейді, сүйретіліп орнынан тұрып, не қыларға білмей дағдарғанда, Қоржынтайдың бұрын бір айтқаны есіне түседі: «Балаларды бірден

ала кетуге болмайды, барған соң сотқа арыз бергін, алады да береді. Кәрібайдың баласы, сенің балаларыңның оған жаттығы болмайды» деп еді Қоржынтай. Злиха талған көңілге осыны сеп қылғандай, осыны ойлап, өзін өзі айналдырғандай болып, ақтық рет балаларын сүйіп, «алтын босағасын» аттап, жөн тартып еді...

Міне, сөйткен Злиха енді Кәрібайдың токалы болып, Ажар бәйбішеге күн атанып, малайдың жұмысын істеп жүр. Келгеніне төртінші ай, содан бері бір жылы сөз естіген емес. Бәйбішенің сөгуі, бәйбішенің берген азары аздай-ақ, екі күннің бірінде Кәрібай да ұратынды шығарды. Өмірінде естімеген сөзін естігенде сай-сүйегі босап, іші өртеніп күйіп кете жаздайды. Өткен күн көзден бір-бір ұшып, күрсінгенде жүрегі қақ айрылғандай болады...

V

— Әже-ай! — деп Злиха ауыр күрсініп, ыңыранды. Ажары сұрғылттанып, жақ сүйегі сарайып шығып, көзі ала-рып кеткен. Екі иінінен демін алып, отыра алмайды. Әлсін-әлсін жөтеліп, мазасы кетіп отыр.

— Әже-ай, келер ме екен? — дейді.

— Қайдан білейін, шырағым, пәті жуас адам еді, сенің бір қатаңды кешем десе, келер, келсін деп қайта-қайта айтып тапсырдық қой, — деп кәрі кемпір Злиханың көрпесін қымтап жапты.

— Ұлпа ше, Бақыт ше? Оларды да әкеле ме екен?

— Балаларын қайдан әкелсін, күн әлі суық қой, жас балаларды алып жүру онай ма?

— Қалқам Ұлпа, кұлыным Бақыт, — деп қамыққандай болды. Қамықты, бірақ көзінен жас шықпады, жүрегі жылады. Жүрегі елжіреп, ішін өртеп кетті.

— Қалқам Ұлпа, қарашығым Бақыт, не күйде екенсіңдер? Азғын жолға түскен, өзәзілдің тіліне ерген әжелеріңе лағнат оқып отырсыңдар ма? Әлде «әжетайым» деп, ертеңді-кеш еніреп, екі көздерің төрт болып, зарығып мені күтіп отырсыңдар ма?! Күтесіңдер ғой... Күтсеңдер де, бір жағынан, ренжіп лағнат та оқитын шығарсыңдар. Лағнат оқитын жөңдерің бар, мен айыпты! Сендерге қарайтын, сендерді алдыма алып, еркелетіп сүйетін менде бет жоқ. Мен сендерді ескермедім, сендерді жылатып тастап, өзіме бақыт іздемекші болдым. Қарымсақтың жаман үйінен,

жетпейтін кем-тар дүниесінен аттап өтіп, ұжмақтың есігін ашпақшы болдым. «Пәлен жерден пәленшенің қатыны кашты» дегенді естігенде, менің ойымша, солар адам көрмеген бір қызықты тұрмысқа кіріп жатқан секілді болушы еді, ақырында сол ынтықты көріп, көңілді бастым... Мен сендердің бұрынғы жайраңдап жүретін әжелерін емеспін, жүрегі жаралы, беті қаралы, қайғы бұлтын үстіне төндірген сорлы болған жанмын... Кәрібайдың үйінен қашып шыққан күні, шананың үстінде келе жатып түс көрдім... Аппақ киім киіп, өзеннен үйге қарай келе жатыр екем деймін. менің қарам көрінісімен-ақ, Бақытты жетелеп Ұлпа алдымнан қарсы жүгірді. «Әжелеп» айқайды салғанда, жүрегім елжіреп қоя берді... Ұлпаны маңдайынан сүйіп, Бақытжанды алдыма алып, енді емізе берем дегенде еңгезердей бір қара кісі арт жағымнан келіп желкеме түйіп келіп жіберді: «Лағнат, арам қолыңмен жас нәрестені, күнәсіз періштені не бетіңмен ұстап отырсың!» деді... Алдым терең жар екен деймін, омаката құладым. Әлдеқайдан Бақыт пен Ұлпаның «әжелеп» жылаған даусы шыңылдап, құлағымды жарып барады. Жардан зымырап бара жатқанда, тұла бойым түршігіп, шошып оянып кеттім. Күн ызғырық еді. Жұқа киімнен суық өтіп, денем сіресіп қалған екен. Сол жерде-ақ осы аурудың жабысқанын сездім...

Басынан кешкен оқиғаларды бұлбұлдай сайрап Злиха айтып отыр. Кемпір шешесі тындап, егіліп жылап отыр. Злиха тағы да көрген-білгенін айтып түгендемекші еді, болмады — жөтел килігіп, мазасын алды. Жөтеле-жөтеле әлсіреп, жастыққа қисайып басын салды. Оңі көгілдірленіп, көзі бұлдырап, үй іші айналып бара жатқан секілденді. Бақыт па, Ұлпа ма, әлде Қарымсақ па, болмаса күн-түні ұйқы көрмеген, бағып отырған өзінің әжесі ме, әйтеуір біреудің «қалқам» деп жылаған даусын естігендей болды.

Талықсып кетті. Әлдене уақытта:

— Злихажан, басыңды көтересің бе, келді ғой, — деген дауыс құлағына тиді. Бұл әжесінің даусы еді. Көзін ашып алса, бетіне бетін тигізіп, біреу жылап отыр. Көзінің жасы сорғалап, Злиханың бетіне тамып тұр. Апыр-ау, бұл кім? Абайлап қараса, Қарымсақ! Злиха не болғанын білмеді.

— Қалқам, келдің бе? — деді.

— Келдім, келдім! — деді Қарымсақ.

— Мені кешесің бе? Мені бұрынғы Злихам деп танысың ба?

— Кештім, қалқам, кештім!

— Ендеше, атыңды жек, маған Ұлпаны, Бақытты көрсет! Олар да кешсін! «Әжелеп» бауырыма кіріп, Бақытжан мамасын сорсын. Ақтық рет жанымның шығарында Бақытжан мамамды емсе, Ұлпа бауырыма жатса, күнәмді кешіп, сен бетіме бетінді тигізсең, одан артық менің тілегім жоқ, ендігі бар арманым осы ғана! — деді...

VI

Екінді әлетінде сары белден төмен құлап бір шаналы келеді. Марттың іші. Даланың қары еріп, қыраң жерлер аламыштанып, көз ойнақ қара жерге айналған. Ылди жақ қалың ауыл. Ауыл үсті қара шоғырланып көрінеді. Кешкі түтіндері мұнартып, бұлттай көшіп, аспанға созылып жатыр.

— Жеттің бе? — деді Злиха.

Даусы естілер-естілмес болып шықты. Қарымсақ атын айдай түсіп:

— Қазір жетеміз, ауылдың төбесі көрінді, — деді.

— Көріне ме?

— Әне, көрініп тұр.

— Ендеше, тоқташы!

— Неге?

— Ауылды көрейін. Сағындым!.. Ауылдың аңғарын, ауылдың ұшқан түтінін сағындым! Жеткенше дәтім шыдар емес... Шыдай алмай барам...

Қарымсақ атын тоқтатып, қымтауын ашып, зорға дегенде Злиханың басын көтерді. Злиха ауылын көрді... Жүрегі елжіреп кетті. Көзіне әлденелер елестеді. Бақытты арқалап, Ұлпа жүгіріп келе жатқан сияқты болды.

— Қалқам Ұлпа, құлыным Бақыт! — деді. — Көрдім, көңілім тынды. Енді тез жеткіз. Әне, көрдің бе, Ұлпа мен Бақыт мені күтіп тұр... Күтіп тұрған жоқ, қарсы жүгіріп келе жатыр... әне, әне... қалқам!..

Жуасыын деген соң, шаршап кетті ме деп, Қарымсақ орнына жатқызды. Қайтадан қымтап жауып, атын айдай бастады. Злихадан бетер үйіне жетуге өзі асықты. Төрт айдан бері күн-түні жылаумен келе жатқан жетімдерді қуантқанша Қарымсақтың жаны сабыр таппай келеді.

Ауылдың қотанына кіре бергенде-ақ Бақытты арқасына жарбитып, екі көзі жол бойында телміріп тұрған Ұлпаны көрді. Қарымсақ атын үсті-үстіне айдап, албарға таяна бергенде Ұлпаға көзі түсті.

— Қалқам Ұлпа, әжеңді әкелдім.

«Әжелеп» Ұлпа жүгірді. Тірідей жетім болған байғұстар әжесінің жылы құшағына кіріп, мамасын иіскемекші еді, «қалқам» деген жылы сөзін есітпекші еді!..

Бірақ болмады, ынтығып күткен балаларын Злиха бауырына қыса алмады... Шанадағы Злиханың кұр денесі ғана еді, жаны үзіліп кетіп еді...

1926 жыл, декабрь.

СЕКСЕН СОМ

Егеубай ертенгі шайын ішіп, қора-қопсысын ондайып деп тысқа шықты. Ноябрь іші болса да, қар жаумаған қара жер. Күзгі қара дауылға қыстың ызғары қосылып, аспандағы сұр бұлтты күйқылжытып, ызғырықтау болып тұрған. Үйден шыққан ыңғайда тесік-тесік болып тұрған лапастан соққан жел Егеубайдың маңдайындағы шайдың шығарған терін шайып жіберді. Қабағын жиырынқырап, лапастың алдында тұрып, ақ тымақтың үзік бауын байлады. Тысқа шығып, бір-екі аттап жүре берем дегенде, жапырайған қорасының құлап жатқан бұрышы көзіне шалынды: «Мынаны ондап тастамасам болмас» деп темір күрегін алып, құлаған шомды үйе бастады. Албарда тұрған көк шолак ат күректің тықырымен Егеубайды танып, жем ізденіп, оқыранып қойды. «Е, жем керек екен, сен түгіл, балаларға да нан жоқ!» деді Егеубай күбірленіп. Өзі шомына айналып тастаған көнін үске шығып жайлап салып жатқанда біреу келіп:

— Ассалаумағалейкүм! — деді.

Егеубай кенет шыққан дауыстан шошып кеткендей басын көтеріп алып:

— Әликсалам... Е, Тынымбаймысың, үйде ме едің? Бір-екі күннен бері неғып көрінбей жүрсің?

— Кеше жиылыстан келдім ғой, — деді Тынымбай.

Егеубай шомның басынан түсіп, күрегін таяна тұрып сұрай бастады:

— Е, жиылыстан келдім дейсің бе? Не жаналық бар?

— Бөтен хабар жоқ. «Алашорда ашылды» дейді... Бесалты делегат келген екен, ішінде бір сұсты жігіт бар, сірә, бастығы болса керек... Олар Найзалыға жүріп кетті. Болысқа: «Тез ақша жиыл қой» деген екен, сол ақшаны ауылнайларға бөліп... Біздің ел кедей деп, ақшаны басқа ауылға ауыстырдык. Сонымен, қалған ақшаны үй басына бөлгенде, сексен сомнан келді.

«Сексен сом» дегенде, Егеубайдың таянып тұрған күрегі жерге түсіп кетті. Өзі безгек кісідей қалтыранып, аузы жыбырлап, қайта-қайта «сексен сом» деп айта берді...

Тынымбай аң-таң, Егеубайдың неден сасқаны оған жұмбақ, басқа бір пәле болып қалды ма деп, ол шегіне берді.

— Біздің ауылнайда да байлар бар емес пе еді? «Бай салық» істемедіңдер ме? — деді Егеубай есін жиғандай боп.

— «Бай салықты» ескеріп едік-ау, ауылнай ырық бермеді: «Бізде өлмелі кедей жоқ, бәрі де төлей алады» деп, ылажсыздықтан көндік.

— Апырым-ау, сексен сом дейді?! — деп Егеубай ілгері-кейінді жүрді.

Тынымбай кетіп отырды. Егеубай албар ішінде бірсыпыра жүріп, үйіне кірді. Қатыны Егеубайдың тозған киімін жамап отыр еді. Егеубайды көзі шалуы-ақ мұң екен:

— Осы үйде бүгін бір түйір шай жоқ. Қызыл келіннен қарызға шай алып ем, о да сұйрайтын шығар... Шай қарастырып бақсайшы, — дейді.

— Қой қатын, шайдың жөні болар, мына сексен сомды айт! — деді.

— Қайдағы «сексен сом?»

— Қайдағы дерің бар ма: «Алашорда» ашылыпты, соның раскоты, салығы.

— Ордасы не? — деп қатыны таңданып еді.

— Білмесен, сұрама. Сен түгіл, өзім де анық білмеймін, өйтеуір, «алаш орда», «ақша» дегеніне ғана түсіндім...

— Сорымыз кайнаған екен ғой, — деп қатыны ауыр күрсінді.

Егеубай отырып терең ойға батты, дүние кемшілігі, шаруасының ретсіздігі көз алдына елестеп, біртүрлі тынышсыздыққа айналдырғандай болды.

Бұдан бір ай бұрын «алаш» жігіттерін милиция қызметіне аттандырғанда, өз ауылынан шыққан Көркемтайдың бала-

сына берлетін бес мың сом мен Еркебайдың жорғасына төленген үш мың сомды бөлгенде де үй басына 80 сомнан келіп еді. Егеубай ол жиылыстың ішінде өзі де болып, 80 сомды төлемеймін десе де, жігіт жинай келген делегатқа бір қулар: «Мынау большевик қарсылық қып тұр» деп шағым беріп, Егеубай ұсталып қала жаздап, 80 сомды біреуден қажет әперіп зорға құтылып еді. Сол борышына қатынының былтырғы төркіндеп әкелетін жалғыз қызыл сиырдың тайыншасын беріп, зорға құтылып еді. Мына сексен сомға орын жоқ. Атым ақшасын сұрап, ауылнай бір жағынан дігірлейді. Аршыны 12 сомнан алып, ақшасын күз беремін деп, қатынына көйлек кигізген борышы тағы бар. Ералы саудагерден 100 сомға бір тақта шай алып еді, соны да төлеген жоқ. Бірер қара болса да, соғым соймай тағы отыра алмайды. Күзгі алған 15 пұт егіннің сегіз-ақ пұты қалған. Шиеттей жас балаларды нансыз асырауға тағы болмайды. Үй іші тұттай жалаңаш. Осы керектің бір де бірін орындай алмай отырған Егеубайдың мойнына сексен сом іліккен соң, неғып қайғырмасын, неғып саспасын?!

Егеубай «у-уһ!» деп ауыр күрсінді.

* * *

«Ауылнайдың үйіне делегаттар келіпті» деген хабар іңір әлетінде дүңк ете түсті. Мұны есіткенде Егеубайдың көз алдына сексен сом елестей кетті. Бойы мұздап, қалтыранды. Сексен сом оның жаны, делегаттар жан алатын өзірейіл секілді көрінді. Тұла бойы дірілдеп, жүрегі дүрсілдеп, тамағына бір нәрсе тұрған секілді жұтындырмайтын күйге ұшырады. Қатыны шайын дәмдеп құйып берсе де, Егеубай бұрынғыдай жадырап іше алмай, бірер кеседен кейін төңкерді. Сүт салмадан бір аяқ ішіп алып, төсегіне жатты. Есі-дерті «80 сом» мен ауылға келген делегат болды. Қанша ойланса да, ақша табатын орын жоқ. Бермей тағы құтылмайды. Әрі-беріден соң амал тапты: таңертен тұрып, көк шолақты жегіп алып, Самалықтағы құдасына кетпек! Түпкілікті құтылмайтынын білсе де, мына делегаттардың келген қарқынынан қалуға іздеп тапқан амалы еді. Осыған белін буып, таңсәріде қатынын оятып, шай қойдырды. Көк шолақты жетектеп барып суғарды. Шайды жаңа алдына алғалы жатқанда, ауылнайдың кішкене баласы келіп кірді.

— Ата, сені делегаттар шақырады.

— Делегаттар мені қайтеді екен?

— Білмеймін, тез келсін деді...

Кесе қолынан домалады. Асып-сасып, жамаулы күпіні иығына іліп, табан етігін киіп жүре бергенде, қатыны дауыстады:

— Сорлы-ау, тымағыңды кисейші, құлағым ауырып жүр деп ең ғой, жел ұстар!..

* * *

Ауылнайдың үйі. Төр алдында солдат киімді үш жігіт. Қара бұжыр жігіт іріленген түрмен жанындағы екі жолдасына бастық төрізденіп отыр.

— Ішіндер, қонақтар, май жеңдер, қарындарың ашар, — деп қояды ауылнай.

Егеубай апалақтап кіріп, сасқанынан сөлем берді. Босаға жаққа отыра калып:

— Аманбысың, ауылнай? — деп еді, ауылнай ернін жыбырлатты да қойды.

Біраздан кейін жігіттерге:

— Мынау отырған Егеубай деген қартымыз, бұ кісіден сексен сом тиіс, — деді.

«Сексен сом» десе, Егеубайдың жаны, бар тұла бойы дір ете түседі.

— Қане, отағасы, ақша шығарыңыз, — деді қара бұжыр.

— Ойбай, шырағым, ақша жоқ!

— Ақша жоқ деген не сұмдық? Біз ондайды естімейміз!

— Не көрмеген көк тұқыл дейсің, жалтаруын қарашы, — деп жолдасы күңкілдеді.

— Отағасы, ақша тап.

— Қарағым-ау, соқыр тиыным жоқ, жерден қазайын ба?

— Мынауың «Алашордаға» қарсы ғой өзі...

— Ойбай, атама, шырағым!..

Алашқа қарсы деп биыл тұтқын қыла жаздап, зордың күшімен қалған Егеубай ғой.

— Қарсылық қылмасаң, айта ғой, қанша малың бар?

— Жалғыз ат, жалғыз бұзаулы сиырым бар, шиеттей жас балаларымды немен асырарымды білмеймін...

— Осының атын алып, артығын қайтарып берсеңдер қайтеді? — деді ауылнай.

— Содан қолайлысы болмас. Бар, Ержан, ана кісіні жаныңа ерт те, атын әкеле ғой, — деді бастығы.

Ұзын бойлы сары жігіт бес каруын асынып: «Жүр, отағасы!» деді.

Егеубай сүріне-мүріне тұрып, үйіне беттеді. Мылтығы сорайған солдат, осы қашып кетер-ау дегендей, өкшесін басып келеді. Келе жатып ойлайды: «Апырмай, ауылнай маған неден өшікті екен?» деп. Кенет есіне түсті. Былтырғы сайлауда мұны сақау жағы иемденген ғой, дәуде болса, соның кегін алу шығар...

Делегатка көк шолақты жүгендеп беріп еді.

— Жок, өзің алып жүресің! — деді ол сұрланып. Егеубай сөз айтпай, ала жөнелді.

Көк шолақ албардан шығарда, лапастың алдында тұрған Егеубайдың қатыны екі көзді жаспен бұлап тұр еді:

— Жалғыз атты «Алашорда» қақшыды. Құдай-ау, енді қайда барып күн көерміз?! — деді.

1918 жыл, ноябрь, ауылда.

ҚҰЛА ЖОРҒА

— Ойбай, орыс келді, солдат келді! — деп Ерғалидың кішкене балалары үйге апалақтап кірді.

Үйде Ерғали пешке арқасын сүйеп, бәйбішесінің жыртылған мәсісін бастап отыр еді; бәйбішесі Дәметкен қолында ұршығы, төрде шынтақтап жатқан Жамақ деген қайнысымен сөйлесіп отыр еді. Ерғали тігінін, бәйбіше ұршығын, Жамақ әңгімесін қойып, балалардан бетер бұлар да үрпийсе бастады. Лапаста жатқан мойнақ, орыс көргенде үретін даусына салып, арсылдап даланы басына көтерді.

— Құдай-ай, өзің сақтай гөр. Жылдың өзі ауыр. Орыс орманда көбейіп кетті. Қылышын сүйретіп үйге кіріп келгенде, осы зөре құтым қалмайды! — деп Дәметкен күрсінді.

— Кім қорықпайды дейсін, мазаны кетіріп-ақ тұр ғой, — деп Жамақ шыға қашуға ынғайланған адамша тізерленіп алды.

Ерғали қорқақ адам еді, көзі адырайып кетті. Қолындағы былғарысын біресе киіздің астына, біресе қобдиына салды. Солдаттың көзіне ілінсе, жамаулық кішкене былғарыны алып кететіндей көрді. Бұдан бір күн бұрын келген солдат көзіне елестеді. Көрші поселкедегі большевиктерді ұстай келген отрядтың адамы екен. Басында

казактың тымағы. аяғында жана былғарыдан тіккен жар-ма қоныш, сактиянды етік. Киіміне қарап қазақ бола ма деп жанына жетіп барғанда, орыс екенін бір-ақ білген: «сенікі бөлшебек бар» деп бүркіттей түйілгенде, Ерғали жанын қайда қоярға білмей сасқан. Ол кездегі үкіметке большевиктің жексұрын екендігін сезетін еді. Сондықтан өзімді большевик деп тұр ма деп үрейленіп, солдатты жалынып үйіне кіргізген жерінде баласының болыскей ер-тоқымын көріп қалып, солдат қолтыққа қысады. Атма дейтін Ерғалида дәрмен бар ма? Бармақты тістеп қала берді. Ер-тоқымды өңгеріп алып, қокиланып шауып бара жатқан солдаттың әбден қарасы үзілген соң барып, зығыры қайнап кетіп: «Сол кеткеннен келме, жолыңа жуа бітсін!» деп Дәметкен бәйбіше қарғап еді. Одан артық қылар дәрмендесі жоқ еді.

Солдат келген хабарды есіткен соң, тағы қандай нәр-семізден айрылар екеміз деген қауіп туды. Ерғали көзіне қатынының төркінінен әкелген ала күпісі түсті:

— Сорлы-ау, ана күпінді тықсайшы, іліп кетеді ғой, — деді.

— Әлгі солдатың келіп қалмаса, — деп бәйбіше қозғала бергенде, Мойнақтың арсылдауы үдеп, есік ашылды. Сарт етіп табалдырыққа тиген қылыштың даусын естігенде, бәйбіше селк ете қалып, орнына отыра кетті.

Қолдарында винтовка, түстері кісі өлтірген адамдай сұп-сұр болып екі жігіт кіріп келді. Екеуі де:

— Салаумәлейкүм! — деді.

Ерғали қуанып кеткен немердей, солардың келуін тілеп сағынып отырған адамдай:

— Әлік сәлем, е, шырақтарым, жоғары шығыңдар! — деп орнынан тұрып, бүкшендеп көрпе салып жатыр.

Келушілер үй ішімен амандасты, аң-таң болып отырған бәйбішеге үлкендеу біреуі:

— Амансыз ба, бәйбіше! — деді.

— Ибәй-ау, казаксыңдар ма, шырақтарым?

— Қазакпыз, қорықпаңыз.

— Қазак көрінеді ғой, кешегіден түсі жылырақ, — деп Ерғали аяғын көсіліп отырды.

Жамақ жөн сұрай басталды.

— Біз «Алашорданың» делегатымыз. Сулы болысына барамыз. Ылау керек, атты тезірек жеткізіңіздер, — деп

толықтау келген қарасұр жігіт бұнырық берді. Үстінде қасқыр шік, әкесінен қалған мұрасы күсатып жағасын қайырып, қоқиланыңқырап отырды. Ішкі киімдері солдатша, беліне байлаған кішкене мылтығын, «мынаны көрдің бе» дегендей ғып, сөйлеген уақытта қозғап қойды. Екіншісі — ұзын бойлы, сары бұжыр жігіт: басында жүнді бөрік, үстінде шинель, аяғында солдаттың киетін сары етігі, малдас құрып отырғанда мойнындағы қылышын әлдилеген баладай алдына өңгеріп отырды.

Бәйбіше екеуін де бастан-аяқ қарап шығып:

— Ой, Құдай-ай, қазақ балаларының да солдат болып қалғаны-ау, — деді.

— Қатын, тұр, шай қой, балалар тоңып келген шығар, — деп Ерғали шайға айналдырып, атты ауылынан тауып жегуге ыңғайланып еді. Қарасұр жігіт ызғарланып-ақ қалды.

— Сенен шай сұраған адам жоқ, жегетін болсаң, тез жек!

— Мына шіркіндер қайтеді, орыстан да жаман қатан ғой. — деп бәйбіше сескеніп қарады.

Ерғали да, Жамақ та аяқты ұшынан басты. Ауыл абырсабыр, біреуі арба майлап жатыр, біреуі қорап танып жатыр, біреулері үзілген делбені жалғап жатыр — бәрі де асығыс, жанталасып әзірленіп жатыр...

Жүргіншілер үйден шыққанда, тал қорапты төрт аяқты арбаға бір көк, бір торы атты парлап жегіп, тон киген сақалды қара кісі делбені ыңғайлап, көшірге мінгелі түр еді.

Арбаға енді міне береміз дегенде, сары бұжыры жолдасына күңк ете қалды. Екеуінің де көзі Жамақтың аяғына қадалды.

Жаңа тіктіріп киген байпақты етікке екі көз бірден қадалған соң, Жамақ ышқынайын деді. Жанындағы кісінің артына таман тұрып еді, қарасұр жігіт жекірді:

— Әй, қара сақал, неге ығысасың, бері кел!

Көзі мөлдіреп Жамақ келді. Аузы-басы жыны ұстаған адамдай жыбырлады.

— Аяғындағы етігіңді сат!

— Ойбай, қарақтарым, кедей адаммын. Мұны сатсам, жалаң аяқ қаламын. қайтадан етік алатын күшім жоқ.

— Сөзді қой, шеш, ақшанды почтамен жібереміз.

Сары бұжыр жігіт тоңып тұрған аяғын Жамақтың байпақты етігіне тыққанда, жанып тұрған пешке тыққандай болды, көзі шырадай жанды...

Жамантіктің үйінің жанында он шақты адам сөйлесіп отыр. Өткен-кеткенді әңгіме қылады. Бұрынғы тыныштық күндерді сағынады.

— «Алашорда» болса, көзімізді ашамыз ба деп едік, осының өзі басқалардан асырып жіберді ғой, — деді біреуі.

— Қайсысы ондырар дейсін, бәрінікі де алу ғой, құртпай қояр дейсін бе, — деп ежірейген сары шал алдағыны болжап айтқан болды.

Кеспелтек қара кісі насыбайын шырт түкіріп алып:

— Мұның қызығын әлі «бөлшебек» келгенде көрерміз, — деді.

«Білсең айтшы, ол қайтеді екен?» дегендей жұрт соның бетіне қарай қойды.

— Ахметтің учитель баласын көріп едім, сол кәзет алып тұрады екен. Петрбор, Мәскеу жағы кілен талау дейді. Болшайбек менікі-сенікі болмасын дейді екен.

— Тыбая-мая, мая-тыбая дейші екен ғой.

— Ол келсе, казакты бітті де де қой.

Манадан бері үндемей отырған имек қара кісі де сөзге қатысты, көргенін, естігенін айта бастады:

— Кеше Кавриланьың үйіне барып едім, шай ішіп отырғанымызда Епем келіп, Каврила екеуі ілінісе кетті. Епем болшайбекті мақтады, Каврила жамандады.

— Осы қалада Епемнен осалы жоқ, — деп біреуі іліп ала жөнелді. Екінші біреуі қарсы болды:

— Қате айтасын, Епемнен онды орыс жоқ, бірдемеге ділгер болып сұрасақ, тоқтаусыз берелі. Ең арғысы, биыл ауылдың сиырын қала ұстағанда, ол араға түсіп, босаттырып жіберді ғой.

— Қой, Епең онды болса, болшайбекті қолдамас еді ғой.

— Енді кімді қолдасын! Биылғы казашилардың соққан 25 қамшының таңбасы арқасынан әлі кете қойған жоқ шығар.

— Апырым-ай, казашилардың осы қалаға сондағы ісі мықты жәбір болды ғой, правленияның алдында жатқызып қойып, 80 адамын ұрған ғой, орыс болса да, адам аяйды екен. Мен өзім сонда жаман аядым.

Төмен қарап отырған Жамантік басын көтерді. Манадан бергі айтылған әңгімеге өзінше қорытынды істеді:

— Пөлен-түлен дегенмен, сол балшайбегің теріс болмас деймін, патшалық болған соң, бірінен бірінің өзгешелігі болуы керек қой. Осы күндегілердің бар ісі талау-

тарту. Балшайбектер де талауға үйір болса, бұлармен бірігер еді ғой. Түбінде, солар осы күнгі жүргендерге қарсы болғанда, осы талап алуына қарсы шығар...

— Ылайым солай болғай да, — деп отырғандар күлісті.

* * *

Ауылдың жел жағындағы көлдің белесінен бір арбалы асып түсіп, шаңдатып келеді. Жұрт көзді қадады. Сөйткенше болмай, арбалы қара жолдан бұрылып, ауылға қарай салды, бұл Ергалидың үйінен шыққан жігіттер еді.

— Жай кісі емес шығар, жүрісі қатты екен. Солдат-малдат бола ма, ыдырандар, — деді Жамантік.

Ұйлығып тұрған жұрт үйлі-үйіне жөнелді. Кейбіреулері қораға кіріп кетті.

Құрабай деген кедей шалдың үйі ауылға келетін жінішке жолдың үстінде еді. Үйіне тіке жүрсе, кездесіп қалатындай көріп, боктықтың арасымен кадамдай басып келе жатыр еді, карасұр жігіт көріп қалып, айқай салды:

— Әй, жаман тымақ, қашып барасың ба? Бері кел!

Әй дегенде Құрабай селк ете түсті. Баруға қорыкса да, қазақ екенін білген соң, тие қоймас деп арбаға қарай жүгірді.

— Бассайшы аяғыңды, өзің не қылған немесің?

Құрабай еңкендеп келіп жетті.

— Неге қашып барасың?

— Қашып бара жатқаным жоқ, тақсыр, бесін оқуға асығып бара жатыр едім.

— Өлейін деп жүріп сонысын қара. Жамантік үйде ме?

— Үйінде, тақсыр!

— Жорғасы қайда?

— Албарында, тақсыр.

— Әйда, бастап жүр.

Құрабай бүкшендеп, пар аттың алдына түсіп, Жамантіктің үйіне алып келді.

— Бар, Жамантікті шақыр.

Жамантік шықты. Қолында таяғы, маң-маң басып арбаның қасына келді.

— Амансыздар ма, балалар!

— Кұла жорға қайда?

— Қайдағы жорға?

— Жамантіктің жорғасын айтам, сен Жамантікпісің? Жорғанды әкел!

— Себебі не, тақсыр!

— Сен әлі сұрағың келген екен? Әкел дегенді құлағың ести ме? Әкел, жорғаны жетегіме байла, әйтпесе, қан қылып кетермін!

Жамантік сұрланып кетті. Тұла бойы қалтырайын деді. Қайырып сөз айтуға шамасы келмей, албарына қарай жүрді. Бөк күреп жүрген баласына қорадағы құла жорғаны шығартып әкеліп, өз қолымен жетегіне байлады.

— Тақсыр, қарсылығымыз жоқ, байла дедің, жетегіңе байлап жатырмыз. Бұл атты өзіңіз алып жатырсыз ба, әлде басқа кісі алды ма? — деді.

— «Алашорда» алдырады

— «Алашордаға» не жазығым бар екен?

— Қарсылық қылыпсың, Әлиханларды боқтапсың.

— Астапралда, шырағым. Жорғам одан әрмен кетсе де, өйтіп жаламен алмасаң екен.

— Енді сөзіңді қысқарт, жорғаң берілмейді.

— Жоқ, ала бер, жорғаның құлағын ұрайын. Екі-үш бием сау болса, тағы біреуі құлындар. Бірақ жолсыз алғаныңызға ренжімін.

Қарасұр жігіт ажырайып қарады. Көзі Жамантіктің тұ сыртынан өтіп кеткендей болды. «Айда атты!» деп көшірді түртіп қалды. Бұрылып албардан шығып, қара жолға бет алғанда қосарға байлаған құла жорға теңселіп ала жөнелді...

Жамантіктің баласы кішкене қарап тұрды да, көзінен жасы моншақтап, үйіне кіріп кетті.

Жамантік шомның үстіне шығып, көз жанарына жас толып, қарасы үзілгенше қараумен болды. Ашулы ыза бойды кернеп булықты.

— Осы ызаларына қарай, болшайбек келетін күн болса, алдымен өзім жазыламын ғой. Сендердің іздеріңе түсетін де күн болар! — деді.

1926 жыл, октябрь.

САРЫАЛА ТОН

I

Күн түнеріп, тұлданып, шарасына сыймай тұрған төрізді... Даланың өні қашып, қурап, семіп бара жатқан сияқты. Тұман ба, буалдыр ма, ел үстін басып, жыбыр-қайланған кара бұлдыр-бұлдыр көрсетеді: бұлдыраған

қалың топ, кең алқаптың о шеті мен бұ шеті иін тіресіп тұр. «Бұл не — мал ма? Адам ба?». Топ жыбыр етті. Үйірден қуылып шыққан саяқ ат құсап бірен-сарандаған қара топтан жырылып шығып, қуылып жатыр. «Апырым-ай, бұл не болды екен?» деп, Шермек атын қамшылай түсіп, Кенжебайдың шоқысын бетіне ала келе жатты.

... Дүр ете қалды. Сатыр-сұтыр найзағай ойнаған тәрізденді. Топ теңселіп, толқып, үн шығарды: топтың үні әлемді жаңғыртып, аспанда шынылдап, құлақты жарып бара жатқан сияқтанды. Шермек атының басын тежеп, тоқтала түсті. Жүрегі қобалжып, денені қорқу билеп қалтыратты. Аспан төніп, төбесінен басып қалатын сияқтанды. Айқайлайын деп еді, үні шықпады... Аты бір нәрседен белең алып, жалт бергенде, Шермектің ебедейсіз тақымы қолбаң етіп, ер-тоқымды құшақтай аттан қалпақтай ұшқан секілді болды...

— Ұстадық! Ұстадық!...

Ұнамсыз дауысқа Шермек шошынып, басын көтеріп алса, әлем жүзін қара түнек басып тұрған сықылды болды. Буыны қалтырап, тынысы бітіп, жан алқымға келіп қалыпты... Темір сияқтанған қатты саусақ оң жақ білегінен қапсыра ұстаған екен, кесіп тастамаса, айрылар емес... Ызғарлы ашу, уытты кек маңын түгел қоршап алғандай...

— Апырым-ау, кісісіндер, аясандаршы?!.

— Әкенбіз!.. Танытармыз!.. — деген ашулы дауыстар шаңқ етіп, құлақ тұндырғандай болды...

Әлдеқайда, алыста ма, әлде мына қыбырлаған қалың топтың аяғының астында ма, ынырсыған дауыс естілген секілденді. Таныс дауыс! Бұл дауыс Шермектің құлағына тиісімен бойын тітіркендіріп, жүрегін тіліп жібергендей болды. Абайлап караса — әкесі Сейпен! Қалың топтың аяғының астында қарны теңірейіп, үйілген оба құсап жатыр.

— Шермекжан, мен адамдықтан қалдым ғой! Қарным жарылып қалды, қарнымды тіліп кетті, — дейді әкесі.

Жан ұшырып Шермек әкесіне қарай ұмтыла берем дегенде, маңдайының алдын ала сілтеген қылыш жарқ етті... Шермек сескеніп кетіп, басын кейін қарай тартып қалам дегенде, желкесі бір нәрсеге тарс еткендей болды.

— Ойбай! — деді...

II

... Бұл Шермектің түсі болып шықты. Ойбайлаған өз даусынан өзі шошып оялды. Басы жастықтан асып, кереуеттің теміріне барып сокқан екен, шекесі зыңылдап, қызып бара жатқан сияктанды.

Үй қараңғы. Терезе болар-болмас қана бозарып көрінеді. Өзінің бөлмесінде, кереуеттің үстінде жатыр. Тұла бойы аққан тер. Денесі қирап қалған секілді. Аунап түсіп жатайын деп қозғалып еді, кереуеті шақұр-шұқыр етті. Қалтырауы басылған жүрек бұрынғыдан да бетер тітіреп сала берді.

Бірсыпыра уақытқа шейін Шермек аң-таң болып жатып, бір кезде есін жинады. Көрген түсін ойлады. Болған уақиғаны көз алдынан өткізді: ойлаған сайын ой-өрісі тарылып, белгісіз бір қара бұлт бүркеуге дайын тұрған тәрізді... Мұндай қысыламын, дағдарысқа ұшырап, басын тау мен тасқа ұрамын деп Шермек ойына алған емес. Шермек «бақыттан бақытты» көкседі. «Бақытты адам жалғыз өзімін!» деп жүрді...

Бұдан бір күн бұрын кереует, мына екі терезелі сырлы бөлме Шермекке жұмақ сияктанып көрініп еді. Шермек төсегінде маужырап жатып, өткен өмірді бір шолып еді. Сонда азды-көпті көрген өмірінің ішінде қабақ шытарлық қара күнді кездестірген емес: анасынан шырылдап жерге түскелі үлде мен бүлдеге оранып, төрт жағы құбыла болумен келді. Аталы тұқымның, дәулетті байдың баласы болды. Малдың күшімен орыстың ірі мектептерінде оқып, қынама киім киді, жылтырауық түйме такты. Өзгеріс болды. Шермектің «бақыты» онда да тайған жоқ, онда да үдей түсті: ұр да жық ұлтшылдың бірі болып шыға келді. Қайда барса да орны дайын, беті қайтып көрген емес... Кеңес үкіметі орнаған кезде «Шермек бәсеңдеді» деп жүрт өсек тарата бастап еді, ол өсектен де құтылды: бүкпантайлап жүріп кеңес жұмысына араласып, әлдекімдердің қолтықтауымен жасырынып, партия қатарына кіріп алды... Сол бетімен әлі келеді. Құбылмалылығы ескен желдей: біресе оннан, біресе солдан шығады, «бойына шыр жұқтырмауға келгенде, Шермектен шебер адам жоқ» деп бірге жүрген жолдастарының күндейтіндері де бар.

Бүгін Шермек жынынан айрылған баксы сияқты. Күлімдеген көзін қара бұлт қаптаған сияқты. Асқындаған ырысын, аспандаған бақытын әлдекім келіп жоққа

шығарып, күлін көкке ұшырған сияқты... Күні кешегі тәтті төсек, жұмақ сияқты көрінген көк мәнерлі бөлме бүгін аждаһа сияктанып аузын ашып, обып қоятындай болып тұр... Кеше — түнгі өмірінің таңындай болған, ләззатты шырын балдай болған қара көзді майысқан сұлу, бүгін бұрқылдап қайнаған ой қазанында қуыршақ сияктанып бұлдырайды... Өмірінде селт етпеген жүрегі қобалжып қалтырап, алқымына кесек тығылғандай қылғындырып, тынысын тарылтып тұр.

«Апырым-ау, қайтем? Қалай құтқарам?» деп Шермек тістеніп, бұлдыраған ойын бір жерге жиып қорыта алмай бірсыпыра уақыт жатты.

«Болмас, енді өлместі қамдау керек! Тар кезен келді: жолды да, заңды да, абыройды да әзіріне жиып қоя тұрып, құтқарудың шарасын істеу керек!».

Шермектің басындағы мың құбылған ой осымен түйілді. Кереуетінен секіріп түсіп, үстелінің үстіндегі электр шамды жаққанда, Шермектің басында жоғарғы ой шыңылдап қайнап тұрды, әлдекімдерге, әлденелерге ыза-сы келіп, бойды ашу кернегендей болды. Көзі сықсынып, езуі қисайып, аузы жыбыр-жыбыр етті. Біресе өкпелеген бала секілденіп, қаймақшыған жұқа ерні түртпе қалды. Орындыққа отырып, қаламды қолына ұстағанда, жазуға ойлаған ойы тасыған судай тасқындап келіп қалды. Қағазының жоғарғы жағына «Әке» деген сөзді жазып, астын сызып қойды да, ар жағын түйдектетіп соза берді.

Екінді әлетінде, Тасыбай шоқысынан асып, өзендегі елге бет алып, үш салт атты келе жатты.

Ылдида, өзеннің кемерінде қалың ауыл көрінеді: қатарлай тіккен киіз үйлер, көлбей ұшқан көк түтін, жыбырлаған мал, андаған адам.

Өріскей бет қара құрттай қаптаған мал! Адырдан шұбап түсіп, сиырлар келе жатыр; жер қайыстырып жайылған мыңдаған қой жатыр; тай-құлыны еркелеген балаша ойнақтап, ауылдың үстін шанмен бүркеп, жауға аттанған қалың әскердің қосындай болып, өзеннен су ішіп шыққан жылқы үйір-үйір болып топтанып, қабаққа қарай беттеп жайылып барады. Екі жылқышы қайың құрығын сүйретіп, бас білмейтін асау байталдарды қылжақтатып, бытырап жайылған бірен-саран саяқтарды қуып, алдыңғы қалыңның ішіне қосып, жылқыны иіре түсіп жүр...

— Ой, дариға-ай, елдің көркі мал екен ғой! Жанағы Әлімбайдың ауылы, баяғы толықсып тұрған кезінде жұмақ сықылданып көрінуші еді, енді мал кеткен соң, қынырланып, ыпындары кетіп-ақ қалыпты, — деп қырдан құлап келе жатқан салт аттының оң жақ шеткісі, қырықпа сақалды қара кісі басын шайқай түсіп күрсінді.

Бұл Қожан дейтін еді. Аузының ебі бар пысық, ат арқасына мінгелі байдың қосына еріп, шашбауын көтеріп үйренген кісіңіз.

Ортада келе жатқан семіз сары бұжыр кісі Сейпен дейтін бай. Сонау күнмен шағылысып тұрған ақ үйлер осы Сейпеннің үйі. Мына қара құрым болып өрісте жатқан малдың ішінде Сейпеннен басқаның малы кем де кем-ақ-ау.

Сейпен күрең жорғаны қамшылай түсіп, біразға шейін үндемей, ауылдың үстіндегі жер қайыстырып жайылған малға қараумен болды. Осы байлықты, осы салтанатты бұрын көрмей, көрсе де сезбей жүрген сияқты болды. Қараған сайын жүректе бір нәрсе топтанып, белгісіз бір қорқыныш бұлдырланып, ішті жалап бара жатқан сияқты болды.

— Әй, Қожан-ай, заман бұзылды ғой, — деп Сейпен ауыр күрсінді.

Салмақты денесін қозғаңқырап қойғанда, ауыр дененің екпініне шыдамай, күрең жорға аяғын әлтең-тәлтең басып, жорғасынан жаңылып қалды. Сейпен жорғаны шау-жайлап, қамшымен тартып-тартып жіберді.

— Рас айтасыз, заман бұзылды, елдің баққаны пөле. Үлкенді сыйлау, аруақты сыйлау деген жоқ. Сіздің есігіңізде жүретін Дәуқараның баласы атқа мініп, ел билеген соң, не оңбақшымыз? «Көменеспін» дегенді шығарып алыпты. Осы Шермек те көменес емес пе? Елге келгенде, Шермек ешкімге соқтықпай-ақ, тең құрбысымен ойнап-күліп қайтып жүр, — деп Қожан да күрсінді.

Қожанның есіне ел түсті, елдің кедейлері, кедейлердің ұйымшылдығы, қит етсе, «байдың құйыршығысын, атқа-мінерсің» деп өзіне тап беретіндігі түсті. Бәрінен бұрын, Дәуқараның баласы Сұлтан дейтін бұған мықты жау. Бірер қылмысын сезсе, тіпті китарланып алып, ерік бермейді. Бірақ Қожан бұған шейін абыройсыз болған жоқ. Мына келе жатқан қара шал оңайлықпен жолдасын сүріндіретін

шал емес: өткен жылы Қожанды пара алды деп Сұлтан-дар сотқа бергенде де, осы кара шал қалаға бір қатына-ғанда зым-зия жаптырып келген. «Әй, кара шалым-ай, тірі бол!» дегендей болып Қожан Сейпенге бір қарап қойды. Сейпен далбайды баса киіп, екі ұрты салынып, ауыр ойға шомумен келе жатыр еді.

Адырдын бауырын бөктерлей жүріп отырып, бұлар шұбап бара жатқан топ жылқының соңғы жағынан соқты. Сейпен жылқышыны шақырып алып:

— Жаным, абайла, ит-күс бар көрінеді, ұйықтамай күзет, күндіз ұйықтарсың, — деді.

— Ұйықтамай, өле алмаспыз, — деп жылқышы, түтіккен пішінді жас жігіт күңк етіп, атын борбайлай желе жөнелді.

— Мынау иттің сөзін қарашы! — деп Қожан шытынады.

— Қайтерсің, бұ да Құдайдың ісі шығар, — деп Сейпен ауылға қарай атының басын бұрды.

Сейпен үйіне келгенде, Жамал бәйіше биенің кешкі сүтін кұйдырып, емізiктеген кара сабаны Тұтқыш деген малайына пістіріп жатыр еді.

— Шермекжаннан хат келді, Қауқылдақ қалаға барған екен, содан беріп жіберіпті: «Әкемнен басқаның қолына бере көрме» депті... Мә, оқышы, — деп бәйбіше қалтасынан алып хат берді.

Сейпен Шермектің хатын бастап оқығаннан-ақ тіксініп, сұрланып сала берді. Орта жеріне келгенде, қолынан хат түсіп кетті. Безгек болған адамдай тұла бойы қалш-қалш етті. Аузы-басы жыбырлап, иегі кемсеңдеп, екі көзден ыстық жас бұршақтап ыршып ата берді.

Үй іші кара көлеңке. Абажадай үлкен үйдің есігінен төріне шейін сірескен жүк: оюлап тастаған сандық, тең-тең қылып буып тастаған асыл кілем, бұйымдар. Үйдің как ортасында сары ала кілемнің үстінде екі аяғын көсіп, екі қолымен жер тіреп, басы бүгіліп, көз жасы сақалынын арасынан сорғалап Сейпен отыр. Не болғанын, не қылып отырғанын нақ сол сағатында өзі де білген жоқ. Ішi-бауыры өртеніп, от болып жанып бара жатқан сияқтанды.

— Жаным-ай, не болды? — деді Жамал бәйбіше кіріп келіп.

— Қайтесің, катын, біттік! — деп Сейпен солқылдап жылап жіберді.

III

Сәске түс кезінде ауылдың іші жаңа хабармен толды. Біреуден біреу есітіп, есіткенін неше саққа жүгіртті:

- Елге өтірет шығады екен дейді...
- Малы барлардың малын алады екен дейді...
- Қызы барларға налог салады екен дейді...
- Байдың үйіне Тұрсын барған екен, бәйбіше жылап, «енді жау шабатын болды, қымызды ішіп қалыңдар» депті...
- Қой, бекер, Жамал бәйбішенің бейілі ашылды дегенге нану қиын болар.

— Жамал өлгенде де сабасын құшақтай кетер... — деген сияқты сөздер түйдек-түйдегімен шығып жатты. Су тасыған катындар, от басындағы кемпір-шалдар есіткендерін үлгіртіп, өздерінше жорумен болды. Бірақ бұл жорудың бәрі де үстірт, ешкім тереңге бара алмай, болашақ оқиғаның өрісінен әзір аулақ жатыр еді.

Осы ауылда әңгімеге үйірлігі жоқ адамның бірі Қуандық болушы еді, есігінің алдына қара тоқымды төсеп алып, шолақ тоны тырысып, ұзақты күн тықылдатып ағаш шабумен отырушы еді, ал бүгін ол да желікті: балтасын белдеуге қыстырып, белін күр жіппен байлап алып, бір нәрсеге әзірленген сияқтаныпты. Өткен-кеткенді қол бұлғап шақырып, «не хабар бар» деп, соның аузына телміретінді шығарды.

Шүйкесін шынтағына іліп, ұршығын иіріп Бәтима үйінен шығып еді:

— Әй, Бәтима, құрып қалғыр, мында келші! — деп Қуандық оны да шақырды.

Қазан қырып жатқан Қуандықтың қатыны айғызданған бетін есіктен шығарып, байына ала көзімен қарады да, қайтадан жұмысына кірісті.

— Немене, мені не ғып керексініп қалдың? — деп, жасының қырыққа келіп қалғанына қарамай, жас әйелдерше сызылып Бәтима бұрылды.

— Байгүс, сені керексінбеген күнім бар ма еді? — деді Қуандық өзінше қулық істеген боп, Бәтиманы көңілдендіріп, содан тіл тартпақ болды.

- Әбден... Сенікі құр тіл ғой...
- Байдың үйіне барып қайттың ғой, бәйбіше не айтады?
- Бәйбіше жылап отыр, екі көзі былаудай ісік. Мен барып отырып едім, бұрынғыдай жиырылған жоқ, саба-

сын бірер толғады да, үлкен кара аякты толтырып қымыз құйып берді.

— Қымызын қоя тұршы, не айтады, сұралың ба? — деп Қуандық жақындай түсті.

— Өзі айтпаған соң, сұрауға батпадым, аяқтағы қымызды ішіп болып едім, «тағы құйып берейін» деп, сабасына жармасты. Мана бір торта жеп, шөлдеген соң шалап істеп ішіп едім, сол құрып қалғыр жүрегімді алып, іше алмағаным... Жерошақтың басында жылқышының қатыны Несібелі отыр екен: «Бәйбіше неге жылап отыр?» деп содан сұрап едім: «Бұларға бір тықыр таянған шығар, кешеден бері бүлініп жатыр; түнде көрші ауылдағы ақсақалдарды жиып, таң атқанша кеңесті, не айтқандарын білгенім жоқ» деді. Рас-өтірігін білмеймін, әйтеуір, бірдеме бар.

— Ақсақалдарды жиып алды дейді?

— Иә.

— Ал сосын?

— Сол...

— Ой, құрып қал, әдейі сұраған соң, анығын біліп келмессің бе?

— Мен әңгіме бағып жүрмін бе, еркектер, сендер, білсендер де жетеді ғой.

Бәтиманың сөзінен пәлендей маңыз шығаруға болмағанымен, Қуандықтың құмарын бұрынғыдан да өсірді Сондықтан ол тыпыршып тұра алмай:

— Қой, сенен жарымаспын. Арыстанға барайын, — деп қайың таяқты қолға ұстап, асығыс жүремін деп көрінген нәрсеге бір сүрініп, Арыстанның үйіне келді. Арыстанның үйі толған адам екен, Арыстан есіп сөйлеп отыр.

— Оның анығы мынау, — деді Арыстан Қуандық есіктен кіргенде. — Байлардың малын алып, өздерін жер аударады.

— Апыр-ау, сұмдық қой, — деп бір жылтыр кара ыршып түсті.

— Бәсе, Жамал бәйбіше бетін тырнап жылап жатыр деп еді-ау, сондай бір сұмдығы бар екен ғой...

— Ау, тұра тұр, малын алғандай байлардың жазығы не? — деді көлбақаша шермитен біреу көзі ежірейіп.

— Жазығы барлығы: кісі еңбегімен мал жиғандық, кісінің еңбегін жегендік!

— Бәрекелде, сөз-ақ-ау, Сейпенге қайсысың тегін еңбек сіңіріп едің? Маған еңбектеріңді сіңіре гөр деп Сей-

пен қайсысыңды зорлап еді? — деп әлгі шермиген қарын түтіге түсті.

— Ол жағын қойшы, сол алынған малды қайтеді екен? — деп Қуандық кимелей келіп, нақ Арыстанның жанына тақалды.

— Саған берер дейсің бе, қазынаға түсетін шығар, — деді біреу.

— Жок, қаталасасың, — деп Арыстан оның сөзін бөліп жіберді. — Байлардан алынған мал артельге, малсыз кедейлерге бөлініп беріледі.

— Әй, бола қояр ма екен?!

— «Не қылған батпан құйрық, тегіннен-тегін жатқан құйрық?».

— Оңайлықпен бола қоймас. Сейпен де өлмес қамын істеп жатқан көрінеді, түнде ақсақалдарды жинап, солардың қолына бірсыпыра мал сақтауға бермекші болыпты: қара касқа айғырдың үйірін Таңатардың жылқысына апарып қосты деп жаңа жылқышысы айтып отырды. Баласы еншісін басқа дегізіп, ауылнайдан куәлік алыпты. Қаладағы баласы да қарап жатқан жоқ білем, ақылын айтып хат жазып жіберді ғой, — деп Шауыпкел дейтін имек түмсық есіткенін айтып, Арыстанды тұқырта сөйлейді.

Шауыпкелдің хабарын жұрт ынтыға тыңдады.

— Бәсе, солай болар, — деп бастарын изесті.

— Өкірікте Шермекті тыңдамайтын «төре» бар дейсің бе?

— Шермек қала жағына ие болса, Сейпен елге ие: ақсақалдарға бір-бір аттан мінгізсе, «Сейпен жақсы адам» дегізіп піргуер жиғызады да береді.

— Бәсе десейші, қаладан келген адамның жайы белгілі ғой, мөр басқан бір жапырақ қағазды көрсетсең, желкесін қасып жөнеледі, — деп жұрт бірсыпыра даурығып алды.

— Кім береді піргуерді? Мен берем бе? Мә, аларсың! — деп Қуандық кенет ашуға мінді.

— Сендердің осыларың күрсын! Бір нәрсені есітсендер, бет-беттеріңе жайылып, қараспанды суға алдырасыңдар да отырасыңдар. Сөз емес қой: бай малын қалай тыға алады? Ауылнай мөрді қалай береді? Біз не бітіріп отырмақшымыз? Малың тықса, өтірік куә алса, тиісті орынға айтпаймыз ба? Тыққан малың қазып шығармаймыз ба? Біз жұмылып ұрлығын айтып отырсақ, күлманы ашылып, масқара болып қалмай ма? — деп Арыстан ашулана сөйледі.

— Ойбай-ау, соны істеуге кедейің бірігіп отыр ма?

— Бірікпейтін несі бар? Бірікпей отыр ма? Былтыр сайлау болғанда, бастығы Сейпен қылып ылғи байларды сайлаудан бір қуып шықты. Биыл жер бөлісі болғанда, Сейпеннің барлық жерін бөліске түсіріп, өзін шетке қактық. Мұның аты не? Мұның аты бірігіп іс істегендік болады!.. — Жарайды, бірігіп шық, мен сөзімді қойдым, — деп Шауыпкел қикайып теріс қарап кетті.

— Арыстанның айтқаны рас. Шауыпкел, сен ылғи, осы бар ғой, кер тартумен боласын, — деп сөзге Қуандық та кірісті.

— Ау, Қуандық-ау, қойсаңшы, біз екеуіміз бүлікті қайтеміз. Біз сол арба істеп сатып, тамағымызды асырауды білейік те, — деді Ыскак сонадай жерде сомадай боп жатып.

— Ретті жерінде неге кіріспейін, Сейпеннің малын алатыны рас болса, арбам содан әрі істелмей қалса да, мен кірісем, талай еңбегім сіңген, жасырған малын алдымен өзім шығарысып берем, — деді Қуандық.

— Әй, Қуеке, жарайсың! Биылғы жер бөлісінде де еңбекті сіңіріп едің, осы жолы да қайратынды көрсет, — деп Арыстан жайраңдап күліп қалды.

Қуандық көтеріліп, жымың-жымын күлді.

— Шырағым Арыстан, сен осы шыныңды айтшы, байдың малының алынатыны анық қой,ө? — деп бет-аузы сақалмен қапталған қара кісі Арыстанға қарап жылыса түсті. «Сен кіріспесең болмас» дегендей маңындағылар оған ығысып жол берді. Әлгі кісі сақалын сипап азырақ ойланғандай болды да:

— Ендеше, бұл істі үкімет бастап отырған болса, Сейпеннің күлін аспанға шығарып тұрғанбыз! Сейпенге менен көп еңбек сіңірген адам сирек шығар. Мен не көрмедім? Бала күнімнен құлдығында болдым, талай таяғын да жедім. Шынын айтсам, күні бүгінге шейін құлдығынан құтылған жоқпын, өлі күнге жұмысын тегін істеумен келем. Басқасын қайтейін, 20-жылы мен жеке өмір құрмақшы болып, Сейпеннің қолынан шықтым. Сейпен оныма жаман ашуланды. 21-жылы аштық болды, аштық нені тыңдады. «Тірі болсам, төлермін, маған азығыңнан қарас» деп осы Сейпенге барып жалындым ғой. Әй, иттің бейілі жаман ғой, төрт қабат көрпенің үстінде шалқасы-

нан жатыр екен, сөзімді елеместен, көсілген аяғын жинамастан қалды... Шермекті осы күні көменес болып, үкімет жұмысына араласып жүр деп есitem. Үкімет кедейдікі болса, сол Шермектердің кедейдің үкіметінде не жұмысы барын білмеймін. Шермектің кедейге жаны ашиды дегенге өлсем де нанбаспын. Мен сол тамақ сұрап тұрғанымда, Шермек пешке арқасын сүйеп кітап оқып отыр екен, әкесінен түңілген соң, мен сол Шермекке жалынған болармын. Сонда Шермек аузы-мұрны қисаймастан: «Өлсең, борыштанбай өлсеңші, ненді бересің» деді-ау...

— Қасқырдан бөлтірік тумасын ба?

— Мен Шермектің қалай коммунист болып жүргеніне таңмын.

— Кедеймін деп алдап кірген ғой, енді алдай алмас: еңбекшілердің көзі ашылып, санасы өсіп келеді. Қас пен досын айыарлық күйге жетті. Мына кәмпеске науқаны орынды жүргізіліп отыр. Осы науқанның тұсында талай Шермектердің бет пердесін жыртып, жұртшылықтың алдына сүйреп салармыз! — деді Арыстан жайраңдаған пішінмен.

— Бәсе, сүйтсеңдерші, кедейден шығып сендер коммунист болғанда көретініміз не? Тым болмаса осы байлардан кегімізді алып берсеңдерші! — деп Қуандық бұрынғыдан да өршеленіп, беті қызарып, көзі жайнандап, көтеріңкі көңілмен шын тасып отырған адамның қалпын көрсетті.

— Байдан кек алу үшін, байды ортамыздан аластап қуу үшін, кедей болып күш біріктіруіміз керек, осыны істейсіндер ме? — деді Арыстан.

— Істейміз!

— Ендеше, біріктірсек, партияның, үкіметтің шын қолғанаты болсақ, бітпейтін жұмыс жоқ. Ол естерінде болсын!

Ұзамай аудан өкілі келді. «Кәмпеске» деген сөз тарады. «Кәмпескенің» не деген сөз екенін ел бірінші рет есітті. Бірақ жат көріп, оғаш көріп тұрған ешкім жоқ. Бала-шағаға шейін ауыздары жыпылдасып айтып жүр. Мағынасы да түсінікті болып қалды. Бірер сағаттың ішінде бұл ауылдың бұрынғы төл сөзінің қатарына да кіріп үлгірді. Ауыл адамдарының көбі келген өкілдің қасында. Үйде қалғандар екі араға кісі салып, солар арқылы хабарға қанып жатыр.

— Құбылған заман-ай, есітпегенді есіттік-ау, — деп бір бүкір шал үйге арқасын сүйей отырып ауыр күрсінді.

Сарыала төбет жол бойында шоқиып отырып ұлып еді.

— Кет әрі, мына ант ұрғанның ұлуын! — деп бүкір шал оған да кейіп қалды.

— Жамандығы болса, Сейпеннің үйіне болсын! — деп екінші біреуі сықак қыла күлді.

Сүйткенше болмай, сарыала төбеттің даусына жалғаса сарнаған ащы дауыс шыңылдап аспанға шықты. Жұрт селт етіп, құлағын тіге қалды:

— Ау, бұл не?

— Бәсе, бұл не?

— Бұл, дәу де болса, бәйбіше шығар, ұлығанның басы болар! — деп Қуандық жымың-жымың етті.

Отырғандардың бәрі де бір-біріне қарасып: «Бұған қуану керек пе, күйіну керек пе?» дегендей сұраулы жұмбақ кейбіреулердің ажарында айқын түр еді...

IV

... Үш ақ үй қатар тігулі, оған таяу жапырайған қараша үй. Қараша үйдің сыртында күбідей болып бетін құбылаға бұрып Сейпен отыр. Басы салбырап, еңсесі түсіп кетіпті. Беті-көзі ісік. Сирек сақалының арасында жас тамшысы көрінеді. Қараша үйге арқасын сүйеп, үрген торсықтай болып тырсылдап бәйбіше отыр. Беті жара — айғызданған тырнақтың ізі. Түсі түтігіп, қарайып кеткен. Көзі қанталап, қызарып тұр. Манайындағы нәрсені бұлдыр ғана көретін секілді. Өткен күн, ұшқан «бақ», аспаннан түскен секілді кенеттен болған оқиғаны есіне алып, сең соққан балықтай мең-зең қылып жіберген. Оқтын-оқтын күрсініп, «аһ» дегенде жүрегі қарс айрылады.

— Шал-ау, Шермекжаннан не хабар бар? Баяғыдан бері оқып еді, ат арқасына мініп адам болып еді, тым болмаса осындай қысылғанымызда сүйей алмағаны ма? — деді бәйбіше.

— Болмайды ғой, кемпір... Бізді сүйемек түгіл, өз басына зобалаң туып жатқан көрінеді. «Байдың баласы, әкесін сүйейді» деп соңына түседі білем. Түнеугүнгі маған жазған хатын да мыналар тауып алып, сотқа беріпті... Тым болмаса сол аман болсын деп тіле, одан басқа таянар кіміміз бар? — деп Сейпен назаланып, солқылдап жылап жіберді.

— Қайтейін, тілемей отырмын ба? Қақпас құдай біздің қай тілегімізді беріп отыр, — деп бәйбіше шіміркеніп, көз жасына булықты. Нақ сол сағатында Құдайыңның өзі қолына тисе де түтіп жейтіндей еді.

Ақ үй жағы базардай қайнап жатқан адам: біреу шығып, біреу кіріп жатыр; сәмпылдасып сөйлеседі, сәкылдасып күліседі.

— Ал Арыстан, сөйле!

— Не сөйлейтіні бар: тыққан малдарын, бұйымдарын тегіс таптық!

— Тұтқыштың айтқандары тура шықты ма?

— Тура болғанда қандай.

— Маладес, Тұтқыш! Сенің кім екенінді ауданға жазып жібердім, — деп өкіл Тұтқышты арқасынан қақты.

Тұтқыш жымың етіп, жайрандап қалды.

— Ау, Несібелі қайда?

— Мен мындамын.

— Кел, сабаны пісіп, қымыз құй, дәурен қолыңа тигенде сары ожаумен құлаштап бір сапырсайшы!..

Несібелі сәлекеттеу қозғалып, піспекке жабысты. Қозғалуы немқұрайдылау: бәйбішеден биліксіз сабаның қалай құйылатындығын әлі ұғынып жетпеген секілді.

Жұрттың басы қосылған соң, біртіндеп сандықты ашып, асыл бұйымдарды есепке алу басталды. Тізбектелген көп кілт Несібелінің қолында. Әшекейлі сандықтардың шандуын босатып, біртіндеп ашып, ішіндегі бұйымдарын ортаға алып тастап жатыр. Бір сандықтың ішінен Сейпеннің әкесі Жантай бидің патшадан сыйға алған сарыала тонын Несібелі суырып алды да, жерге бірден тастап жібермей, не қыларын білмегендей, жағасынан ұстап, таңырқап тұрды.

— Сарыала тон! — үйде отырғандар шу етті.

Тұтқыш орнынан тұрып барып, Несібелінің қолынан сарыала тонды алды. Олай бір, бұлай бір аударыстырып қарады. Жағасынан ұстап тұрып, күлімсіреп өкілге бұрылды.

— Бірдеме айтайын дедің бе?

— Осы тонды киіп, ауылды бір қыдырып келсем деймін.

— Әйда, ки, Тұтқыш!

— Ки, байдың іші бір күйсін! — деп үйдің ішіндегілер ду күліп көтермелеп кетті.

Тұтқыш сарыала тонды киіп, алтынды медальды төсіне қадады. Аяғында жыртық етік, басында жалбаланған

күлакшын. Өзі жайнаңдап, жымың-жымың етеді. Аяғын керіле басып, қараша үйдің жанында отырған бай мен бәйбішенің алдынан кесе көлденеңдей жүрді. Бай бір рет қарады да, басын төмен салды. Бәйбіше қанын тартып сұрланып, көзімен Тұтқышты атып жібергендей болып қарады.

— Неге қарадың, бәйбіше? — деді Тұтқыш бұрыла түсіп.

— Келіскеніңе қараймын.

— Сендерге келіскенде, маған келіспес дейсің бе?

— Ки, киетін заманың! — деп бәйбіше жүрегі жарылардай болып күрсініп, теріс қарап бұрылды.

Тұтқыш сарыала тонды киіп ауылды аралағанда, балашаға, қатын-қалаш жиналып, соның соңына ерді.

— Бәтір-ай, би атамның патшадан сыйға алған тоны осы екен-ау! — деді кекселеу келген бір сары қатын.

— Келін-ау, осы ауылға келіншек болып түскеніме жиырма жыл толған екен, сонан бері осы тонның атын есіткенім болмаса, көрген жоқ едім, қақбас бәйбіше осқырынып, маңына жолатпайтын еді ғой, оған бұ да әлі аз! — деп еркек пішінді, имек тұмсық қара қатын самайынан шыққан шашын жаулығына тығып, киреңдей басып балалардың арасына барып кірді.

— Киелі тон дейтіні қайда? Киелі болса, Тұтқышты неге соғып кетпейді? — деді бір жас әйел.

— Соқса, соғар, жынды неме, желігіп несіне киді екен?

— Қойшы әрі, тонда не бар дейсін, әшейін лақап қылып жүрген ғой, аруақты шаңырақ деп біз ғана қорқамыз, әйтпесе, түгі де жоқ көрінеді.

— Бәсе десейші, бірдемесі болса, ендігі бір белгісін бермес пе еді?

Адырақ көзді қара қатын емпендей басып Тұтқыштың жанына барып, сарыала тонды жағасынан ұстай алды:

— Қағынғыр, тұра тұршы, анықтап көрейік.

— Ал көре ғой, сен көрем десең, мен немді аяр дейсін, — деп Тұтқыш күлді.

— Бәтір-ай, мына сап-сары не десем, алтын екен ғой, — деді бір әйел.

— Шешей-ау, мына суреті несі?

— Ол — патшаның басы, — деді Тұтқыш.

— Тоқташы, көрейік, патшаның басы қандай болады екен? — деп қатындар жапырласа түсті.

Жұрт бірінен бірі хабарланып, тайлы-таяғына шейін калмастан, сарыала тон киген Тұтқыштың маңына жиналды. Боз үйдің жанында ұршық иіріп отырған катпар бетті сары кемпір ауыр күрсініп, көйлегінің жеңімен көзінің жасын сүртті.

— Шеше, неге жылап отырсың? — деп Қуандық жанына жетіп келді.

— Әй, шырағым-ай, не жақсылығы бар дейсің, аруақтың иленген тоны еді ғой, отанымызға бір зияны тиіп жүре ме деп қорқам, — деді кемпір.

Қуандық ішек-сілесі қатып күлді.

Ауылдың сол күнгі кеңесі сарыала тон, медаль, байдың жасырған малы, бөйбішенің жоқтауы болды.

Қара қатын төсегіне жатқалы шешініп, сарыала тонның әңгімесін тағы бастады. Байы тыңдаудан жалыққан соң, ұйықтағалы іргеге қарай түсіп еді.

— Әй деймін, бері қарап жатшы, әңгіме айтайын, — деп байын иығынан тартып, қара қатын өзіне қаратып жатқызды...

... Түн қараңғысы әлемді бүркеп, жан біткен демалысқа шомды. Жалғыз-ақ Жамал бөйбіше қараша үйдің босағасына сүйеніп, екі бүйірін таянып жылаумен болды.

V

— Жүрейін деп жатыр ма?

— Жүрейін деп жатыр!

Қойшы мінетін жаман торы атқа ағаш арбаны жегіп, қикайтып жүк тиіп, Сейпен үй ішімен көшкелі жатыр. Бұрынғыдай «Көш көлікті болсын!» деп түс-тұсынан аңдап келетін көрші жоқ, жабырласып жүк тиесіп жүрген бозбалалар да жоқ. Жұрттың бәрі де сырт беріп, Сейпеннің көшкелі жатқанын ұмытқан секілді.

Ақ таяқты төсіне тіреп, арбаның қасында жүгініп, Сейпен бірталай ой ойлады. Алдағы өмірі қараңғы. Баратын жері қандай: «қазақтығы» ұстап мейірім қылып, Сейпенді қонақ деп қарсы алар ма екен? Әлде осы өз ауылы құсап сырт беріп, айналып кетер ме екен? Ойлап-ойлап келіп:

— Әй, болмас! Ондай күн қайда? Ағайын-тума аластап қуып отырғанда, танымайтын ел бізді не қылсын. Енді біттік қой! — деп Сейпен солқылдап жылады.

Бөйбіше бүк түсіп, талықсумен жатты. Иығы түсіп, салбырап арбаның қасына баласы келді.

- Не дейді?
- Бармаймын деді.
- Тоқал ше?
- Тоқал да...

Бәйбіше жан ұшырған адамдай еліріп, басын көтерді.

— Тоқалдікі дұрыс болсын, Маржан ішімнен шыққан қызым емес пе еді? Үлде мен бұлдеге орап өсірген жоқ па едім? Өзім күйіп отырғанда, ол жұрымы құрғыр неге күйдіреді. Ойбай, бұл қорлықты көргенше өлемін! — деп бәйбіше жұдырығымен өзін маңдайға қойып-қойып жіберді.

— Қой, сорлы, жетер, өле алмаспыз, көресіні көрмей көрге кіру жоқ. Әйда, арбаға мініңдер, — деп Сейпен мықшып таяғына сүйеніп орнынан тұрды.

Ат ақырындап қозғалды. Қаусап тұрған ағаш арба жолсыз жерде ырғалып, шақыр-шұқыр етті. Сейпен артына қарап:

— Қош, елім... Жұртым! — деп көз жасына булығып, сөзін аяқтай алмай, сылқ етіп отыра кетті.

— Жылама, «елің» алдында, барасың, — деді Қуандық.

Көш жолға түсіп, белестен асып кеткенше, ауыл адамдары үйлерінен шығып, самсап қарады да тұрды. Кемпіршалдар күрсініп:

— Кетті! — десті.

... Күрең жорғаны болыскей ер-тұрманмен ерттеп мініп, Тұтқыш өріске қарай теңселдіріп бара жатыр.

— Уа, Тұтқыш, жол болсын!

— Өрістегі малды айдап келіп, көзір бөліске саламыз!

Білектей камшымен күрең жорғаны жамбасқа тартып жібергенде, жорғаның тұяғы жұмсақ топырақты уыстап лақтырғандай болды...

1928 жыл.

ЗӘКІРЖАН МОЛДА

Қалдыбайды жанына ертіп, Зәкіржан молда «Төрт төбе» еліне асты.

«Төрт төбе» елі бай, мешітті ел. «Төрт төбе» еліне Зәкіржан молда жыл сайын барады. Елді басынан аяғына дейін қыдырады, қайыр-садақасын алады. Бірер ай жүріп оралғанда, қалыңнан алған малдай шұбыртып 30—40 қараны айдап қайтады.

Қалдыбай Зәкіржан молданың «мүриті» есебіндегі адам. Екеуінің жасы қатар, сыры бірге, бірінің ымын бірі табады. Жайшылықта ел көзінен оңашада екеуі әзілдеп те алады, боқтасып, ұрсысып та алады. Бірақ тым шиеленісіп кетпейді, ұрыстары кексіз болады.

Ел көзінде қалыптары екінші түрлі: сәлдені қатарлай орап, ақ сырмақты шапанды желең салып, көзді жұмып мүлгіп Зәкіржан отырады. Зәкіржанның қасы мен қабағына қарап, айтқанын аяқ ұшымен жүріп орындап Қалдыбай жүреді.

— Тақсыр, намаз уақыты болды, дәрет алмайсыз ба? — деп Қалдыбай құманға жүгіреді, жайнамазын жайып, тәсбиғын қолына ұстатады. Зәкіржан молда зілденіп, жайнамаздың үстінде шарт жүгініп отырып, қара кітапты ашып күбірлеп оқиды.

— Иә, Алла! — деп қояды ол окта-санда.

Зәкіржанның даусы шыққанда, Қалдыбай селк етіп кетеді...

«Төрт төбе» елі Зәкіржанды да сыйлайды, Қалдыбайды да сыйлайды:

— Жастығына қарамай, Құдай жолына шын берілген адам, — деп Зәкіржанды мақтайды.

— Ақ үстінен қараны танымаса да, адамын тауып жолдас болған, — деп Қалдыбайды мақтайды.

Зәкіржан молда келіпті деп есітсе, «Төрт төбе» елінің шалдары, шүйделі жуандары лек-легімен шұбырады, Зәкіржанның жанына ереді. Зәкіржанды қыдыртып, соның құрметінде жүреді.

Зәкіржан шариғат соғады: жұмақ-тамұқты жыр қылып өтеді, пайғамбарлардың тарихын айтады, пайғамбардың қадисын оқиды.

— Ой, жарықтық-ай! — деп Қалдыбай көтеріп қояды. Жұрт ынтасы одан жаман құриды. Әсіресе, «заман ақыр» туралы сөз қозғалғанда, шалдар мүлде елжіреп, кемсеңдеп жылап алатындары да болады.

— Тақсыр, осы садақаның септігі қандай? — дейді Қалдыбай.

— Садақа ауыртпалықты көтереді, жұмаққа жол ашады, «танда мақшар» күнінде төбеңе ұстайтын көленкен болады...

— Бай-бай, Құдай тағаланың өзі де әлді-ау! — деп тыңдаушылардың біреуі қостап қояды.

«Төрт төбе» елінен қайтқанда, еліне жақындаған сайын, Зәкіржан мен Қалдыбай жол бойы керісумен болады.

— Мына шабдар байталды мен алам! — дейді Қалдыбай.

— Жок, үйтіп ақымақ болма, бұл мал маған берілген; мен батамды беріп алғам, таңдамасын өзім, — деп Зәкіржан молданың ұзын тұмсығы қусырыла түседі.

Қалдыбай мұртын тікірейтіп, көзін қылиландырып, Зәкіржанның бетіне қарайды:

— Осы сөзінді қой, Зәкіржан!

— Неге?

— Қит етсе, батанды айтасың. Батаңмен кімді жарылқамақсың? Батаң мал беретін болса, жұрт үйіне өкеліп бермес пе еді? Өкеліп берген жан жок, өзіміз жүріп жинадық. «Еңбегіміз» бірдей сінді. Шынына қалғанда, сенен гөрі менің еңбегім көп сінді.

Беті кенет сұрғылданып, езуі жыбырлап, ашуға тығылғаннан Зәкіржан сөйлей алмай, тұтығып қалады. Қалдыбайды тап сол сағатында ит етінен жек көреді. Оны ертіп шыққаны үшін өзіне кейиді.

— Ақымақ-ау, біле білсең, шабдар байталды Ұлбосын бәйбішенің басынан алып отырмыз. Құран шығарған мен, дәуірін айналдырған мен, жаназасын оқыған мен...

Зәкіржанның не айтқалы келе жатқанын Қалдыбай алдын ала біледі. Тыңдағысы келмейді. Атын борбайлап, шашау шыққан уақ малдарды қайырып топқа өкеліп тығады. Біраз үндемей жүріп, бұлттан шыққан күндей бір мезгілде жадырайды.

— Әй, Зәкіржан, сенде үміт жок, әйтпесе, менің «еңбегіме» таласатын не жөнің бар? Бәрін де қой, әнеугі түнгінің өзі неге татиды, білесің бе? — деп күлімсірейді.

— Ой, ақымақ, — деп Зәкіржан да күліп жіберді.

Екеуі де жадырап, малды қақпалап жолға салып, көрген-білгендерін сөз қыла бастайды. Мәз болып күліседі. Бірінің ісіне бірі риза болады.

— Сол жолғын жарады, — дейді Қалдыбай Зәкіржанды көңілдендіру үшін.

— Жолдас бола жүргенде, саған сол жолы риза болдым! — дейді Зәкіржан шын риза боп.

Аршалы бойында Әлімбайдың қыстауы бар. Ауылы жаз жайлауда болады. Шағырмен, селеумен көміліп, мола құсап қыстауы қалады. Қыстауда қыбыр еткен жан болмайды. Әлімбайдың қыстауын күзетіп, Қоңқа дейтін кедей қалады. Ол бұрынғы әдеті бойынша қара лашық үйін қыстаудан шеткерек, жол өтерге апарып тігеді. Сынық мүйіз қоныр сиыр қара лашықтан тым ұзап кетпей, оттайды да жүреді. Қоңқаның қатыны Қалампыр сынық ашалы бақанды сүйретіп, қоныр сиырды айнала қуады:

— Арам қатқыр, алысырақ барып жайылса қайтеді, бұзауды отқа жібертпейді, жіберсем, жанасып еміп қояды, — деп қарғап-сілеп жүргені.

— Жағың қарыссын, қатын, жағың қарысқыр-ау, жалғыз сиыр арам қатса, сыныңа келерсің, — деп Қоңқа үйде жатып кейиді.

Саусағымен жіп талдап, үй көленкесінде Қоңқаның қызы Қаныш отырады. Қолы жұмыс істесе, ойы әлдеқайда. Әлдеқайда болғанда, қыс бойы бірге отырған ауылды ойлайды. Алты айғы қыс солармен араласып өткізген өмірді ойлайды. Көрлі қыс, өлемді бір уысына сыйдырып бүрген қыс Қанышқа қандай қымбатты! Өйткені Қаныш қысты заман құрбысымен ойнап-күліп жүріп өткізеді. Ойын-тойдың ішінде болады. Мынау жаз, желкілдеген көкорай, самалды салқын түн Қанышты жұбата алмайды; Қаныштың ойын бөле алмайды. Табиғаттың осы көркемдігіне қосымша Қаныштың ойын бөлген тең-құрбысы бірге болса, Қаныш бүйтіп мұңаймас еді, қара көзі күлімдеп, қалыңдау ернін жымыра түсіп, Қаныш өмірге жайрандап қараған болар еді.

Қара лашық үй Қоңқаны жерітеді. Қоңқа жайлауды ойлайды. Үкілі құрақты көлді, сапырған салқын қымызды ойлайды. Ойлаған сайын дәті шыдамай, ала таяқты қолға алып, жайлау қайдасын деп жаяу жөнеледі.

— Өзің барсаң болды! Моланды күзетіп, қаршадай қызбен мен отырайын. Сүйтіп жүргенде, бізді біреу өлтіріп кетсін, — деп Қалампыр әрі-бері бүркылдайды. Бүркылдағанмен, Қоңқаның қарасы үзілген соң, көңіліне аяушылық кіреді: — Саршатамыз ыстықта 40 шақырым жайлауға жаяу жету оңай ма; шөлдейді ғой, жүдейді ғой, — деп аяйды.

Қонқаның жайлауға кеткеніне 4—5 күн болған, ол қайтқан жоқ. Есіз қыстауда елегізіп Қалампыр мен Қаныш отыр. Түн бойына екеуі де ұйқы көре алмайды. Қайдағы жоқтар, ертегіде айтылған жын-перілер ойға келіп түседі: қалың шағырды сыбдырлатып ойнап жүрген сияқты; жарк еткізіп от жағып, сақылдасып күлген сияқты болады. Қалампыр Қаныштан жасырып, ішінен ғана аз-мүз білетін «дұғасын» оқынады. Қаныш сезіп, шошып жүрмесін деп ойлайды.

Қаныштың ойында да қорқу бар, бірақ ол тап Қалампыр сияқты қорқа қоймайды, ол көбіне өзінің ойымен шұғылданады: қысқы өмірді ойлайды, ойнап-күлген замандасты ойлайды. Сәтпайдың үйінде болған шілдехана есіне түседі. Ол бір естен кетпейтін ойын еді: ауылдың бозбаласы, қыз-қырқыны тегіс жиналған. Ыбырсыған адамның көптігінен аяқ басатын жер жоқ; үй ысып, адамның демімен буланып, шам қалтылдап сөніп қалғалы тұр. Маңдайлан аққан терді орамалмен сүрте түсіп, жұрт ойынмен болып жатыр.

— Қанеки, қарындас, қолынды тос! — деп Ақметбек дейтін жігіт Қанышқа төне қапты. Қолында ескен белбеу бар. Белбеумен құлаштап ұрмақшы. Бет ажары күлімсіреген сияқты болады. Көзі басқа жақта — Қанышқа қадалып қарамайды. Қаныш оған қадала қарап күлімсіреді.

— Ақырын ұрыңыз! — деп назданады.

Әрі-беріден соң:

— Ойынды өзгерту керек! — деп біреу ұсыныс кіргізді.

— Қандай?

— «Бөкет» өлеңді бастаймыз.

Домбыра жағалап Ақметбекке келді. Ақметбек домбыраны сәндеп ұстады. Құлағын бұрап баптады; тамағын бірер кенеп алып, ән салды. Даусы барлыққандау. Жастардың көбі оның өлеңін керексінбегендей өзара сөздерімен болып отыр. Ақметбектің әнін бағаламағаны үшін Қаныш оларға кейіді. Өзі өлердей ынтығып:

«Ауылым көшіп қонды Кермен көлге,
Кермен көл — келісті көл серуендерге
Қайғының бұлты ыдырап, жазылып ел
Қалқатай, өлеңді берген жерде»

Қаныштың ойына Ақметбек түссе, оның айтатын осы өлеңі бірге шыңылдайды құлақтан. Осы өлеңнің соңғы шумағын Қаныш өзіне арнап айтылған сияқты көреді...

* * *

Қалампырдың жерошаққа жаққан оты сөнді. Аспан қара көрпесін бетіне бүркенді. Самсап жұлдыз шықты. Түн тынып, маужырап, мүлгіді де қалды.

Ұзамай қара жолдың үстінде ат тұяғының дыбысы білінді. Жолдаяк шәу етіп үріп еді, дыбыс бөседеп, дабырлап адам сөйлегендей болды. Қалампыр да, Қаныш та елең етіп, құлақтарын тіге қойды.

— Апырым-ай, жүргінші болар ма?

— Біздікіне келіп неге қонбайды екен? — деді елегізіп отырған Қаныш.

Жолдаяк үруін үдетті. Дыбысы жақындады. Қараңдап келіп қалды. Екі салт атты екен — үйге төніп келіп:

— Уа, кім бар? — деді.

— Біз бармыз, — деді Қалампыр қуанып кеткен кісідей.

Аттарын қаңтара салып, екі кісі түсе қалысты. Жақын келіп, амандық сұрасты. Қалампыр өз жайын айтып шығып:

— Өздерін кім боласыңдар? — деді қонақтарға.

— Зәкіржан молданы естуіңіз бар шығар, мына кісі сол, — деп жолдасы жөн айтты.

Бұлар Зәкіржан мен Қалдыбай болып шықты. Қалампыр адам айтқысыз қуанды. Жалма-жан от жағып, ас әзірлейін деп еді, «шаршап келдік, жатып ұйықтаймыз» деп қонақтар тамаққа ыңғай бермеді.

Шырша жандырып жарық қылып, ескі текеметті алып, Қаныш төр алдына төседі. Текемет үстіне салатын көрпешастық болмады. Қалампыр жалпылдап жайын айтып жатыр.

— Ойбай, жеңге, біз сөгетін адам емеспіз, ықыласыңызға ризамыз, — деп Қалдыбай Қалампыр жағынан жамбастап, киімшең қисайды.

Қоңқаның лашығы төрт кісіні тығыз сыйғызатын секілденді.

— Жеңгей, сізге тым жакындап кеттім, ұйқысырап жүрсем, айып қылмассыз, — деп Қалдыбай жатарда өзіл де айтып алды.

Қонақтардан бұрын Қалампыр мен Қаныш ұйқыға шомды. Қалдыбай Зәкіржанды шынтағымен түртті:

— Әй, ояумысын?

— Ояумын.

— Түр, еңбекте.

— Шошып жүрсе, шешесі оянып кетсе қайтеміз?

— Қорықпа, Құдайға сыйынып, өзім жайын табам.

Зәкіржан молда сәждеге бас игендей төрт тағандап еңбектеп келеді.

— Әй, бұ кім? Әже, әже! — деді Қаныш шошынып.

Қалампыр да шошып оянып, басын көтергенше болмай:

— Женгей, бері келіңіз, тысқа шығып келейік, — деп, Қалдыбай оны қолынан сүйрелеп, еріксіз далаға шығарды...

Таң сызат берген кезде Зәкіржан мен Қалдыбай атқа мініп жөнеді. Қалампыр мен Қаныш өлі екендерін де, тірі екендерін де білмей, мең-зең болып, солықтарын баса алмай, жылап қала берді.

* * *

Поселкенің пиваканасында Қалдыбай мен Зәкіржан отыр. Алдары толған шыны. Жүздері қызарыңқы.

— «Ақтан» алып жіберейін бе? — деді Қалдыбай жымыңдап.

— Қайдам, ауылға барамыз-ау, ол шіркінің «тентек» болып жүрмесе, — деді молда күлімсіреп.

— Қорықпа, былай шығып ұйықтаймыз. Бұл — бүгінгі түнгінің тойы, — деді Қалдыбай сылқылдап күліп.

— Әй, ақымақ, сен жарайсың, саған риза болдым, маған тағы құйып жіберші, — деп молдекең рюмкені Қалдыбайға ұсынды.

Маңдайынан сорғалаған терді сүртейін деп, қалтасынан орамал алғанда, ащы ішектей шұбатылып тәсбиғы да шығып, рюмкедегі араққа малынды. «Астағыпыралда» деп күбірлеп, молда тәсбиғын қалтасына қайта тықты. Арақ үстіндегі әңгіменің көбі өткен түннің «қызығы» болды.

Сол күні түн батар кезде әдеттегі қалпымен қаланың малдары, шошқалары өрістен қайтты. Қаланың орта шеніндегі қызыл төбелі үйдің тұсынан өткенде, қой, ешкі, сиырлар бір нәрседен одырайысып, үріккендей боп па, жиренгендей боп па, бұрылысып кетіп жатты, өйткені сол үйдің алдында жер сүзе құлап «молда» мен «мүрит» жатыр еді. Мал сияқты оскырып қашпай, шошқалар Зәкіржан молданы жағалап, әлденеге тұмсықтарымен түрткілесіп кетіп жатты. Тамақтан

торыққан қызыл төбет сұғанақтық істеп, молданын құсы-
ғын жалаймын деп, сүйреңдеген қызыл тілін абайсызда мол-
даның аузына да тигізіп алды.

1928 жыл.

ҚЫСҚЫ АУЫЛДА

...Біз үйге кіріп келгенде, сары самаурынды ортаға алып,
төрт-бес кісі шайға бас қойып жатыр екен. Ат жақты кел-
ген, шүңірек көзді қара кемпір күпісін жамылып, ыстық
шайға нанды малшып жеп отыр. Екі жас жігіт жалаң баста-
нып, терлеп-тепшіп шайды ұрттап жатыр. Екі келіншектің
біреуі шай құйып отыр, біреуі жас балаға сүт ішкізіп отыр...

— Кеш жарық...

Бәрі де ажырайысып қарады. Жігіттер ығысып орын
берді. Ала дастарқанның бұрышын созып, алдыма таман
тартты. Бірер минут тұнжырасып отырғаннан кейін сөзге
кірістік: олар менің аты-жөнімді, қайдан келе жатқаным-
ды, не жұмыспен шыққанымды сұрады.

— Е, солай де. Қызылордадан шықтым де...

Қара кемпір бетіме тесіле қарап отырды да:

— Шырағым, қашан шықтың?.. Сол жақта біздің бір
жаман баламыз болушы еді, аты Ахмет еді, одан хабар
білесің бе? — деді.

— Әй, әже-ай, жоқты сұрайсың-ау, Қызылордада кімдер
жоқ дейсің, бұл жігіт қайсысын біле берсін, — деп самау-
рыңға таяу отырған бақа сары жігіт кейінкіреді.

Кемпір жым болды. Жас әйелдер өзара күңкілдесіп,
жас баланы сылтау қылып, бірдеме айтып күліседі.

— Бетіңнің кірін қара, балаң сүймеймін дейді, жүр,
бетіңді жуайын, — деп біреуі баланы жетелейін деп еді,
бала көнбей бүртиды.

— Түр, калқам, жуғыз, ұят болады, мына кісіні көрдің
бе? — деді әжесі.

— Қойыңдаршы, баланың бетін жуғанды қайдан шы-
ғарғансыңдар, жуып керегі не? — деп кемпір де кірісті.

Бұл жолы кемпірдің сөзін ерсі көріп, балалары еш нәрсе
айтпады...

Шайдың артынан бірен-саран қыдырмалар келді. Сұлу
мұртты қараторы жігіт есіп сөйлеп отырды. Қуландырып,

жұртты күлдірген болды. Үй иесі жігіт онымен шөлкем-шалыс сөйлесіп, ілінісіп отырды.

— Үкіметке ризамыз. Совет үкіметі келгелі адам қатарына қосылдық... Бұрын елге шыққан оқыған адамдар, қайда бай болса, соны таңдап қонушы еді. Бұл күнде іздеп келетін болды, мұнысына шүкіршілік, — деді үй иесі.

Сұлу мүртты жігіт аз-кем бөгелген секілденді. Бірдене айтуға ынғайланған қалпы болса да, менен қаймықты ма, әлде үй иесі жігіттен қаймықты ма, айтпады.

Қыдырманың біреуі — шоқша сақал, сары кісі дыбырлап сөйлейді. Бес батпан кір орамалды қалтасынан шығарып, бұрышына түйген құмалағын киіздің үстіне төкті, «я, бісмілда!» деп быртиған саусағымен құмалақты шашып жіберіп, ежірейіп үніле қалды.

— Құмалақты кімге салып жатырсың, Ержан?

— Өзіме салам. От басының амандығына салам.

— От басына бір нәрсе көрінер дейсің бе, жалғыз сиырың бар еді, ол өлді, енді Құдай сенің неңді алады?.. Одан да маған сал, мен ертең базарға барғалы отырмын, не бітіріп қайтар екем? — деп сары жігіт ұмтылып жақын барып, жер бауырлап көсіліп жатты.

— Әй, Орман, тұрсайшы, кісінің алдына сұлап жатып алғаның не? — деп сұлу мүрт оған ала көзімен қарады...

Ас артынан қыдырмалар тарады. Үй иесі жігіттер қонақтың атын жайласуға шығып кетті. Пеш жанында шын-тақтап құмалақшы жатыр еді, қара кемпір оған қарай түсіп, сыбырлап кана:

— Біздің үйдің амандығына құмалағыңды тартшы, — деді.

Құмалақшы тартып болып:

— Кірер кіріс болмаса, шығын жоқ... — деп атап келе жатып, көзі маған түсіп, мүдіріп қалды. Қысылып, қызарғандай болды. Әлгі сөзін өтірікке шығаруға тырысқан адамдай:

— Құмалақ не білуші еді, әшейін «кәләкәйт» да... дым да білмейді. Бір Құдайдан басқа кім білуші еді? — деді.

Бұл сөзді маған естіртіп айтты. Өзінше әлгі сөзін осымен жудым деп ойлады...

Оңашаланған соң, үй иесі жігіттен елдің шаруашылығын сұрадым: жүріп жатқан науқанның жайына қандым.

— Ауданда ұйым дүкені бар еді. Соның бөлімшесін ашқан болдық. Отыз бес мүшеміз бар. Тауардың келуі жақсы. Ел тауарға молықты. Әсіресе кедей-батырақ артық асты-

ғын төгіп, керегін дүкеннен алып қарық болып жатыр... Дүкен осы біздің үйде. Ертең жүрерде көріп кетіңіз, — деді.

Үй иесі жігітім сол дүкеннің приказшигі болып шықты. Белсенді кедей екен. Астық дайындау науқанына едәуір көмегі тиіпті.

— Елде артық астық жоқ емес, бар, көбі бұқпантайлық қылып бермей отыр... Бірсыпырасы артық сатып, керегіне жаратып қойып отыр... Біздің елде соғым сою деген бәсеке бар. Өлмелі кедей де жылқы тауып соймаса, көңілі көншімейді. Семіз жылқы сатып алуға күштері келмеген соң, арық жылқыны алып, бар астығын соған жұмсайды, көбінің сонымен тілеуі құрып отыр, — деді кейіп.

Соғым жемдеу хабарын есіткен соң, мен сол үй иесінің өзін қазбалап сұрай бастадым, өйткені табакқа салған қазысы білектей еді.

— Өзіңіз де соғым жемдегенсіз ғой? — деп ем, қызарандап отырды да, шынын айтты:

— Жемдеп едім, — деді.

— Қанша астық жегіздің?

— Сексен пұттай!

Кедей шаруа. Ішерлігі мен тұқымдығынан артық астығын соятын соғымына жегізген. Соғымы семіз, қазысы жырта қарыс. Бірақ үкіметке беретін артық астығы жоқ. Артығының барлығын қазыға айналдырып, бес саусақтан майын тамызып жеп отыр. Мен бірсыпыра түсіндіріп айтып едім, түсінді, қатесін мойнына алды.

— Наданбыз ғой, еш нәрсенің жайын білмейміз, елден қалмаймыз, — деп даурығып кеп күрсінді.

— Түрсіндірсе, үгітесе, ел елпендеп дайын тұр. Бірақ түсіндіруші кем. Осындағы кеңес қызметкерлері ерте бастан елді түсіндіріп, артық астығын үкімет орнына төккізіп отырса, жоспар әлдеқашан толып қалмай ма?

Түн қараңғы. Қатты жел. Боран. Күрткік қар. Қар астында өмір бар. Күрткік қардың ара-арасынан жылтыраған от көрінді. Бұл — терезе сәулесі. Мал да, жан да үйде, жылы қорада ұйықтап, мүлгіп жатыр...

Қысқы ауылды біраздан бері көрген жоқ едім, сағынып қалған сияқты болдым. Жылы төсекте, тастай қараңғы үйде жатып ысқырған желдің даусын тыңдап, маужырап ұйқыға шомдым.

Март, 1929 жыл Меңдіқара

...Ауылдың қотанындағы дөңеске ұзыншалау салынған ағаш үй бірден көзге түседі. Ағашы жаңа. Төрт терезесі бар. Бірақ бала көп: бықып жатыр, қайнап жатыр; біреу кіріп, біреуі шығып жатыр. Мәз-мейрам боп ойнап жатыр; өздерінше қуанышты, шаттық тойын тойлап жатыр...

— Бұл не қылған үй? — деп сұрасаң, сельсовет мүшесі Қали желбейін көтере түсіп, көкірегін жоғары көтеріп:

— Бұл Бекберген мектебі! — дейді.

Қалиды жанына ертіп қатарласа отырып мектепке барсаң, жас балалар ойынын тоқтатып, алдыңнан шығады. Көздері жаудырап, тесіле қарайды. Кім екенінді білгісі келген секілденеді. Айтқаныңды ынтамен тыңдағысы келген секілденеді. Жан-жағыннан қамалаған жаудыраған көз, өзіңді де ерітпей қоймайды: ерисің, тұла бойың шалқиды, көңілің көтеріледі, ыржындап күле бересің... Әрі-бері тұрған соң, неге айтқаныңды өзің де білмей:

— Жаса, балалар, жаса! — дейсің.

Мектепке кіріп келсең, алдыңда қатарлаған парта тұр. Мұғалімнің столы тұр. Үйдін керегесін қаптап кара тақта тұр. Бөрінен де жоғары, мектептің төргі қабырғасында ілулі суреттер тұр: Лениннің суреттері... Солардан, бәлкім, төмен «Кеспе әліппемен» қатарласа бір қазақтың суреті ілулі: басында сеңсең бөркі бар, аяғында бастамалы етік, үстінде шолақ тон. Жақын келіп, олай өтіп, былай өтіп қанша үніліп қарасаң да, еш өзгешелігі жоқ, ауылдың жабайы қазағы. Әрі-бері қараған соң, Қалиға бұрылып:

— Бұл кімнің суреті? — деп сұрасаң:

— Бұл Бекберген отағасының суреті ғой, — дейді.

Мектеп Бекберген атында. Мектеп үйінде Бекбергеннің суреті ілулі. Мұнша ардақталған бұл не қылған Бекберген деген ойға қаласың.

Мектептен шыға келгенде, алдыңнан өзеннің қабағы кездеседі. Қабаққа келіп қарасаң, көз ұшындай жердің бөрі көрінеді: еріп жатқан қар, ойдым-ойдым кара жер, көлкіп жатқан су, қардан қарды сағалап итініп бара жатқан жүргінші, андағайлап жайылып жатқан мал, асыр салып асық ойнап жатқан жас балалар, суат басына алқақотан тұра қалып әңгіме соғып жатқан қыз-келіншек, екеу-үшеу бас қосып ел қыдырған қыдырма— бәрі де

көз алдында, бәрін де көзіңнен өткізіп кенелесің, қарайсың...

Ауыл адамдары біртіндеп жинала бастайды. Алдымен жазды әңгіме қылып өтеді.

— Қардың еруін көрдің бе, жақсы еріп жатыр-ау өзі, ойпан жердің бәрі су болып кетіпті, — деп Әбіш бастайды.

— Қар суынан қайыр шамалы ғой, жазғы жаңбырды айтсайшы, жаз жанбыр болсын деп тіле.

— Жыл басынын ырымы жақсы, егін-пішен бітік болғай да.

— Биыл бітсе керек...

— Қайырбек, осы сенің болжайтының болатын еді ғой, соныңды қойып кеттін бе? — деп бір жігіт Қайырбекті қажауға кіріседі.

— Молда молдалығын, бақсы бақсылығын тастап жатқанда, Қайырбек тастамай қайтсін, — деп екінші біреуі Қайырбекті жақтауы бекер, былтыр Соңбай бақсыны милиция ұстайтында Қайырбек жаман сасыпты ғой, Жібектің үйіне барып. «Ойбай, жеңеше, мені жасыра гөр» деп айтады, — дейді...

Жұрт ха-ха-лап күліседі.

— Рас па еді, Қайырбек?

— Уай, қойшы, қайдағы жоқты айтатындарың не? Мен бақсы болып бал ашқаным жоқ, молда болып садақа алғаным жоқ. Шоңбайға ұсап алмасты дәрі деп беріп, ешкімнің қатынын өлтіргенім жоқ, милицияның менде несі бар?... Бас қосқанда қысыр сөзбен уақыт алдырғанша, орталықтан келген мына жігіт те тұр, шаруашылықтарыңның жайын сөйлесіп, білісіп, білмегендерің болса, сұрап алсаңдаршы, — деп Қайырбек салмақпен сөйлеп, жұрттың бетін екінші әңгімеге аударады.

Жұрт әңгімесі екіншіге бұрылады. Шаруашылық жайын қолға алады. Артель ашу керек, коллектив болу керек. Қалай ашады?

— Бекберген бейшараның өліп қалғандығы ғой, өйтпесе, артельді де, кәлектибінді де әлдеқашан ашып тастамас па еді, — деп біреуі күрсінген тәрізденеді.

Тағы Бекберген? Бекберген кім? Жұмбақ. Енді сұрамай, анығын білмей, не ғып шыдарсың?

— Бекберген дегендерің кім еді? — десен, жұрт бетіңе ажырая қалады. Бет әлпеттері: «Бекбергенді білмей жүр-

ген бұл кім өзі?» дегендей болады. Қали ортаға таман келіп, шалжия отырады. Сақалын тұтамдай түсіп, басын жоғарырақ көтеріп, байсалды дауыспен Бекберген жайын жырлауға кіріседі:

— Шетте жүрген баласыз ғой, білмессіз, Бекберген дейтін отағасымыз болған, — деп бір бастап қояды.

— Бұл бала қайдан білсін, біздің елге бұрын келген жоқ қой, — деп екінші біреуі қостап қояды.

— Бекберген деген отағасымыз болған. Осы ауылдыкі. Аталаспыз, жақын ағаларымыз еді. Кедей еді. Бірақ пысық еді. Көрмегені жоқ. Кісі есігінде өмірі өткен. Осы сөбет келгеннен былай ғана көзін ашқан. Содан былай ептеп сөзге кіре бастады. Сайлау болғанда, Бекберген селсөбетке ілікті. Заемопомошқа сайланды. Одан ауылнай болды. Одан болыстың орынбасары болды. Одан уездің, губерненің съездеріне де сайланып барып жүрді... Жүре-жүре мүлде ысылды. Жаңалықтармен танысты. Сол жаңалықты елге әкеліп орнатам деп тырысты...

Жұрт баста ұнатпай қарады. «Құлқыны үшін жүр» деушілер де болды. Бірақ сол жүрісінде Бекберген қыл шайнап, дән жұтқан жоқ, обалы неге керек: ол дүниеге кетті ғой, мақтағаным емес, шынының өзі осы. Күндіз-түні жүрсе де, біреуден «расходым» деп, «шығыным» деп сабакты ине алған адам емес, не көрсе де өзі көреді. Өзі қауқылдақ адам еді, бейшара: «Бұдан жаманымда да тойға барғам. Қазір атым бар, сиырым бар, бұдан артық маған не керек? Ендігі еңбегімді ел, сендер үшін сіңірем» деуші еді...

Үшінші жыл болып барады. Болыстың қызметінде жүргенде губернеге барып келді. Келген ыңғайында осы отырған бөрімізді жинап алып: «Артель ашыңдар, көлектип болыңдар! Мектеп салыңдар!» деп үгіт айтып еді келіп... Ыңқ ете алмадық, айтқанын істемекші болдық. Артель аштық. Осы ауылдағы «Қайыңдысай артелі» сондағы Бекбергеннің ашып берген артелі. Осы күні уез қол астында бірінші артель» деп бізге мактау беріп отыр ғой...

Мынау тұрған мектеп Бекберген атында. Мектеп ішінде ілулі тұрған Бекбергеннің суретін де көрдіңіз ғой... Осы мектепті салуға Бекбергеннен көп еңбек сіңірген адам жоқ. Бекберген болмаса, бұл мектеп бізге жоқ еді.

Төртінші ауылнайға қарайтын он ауыл бармыз, он ауыл төрт атаға бөлінеді. Тансық деген атаның баласы бес ауыл.

Сонсонғылары бір ауыл, екі ауылдан. Таңсық белді ата, бай ауылдар. Төртіншінің тағдыры солардың қолында болып келген. Оларға қарсы келіп сөз айтатын адам төртіншіден шыққан емес... Оқығандар да сол Таңсық тобында болды. Ауылдық, болыстық кеңесінің қай жерінде болса да Таңсық тұқымы отыратын болды. Сосын, өз тобының тілегін үске шығармасын ба, Таңсық тұқымы бұрынғы күйінде дәуірлеп жүре берді...

Айналайын сәбет кедейді қолтықтады. Арқа сүйер сәбеті болған соң, кедей де бұрынғы жасқаншақтығын қояды екен. Бұрын Таңсық тұқымының жел жағынан жүре алмайтын болсақ, сәбет келгеннен былай санға кіріп, қак төріне барып отыратын болдық. Әңгіме билігін Таңсық тұқымына ғана беріп қоймай, кеңесіп шешетінді шығардық.

Бірақ аузы тұшып қалған тұқым оңайлықпен басылмақшы емес қой. Таңсық тобы да көпке шейін қарсыласты. Оқыған балаларын кенсе біткенге жауып жіберді. Болыста да, гүбернеде де адамдары отырды. Солар арқылы жұмыстарын астыртын бітіретінді шығарды. Біз даурығып далада қалып та жүрдік. Тауымыз қайтып, тоқтап қала жаздаған күндеріміз де болды...

Бекберген бейшараның ерекше жұмысын айтпақшы болып келем-ау... Бекберген солармен салғыласуға жарады. Байлар жұмысты астыртын бітірсе, Бекберген солардың соңына түсіп, ұрлықтарын ашып отырды. Көптің алдына салып, талқыға беріп отырды. Бекбергеннің бастауымен көп өзінің қаулысын шығарып, тиісті орындарына беріп отырды.

Төртіншідегі ыңыршағы айналған кедей біздің ауыл. Біздің ауылға өмірде шыр біткен емес. Кедейліктің кесірінен тамақ үшін тозып, осы ауылдың орнында жан қалмаған кездер де болды. Ауыл болсақ, бас коссак, өз керегіміз өзімізден табылса, осы кеңес тұсында болып отыр...

Сол кезде Жакен дейтін біреу ауылнай болды. Кедейдің баласы еді. Бірақ оңбаған шіркін, сайланып алған соң, көпшігі қисайып кетті. Кедей намысын аяққа басып, аталық жолына тартты. Таңсық тұқымының тілегін үстем қылуға тырысатын болды. Үкімет жәрдемі болса, алдымен соларға беретінді шығарды. Елмен кеңеспей, өз бетімен

іс істеп кететін де болды... Сол кездегі жұмысының бірі мектеп еді. Үкімет төртінші ауылға бір мектеп берсе, Жақен ауылнай көптің қаулысын жиып қағаз түсіріп, мектепті Тұрсынның ауылына орнатыпты. Тұрсын дейтін Таңсықтың тұқымындағы бірінші бай. Биыл өзін көмпескелеп, жер аударып жібердік. Сол Тұрсын мектепке ас үйін беріп, үйіне айлап ақы алатынды шығармасын ба?!

Мектептің ашылғанын біз бір-ақ білдік. Аң-таңбыз. «Үкімет кедейдікі. Мектеп те кедейдікі болу керек емес пе еді? Тұрсынның үйінен мектеп ашқаны несі? Кедей баласы оқымасын, көзі ашылмасын дегені ме?...» дейміз. Құр өзара күнкілдескеніміз болмаса, ашып еш нәрсе айта алған жоқпыз. Сабақ басталайын деп жатыр дегенді есіткен соң, балаларымызды жетелеп алып барған болдық...

Тобақабыл дейтін бар. О да Таңсық тұқымы. Тобақабыл тоғыз жыл би болған. Соның Сәлім дейтін баласы болушы еді. Ишанның медресесінен оқып шыққан молда еді. Ауылында мешіт бар, сол мешітте «мешіт молдасы» болып та жүретін. Сол Сәлім жаңағы ашылған мектепке мұғалім болыпты!.. Балаларды алып барғанда, өзіміз шошып кеттік... «Мектеп дегені қате шығар, дін оқуын оқытатын орын болар» деп те дұдамалдандық. Бірақ сұрай келешын мектеп екенін білдік...

Сіз абайладыңыз ба, жаңа мектепке кіре бергенімізде бір кара домалақ бала кездесті ғой. Сол менің балам. Биыл он екіде. Мектепті биыл бітіріп отыр... Сол баламды Сәлім мұғалімге мен алып барған болатынмын. Ыбырай дейтіннің үйінде баламды жазғызбақшы болып, жетектеп мектепке алып бардым. Үй толған бала жерде тізерлеп отыр екен. Отырыстары бұрынғы молдаға жиналған балалар сияқты. Бұрынғы молданың алдын өзіміз де талай көрген адамбыз ғой. Бұрынғыдан өзгешелігі болмаған соң, мектеп болғандығы қайсы деймін ішімнен.

— Сәлім шырағым, мына бір баламды әкеліп едім, — деп едім, менің кім екенімді танымайтын да шығар деймін, қабағын түксите қарады. Терезенің алдындағы орындықта далаға қарап отыр екен.

— Орын жоқ, балалар толып қалды, енді бала алынбайды, — деді.

Мен шошып кеттім. Апалақтап қалдым. Түсіне алмадым. Мектеп төртіншіге арнап ашылған. Төртіншінің бала-

сы түгел оқымағанмен, жақын ауылдардың балалары оқу керек емес пе? Мұнда оқымаса, бұған кіре алмаса, қайда барып оқымақшы?..

— Шырағым, оның қалай, көрші ауылмыз, біздің балаларымыз оқымағанда, бұған кімнің баласы келіп оқымақшы, — деп бастай беріп едім:

— Отағасы, заңоныңды қой, айтқанға түсін, — шырты кесті де тастады.

Өзім ызакор, ашуланшак адаммын. Ашуланғаным сондай, тұла бойым қалшылдап, өзімді өзім ұстай алмай қала жаздалым. Сәлімді бара жағадан алып, үйден сүйреп шығарып, төпегім де келді...

Баламды алып ауылға келсем, Бекберген марқұм келіп тұр екен. Жүгіріп соған бардым, Сәлімнің өшін содан алмаймын ба:

— Сәбет адамымын дейсің, Сәбеттің басында жүрмін дейсің, бітіргенің қайсы? Ең арғысы, мектеп те ашып бере алмайсың, — деп.

Бейшараның мінезінің жақсылығы-ай, кеңкілдеп күле берді. Менің қарқыным басылған кезде, жайлап сөзін айтты:

— Қали, — деді, — өзің де көріп жүрсің, біздің мекемелеріміз әлі күнге қолайсыз адамдардан арылмай жүр. Байды жақтаушылар, байдың тілегін орындаушылар мекеме адамдарының ішінде әлі де болса бар... Бірақ күн санап өсіп келеміз, оларды сырып, билікті қолға алып келеміз... — деді. — Сондай оңбаған біреудің шылығымен болып отырған жұмыс қой, оқа жоқ, ертең елді жинатып, кеңесіп көерміз, — деді.

Ертеңіне елді жинатты. Мектеп жайын кеңесті. Мектептің орынсыз жерде тұрғандығы, мұғалімінің қолайсыздығы айтылды. Біз кедей табы деп жүрміз-ау, кедейлердің кейде беталды лағып кететіні бар, сол жиылыста біздің төртіншінің кедейі беталды лақты.

— Мектептің тұрған жері дұрыс. Басқа жерден аша алмаймыз, мектепке беретін үйіміз жоқ, — деді.

Бекбергеннің мүлде күйіп кеткені ғой:

— Оңбайсын, кедей, осыны сөз деп айтып тұрсыңдар ма? Бізді адам қылып жүрген бай ма екен? Байсыз біз өле ме екеміз?.. Сөз емес. Үй керек болса, өз үйімді тегін берем, әйда, қаулыңды істе, көшір мектепті! — деді.

Мектеп көшпейтін болды. Балаларымыз кіре алмады. Бекберген тиісті орындарға жолығып, ізденіп жүрді. Не бітіргенін бізге айтқан емес... Бір күні жазғытұрға салым. Бекберген ауылға келді де, бәрімізді жинап алды:

— Мектеп керек пе? — деді.

— Керек! — деп шу ете қалдық.

— Керек болса, — деді, — мектеп осы ауылға орнайтын болды. Сәлімді мұғалімдіктен шығарттым. Мектеп салдыру үшін үкімет ақша берді, — деді.

Ойпырым-ай, мұндай қуанбаспыз. Айқай-ұйқаймен ауылды басымызға көтердік... Жұмысқа кірістік. Қазан басына ағаш тасыдық. Бір жыл дамыл көрмей жүріп, осы мектеп үйін қалқиттық. Сонда салынған мектеп еді-ау, — деп Қали сөзін аяқтағандай болып, кідіріп тоқтады.

— Несін айтасың, біздің басымызды құрап ел қылу туралы Бекберген бейшараның еңбегі елеусіз еді ғой, — деп екінші біреуі күрсінді.

— Біздің жәшейке сол мектеп салынатын жылы ашылды-ау...

— Иә, сол жылы ашылды... Мектеп ашылардан бір жеті бұрын жәшейкенің бірінші жиылысы болып, Бекбергенді хатшы қылып сайлап едік қой...

Мектеп жайы, артель-коллектив жайы, партия, кеңес, комсомол жұмысы бірінен соң бірі айтылып, еске салынып жатыр. Отырғандардың көбі партия мүшесі. Өздерінше айтса, Бекбергеннің шәкірті! Бекберген өлген. Бекбергенге ескерткіш қылып, мектепті соның атына атапты.

Ауыл — жаңарған ауыл. Жаңа өмірдің табалдырығын аттаған ауыл. Мынау отырған қаудыр тон, сеңсең тымақтар — жаңа ауылдың ұйытқысы, жаңа өмірдің ұстасы. Та-лай кедергіні, қиын-қыстауды бастан өткізіп, енді күрделі жұмысқа бетті шындап бұрып отырғандар...

Апрель, 1929 жыл

КӨКТЕРЕКТІҢ БАУЫРЫНДА

Аудан Жаппасбайдың ауылына орнады.

Ауданды Жаппасбай ауылына көшіруі туралы мәселе қаралғанда, аудандық пленум өкілдері екі жік болып таласады:

— Өлке бойында Жаппасбай ауылы атақты, даңқты ауыл; бір кезде аруағы жер жарып, аймағын бір шыбыкпен айдаған ауыл. Ауданды оған көшірсек, ел көзінде ката ұғыныс туады, Жаппасбай ауылын қадірлегендіктен көшіп барады деуден тайынбайды, — деп бірсыпырасы қарсы шығады. «Жок, бұл ката, Кеңес орны Жаппасбайдың ауылын қадірлемейтіндігін елдегі жас балаға шейін біледі. Баяғыда Жаппасбай атына аталған екен деп, ол ауылдан қашудың жөні жок, ауыл — бір жерде отырған жиын ауыл, оның үстіне, кеңсеге лайықты үйлер де жеткілікті. Шынына қалғанда, «Жаппасбай ауылы» деген ат соңғы кезде жоғалуға да айналған, ол ауылды ел осы күні Көктерек деп атайды, — деп көпшілік жағы көшуді мақұл көрген.

Сонымен, Көктеректің бауырындағы қалың ауылға келіп аудан орнап та қалады.

Аудан көшіп келгенде, Көктерек ауылы да әңгімесіз болмайды, ауданның келуіне әркім өзінше қарады:

— Қайбір ырысқа келді дейсің: бір жағынан пәтері, бір жағынан қонағы, бір жағынан ылауы мазаны алар-ақ. Бұрынғыдай өз күңкілінді өзіне беріп қою енді болмас, кит етсең, аяғыннан шалып қалар да тұрар, — деп байлар жағы уайым айтады.

— Алыс жерден қол жетпей, жігеріміз күм болып жүр еді. Ортамызға келгені мұндай оңды болар ма? Енді есігінің алдын босатпай, керегімізді сұрай беруіміз керек, ділгерімізді ала беруіміз керек, — деп кедейлер жағы қуанысады.

Аудан орнайды. Кеңсеге жарамды үйлердің бәрі де алынады. Көшесіз, тәртіпсіз салынған қазақ үйлерінің маңдайшасына бір-бір тактай қадалады: «Аудандық исполком», «Аудандық сот», «Қарыз серіктігі», «Кооператив», «Мектеп», «Құлып»... Аудан орталығына түс-тұсынан жұрт ағылады: біреулері арызбен келеді, біреулер астығын, малын әкеліп кооперативке сатып, базарын базарлайды. Көктеректің бауырында көп жылдардан бері мүлгіп, түнерумен өмір сүрген жансыз ауыл бірден өзгеріп, қайнап сала береді: қыбырлаған адам, істеліп жатқан жұмыс, бас қосқан жиылыс, лек-лек болып тізіліп дабыл ұрған оқушы.

— Уа, шіркін, міне өмір! — деп кедей-кепшік қаудыр тонды бір желпіп қояды.

Біреу ай өтер-өтпесте-ақ, Көктерек ауылының байлары да көндіге бастады. Бұрынғы көзқарастары біртіндеп

жойыла береді. Қайнаған өмір оларды да тартқан сияқта-
нады. Оның үстіне, аудан қызметкерлерінің бәрі шеткі
ауылдікі, оларға үй керек, пәтер керек. Пәтер үй көбіне
байлардан, өлді шаруалардан шығады: әрқайсысы-ақ
пәтерге адам жібергісі келеді.

Бірақ бұрынғы салдыр-салақ қалып Кеңес қызмет-
керлерінің көбінен жойыла бастаған заман ғой. Олар пәтер
мәселесіне де сақ қарайды. «Аудан қызметкерлерінің сор-
паға шығарлары біздің үйге тұрмағанда, кімнің үйіне тұрар
дейсін!» деп дәмеленгендердің бірсыпырасының үйі бос
қалады, жауапты қызметкерлер көбіне кедей-кепшіктің
үйін жөндетіп, соған орналасады. Көктерек ауылындағы
таза тұратын үйдің бірі — Омардың үйі. Екі бөлмелі ағаш
үйі бар. Ауылдың орта шенінде. Кеңсеге алынып отырған
Жаппасбай үйімен көрші. Омар қартан адам. Жаппасбай-
дың сарқытын ішкен үзенгі жолдасы. Дәулеті орталанған.
Бір ұлы, бір қызы бар. Қызының аты Рақила. Жасы 18-де.
Бозбала үйір. Ауданнан елге шыққан инструкторларының
көбі бұрын келгіштеп, өткен-кеткенде қонбай кетпейтін.
Омар ондайлардың бәрін ашық жүзбен қарсы алып, ешбір
қызғаныштық мінез көрсетпейді.

— Тәуір адам екен... Баласы да сөйлеп тұрған ашық кө-
рінеді, — деп қонған, түстенгендердің мақтап кететіні де бар.

Аудан ауылына келіп орнап, қызметкерлер пәтерге ор-
наласа бастаған соң, Омар таңдап біреуін үйіне кіргізбекші
болаты. Таңдай келе, салық бөлімін басқаратын Жакып
дейтін жігітті табады. Жакып жас жігіт. Туысы кедей.
Партия мектебінен шығып, Кеңес қызметіне айналысқа-
нына бір-екі жыл ғана болған. Омармен таныстығы да бар.
Ел аралап шыққанында Омардың үйіне бір қонып, содан
былай қона-түстене жүретін болған.

— Қоныстарың қайырлы болсын, шырағым, жақсы кел-
діңдер ғой, өзіміз мүлде мәз болып қалдық... Пәтерге
түсемін деушілер де болып еді, сені келеді деп есіткен
соң, өзім де, үйдің іші де басқа адамды түсіргіміз келмеді, —
деп Омар Жакыпты қошеметпен қарсы алады. Жакыпты
Омардың үйінде қонақтан жаман сыйлайды. Төрт қабат
көрпені астынан үзбейді.

— Қарағым, қонағынды өзің күт. Әженнің қолы
тимейді, мен көбіне тыста боламын, — деп Омар қызына
қайта-қайта тапсырады.

Қызы Ракила әкесінің сөзін естісе, Жакыпка күлімсіреп қарайды.

— Бөтен үй деп жатсынбаңыз, керегіңіз болса, айтып тұрыңыз, — дейді Ракила күлімсіреп.

Ракила қараса, Жакып құлағына шейін қызарып:

— Жатсынбаймын ғой... Әбден... Мақұл, — деп ыржалаңдап жауап береді.

Күн өтеді, ай өтеді. Омардың үйіне Жакып, Жакыпка Омардың үйі үйреніседі. Бөтен үй деп бұрынғыдай қысылуды қояды. Ракиламен ойнап-күледі, әзілдеседі. Ракиланың әке-шешесі елен қылмайды, көрсе де көрмегенсіп, білсе де білмегенсіп жүре береді.

Аудан көшіп келіп орнаған кезде Жакып ауылды қыдыратын еді. Ауылдың жай-күйімен, кімнің қалай тұратындығымен танысып жүрді. Ауылда тап жігі бар, кедей мен бай болып өзінен өзі бөлініп тұрған сияқты.

— Қалай, бала, Омекен құлағыңды бұрамай ма? — деп Қалабай күліп сұрайды.

Қалабай — Көктерек бауырындағы ауыл шіндегі кедейдің белсендісі, Кеңес мүшесі. Түрлі жұмыста, жиылыста байларға қарсы шығып, салғыласып жүрген жігіт.

— Осы жігіт үйіне тұрғалы «біздің» қатын шалқақтайтынды шығарыпты. Кеше кіші қыздың тойында асқақтап отырды: «Бай-бай деп төбемізді оятын болып едіңдер, — дейді, байды да Құдай жаратқан көрінеді» дейді... сосын мен айттым: «Ене, — дедім, — өйтіп көрінбей-ақ қойыңыз, — дедім, — байлығыңызды жасыра алмассыз» дедім...

Мұны айтатын Айша — Қалабайдың қатыны. Айталы да, көзінің қиығымен Жакыпка қарайды. Қалабай мырс етіп күліп жібереді:

— Көрдің бе, қатындардың сөзі қалай?

Жакып бұрынғыдай кешкілік кітап оқуды, жұмыс істеуді сирете бастайды. Омар сөзшен адам, әңгімені баяғыдан бастап соғады, өткен күнді жыр қылады. Жакып оны ерінбей тыңдай береді.

Кейде Жакып шамға жақындай түсіп, қағазын ақтарса:

— Қарағым, Ракила, шамды жағып қой, — деп Омар қызына иек қағады. Өзі күпісін бүркеніп, қара көлеңкеге таман ығысып жانتаяды.

Тігіп отырған ісін тоқтатып, Ракила шамды Жакыпка жақындатады.

— Ракмет! — деп Жақып күлімсіреп қызға басын иеді. Қыз да күлімсіреп шамға төне, Жақыпқа қарсы бір тізерлеп отырады.

— Мұныңыз не, өлең бе?

— Жок, журнал.

— Өлеңіңіз жок екен оқитын.

— Өлеңге құмар болсаңыз, жазып берейін.

— Қашан?

— Қазір...

Жақып жазып берсе, Рақила алып үніледі; хатты шала таниды ғой, ежелеп оқиды.

Рақила оқып шығады да, күлімсіреген күйі дөнгелек көзін Жақыпқа қадайды. Жақып езіліп, еріп, балқып кеткен сияқты болады.

— Мә, тағы жазыңыз!

— Қандайынан?

— Мейлің...

Тағы жазылады. Тағы оқиды, күліседі.

— Мә, тағы жазыңыз!..

Қара көленке жерде, жүктің алдыңғы жағында бүк түсіп бұйығып Омар жатыр. Әйелі Айжан екінші бөлмеде. Ол «қағынғырлап» біреуге ұрсады.

— Рақила! — деп дауыстап, оқта-санда қызын шақырып қояды. Рақила шешесінің шақырғанын елең қылмайды, бір жапырақ қағазға бірсыпыра үніліп отырып бұрынғыдан да бетер жымия түсіп:

— Мә, тағы жазыңыз! — дейді.

...Март ішінің өткір желі гүлін үдетіп, ішін тартып-тартып соғады. Бұршақ па, борасын ба — терезеге тырстыр тиеді. Тастай қараңғы үйде болар-болмас бозарған терезеге қарап Омар ойланады. Ойдың кезбейтін жері жок, өткен күнін бір сонар қылып қыдырып кетеді, одан қазіргі күніне оралады. Қазіргі күннен қазіргі түнге оралады. Ой түпкірінде бір нәрселер селт етіп кеткен сияқты болады. Бірақ елемеуге тырысады.

Ертеңіне шай ішіп отырып Жақып та, Рақила да Омарға ұрланып іштерінен күліп отырған тәрізденеді. Омар оны сезбегенге салынады. Шайын ұрттап отырып оқта-санда «астағыпралда» деп қояды. «Астағыпралдасы» — Омардың үйреншікті сөзі: біреумен жай сөйлесіп отырғанда да, біреумен ұрысса да, боқтасса да, «астағыпралданы» аузы-

нан тастамайды. Бұнысы, бір жағынан, аузы үйреніп кеткендіктен болса, екінші жағынан, сырттан қарауында «Омар құдайшыл» деген атты алайын дегендік. Шынында, Омарға «құдайшылдықтың» өзі керек емес, аты ғана керек. Өмірінде ораза ұстаған адам емес, салқам арбадай салдырлатып таң намазын оқитыны бар. Намазының артынан бата қылғанда, үйдегі адамдардың құлағына шалынсын дегендей, даусын шығарыңқырап: «Бүкіл аруактарға тие берсін» деп қояды.

Үзік түймелі қара пальтосын иығына іліп, уқаланған кенеп партпелін қолтығына қысып, Жақып кеңсесіне кетіп бара жатыр еді.

— Балам, тұра тұршы, — деп Омар шақырды.

Күпісін желең жамылып, шермііп, ыңырана басып, Омар қораның күн жағына таман барып тұрды.

— Балам, саған айтайын дегенім мынау еді, — деп Омар күпісін иығына таман тартты, — мына көрші ауылдағы Көбекті білетін шығарсың. Аз ғана қара-кұрасының барлығы болмаса, ата-бабасы бұрын кедей болған. «Көбектің әкесі Тұрсын өмірінің көбін малайлықпен өткізді» деп әкем марқұм айтып отырушы еді... Осы Көбекке мал біткенін ағайынының ішінде көре алмайтындар бар. Солар жарық алып Көбектің соңына түседі де жүреді. Рақымның баласы комсомол екен ғой. Коммунис болғандар осы өздерің сияқты сыпайы неге болмайды екен? Көбі адырандап, төбеңді оя жаздайды. Тәрбиесен, шыққан жерінен де болатын шығар ғой, Рақымнан не жөнді бала тусын, баяғыда жиын-тойда, қу сүйекті қалтасына салып жүріп, «кімге түссе, соған түссін» деп, топтың ортасына лақтыратын Рақым еді ғой... Ағайындары осы Рақымның баласын желіктіріп, Көбектің соңына салатын көрінеді. Сол ауылда ана бір Бектемір дейтін тағы бір қу бар. Баяғыда біздің үйде малшы болып жүрді. Тілазар, алғанын ақтамайтын бір шіркін еді. Сол ексеуі «Көбек малын жасырып отыр» деп арыз беріпті дейді. Аудан солардың арызына сүйеніп, Көбекті 28-ге іліктіретін болған ба, қалай?.. Ағайын арасында Көбекпен көңіліміз жақын болушы еді. Келіні түскенде, Рақилажанды шақырып алып, бір түкті кілем беріп еді... Кеше сол Көбек маған келді: «Аудан ауылында. Аудан қызметкерлерімен араласың бар. Салық жұмысын басқаратын бала өз үйінде жатыр. Сен осы жұмысымды ретте»

деді. Сосын мен айттым: «Қайдан білейін, салық жұмысын басқаратын баланың біздің үйде екені рас. Өз баламдай болып кетіп еді, айтып көрейін» дедім. Соны құлағына салайын деп едім, шырағым, — деп Омар сөзін бітірді.

Жақыпқа таныс әңгіме болып шықты. Көбекті Жақып біледі: өткен жылы жер бөлісімен шыққанда Көбектің үйіне қонғаны бар. Көбек тоқтысын сойып, қолын қусырып, Жақып салт жүретін болған соң, күрең жорғасын еріттеп берген. Күрең жорғаны екі күндей мініп жүрді. Бірақ жорғасын мінгені болмаса, Жақып, өз ойынша Көбекке болысып, кедейлердің үлесіне қылдай қиянат қылған жоқ. Әйткенмен, ерсі жұмыс естілмей жата ма, Жақыптың Көбекке қонақ болғаны, жер бөлісіне күрең жорғасын мінгені аудан құлағына шалынып, райком хатшысы оңаша алып отырып, орнынан тұрғысыз қылып бір ұрысқан. «Материалынды бақылау комиссиясына беремін» деп те қорқытқан. Содан былай Көбектің атын есітсе, Жақыптың жүрегі дір ете қалған сияктанушы еді.

Омар тұтқиылдан басты. Бұл оқиғаны Омар білмейді. Омардың ойы — Жақып арқылы жұмысты астыртын бітіру. Көбектің көзінде өзінің беделін өсіру. Жақып қайтеді? Қолымнан келмейді деп айта ала ма? Омардың өтінішін аяқ асты қылуда қолынан келе ме? Омар ренжісе, Рақида да ренжімей ме?..

Марттың күні сәулесін қыздыра құйып, өкпек жел үріп, қарды солқылдатып ерітіп жатыр. Албар іші, ойпаң жер іркілген су. Омар күн шуақта тұрып, ауылындағы дүкеннен жаңадан алып киген жылтыр галошын суға малып-малып қояды. Сүйтеді де, Жақыптың бетіне күлімсіреп қарайды.

— Жарайды, ретіне қарай көрейін, — деді Жақып күрсініп.

— Сүйт, шырағым, — деп Омар күлімсірей түсіп, үйіне жөнелді.

* * *

... Түс әлетінде Омардың үйіне Мырзагүл келді. Мырзагүл көршілес елдікі: орташа дәулетті момын кісі.

— Түнеукүні ғана кересін жеп кетіп еді ғой... Сүйретіліп... — деп Айжан алдыңғы үйінде бұрқырап жүр. Омардың шырайы ашық. Мырзагүлді күлімдеп қарсы алды.

Мал-жанын, шаруашылығын, ауыл көршісінің амандығын сұрап жалбаңдап, асты-үстіне түсіп жатыр.

— Айжан, бармысың? — деп алдыңғы үйіне қарап дауыстады, — етінді ондап ас!

— Жалғыз жая қалды. Қылкылдайды да отырады. Сол біткен соң жерсің, — деп Айжан ашумен пештің отын көсеп қалғанда, күлі бұрқырап төбеге шапшыды. Рақиладуға шықты. Күйентесін былғандатып, аяғын санап басып кетіп барады. Жар басында Айша кездесе кетті. Рақиланы көргеннен күлімсіреп, шелегін жерге қойып, тоқтады. Рақилаға үңіле қарап, күледі:

— Ерке қыз, немене, қасқыр тартқаннан аманбысың? — деп еді, Рақиладу ұнатпай, теріс қарап жүріп кетті.

Суаттың күнбатыс жағымен екі жігіт кеңсеге қарап жөнөп барады екен. Қолдарында портфель. Киімдері сыпайы. Біреуі Рақиланың тұсынан өте беріп:

— Амансыз ба, қарындас? — деді.

Рақиладу күлімсірей түсіп:

— Шүкір, — деп ернін жыбырлатты.

— Осы қызға мен қызығып жүрмін, — деді екі жігіттің біреуі Қасым.

— Қызға кім қызықпайды дейсің, — деп екіншісі немқұрайды қылып жауап берді.

— Жақыптың жолы болып жүрген шығар деймін.

— Жақып босаң жігіт қой, оның қолынан келе қояр ма екен?

— Жақыптың қолынан келмегенмен, мына қыз қаратып жатқызбас. Менің естуім солай.

— Онда онбаған адам десейші.

— Жок, меніңше, сол дұрыс: көңілің сүйеді екен, сүйген адамыңмен жүр. Сүймейді екен, зорланба.

— Пәлсепеңе болайын, сеніңше, «жезөкшелердің» ісі де дұрыс қой?

— Жок, «жезөкшелік» өзіне басқа. «Жезөкше» сүйюді білмейді, оған ақша керек, ол хайуан сықылды.

— Күнде біреумен жүргені — ол хайуандық емес пе?

Күн сайын біреуді неғып сүйе береді? Бәріне бірдей жете берген не қылған жүрек?

— Жок, сен сүйо дегенге ескі көзқараспен қарайсың. Біреуді сүйеді екенсің, содан мәңгі айрылма дейсің, бұл дұрыс емес. Мәңгілік сүйо жоқ. Меніңше, тіпті «сүйо жоқ»,

көңілдің қалауы ғана бар. Сүю деген әшейін рия, бірін бірі алдаушылық...

Екеуінің таласы аяқталмай, кеңсенің есігінен кіріп те кетті.

Ракилаға «қызыққан» жігіт аудан қызметкерінің бірі Қасым деген еді. Жас, бойдақ, сал жігіт. Әйелге үйірлігі, көңілшектігі бар. Жібі түзу әйелді көрсе, сонымен сөйлескенше құмартады. Осы мінезін айтып, кейде жолдастарына мақтаншылық қылып та қояды. Аудан көшіп келгеннен бері Ракилаға көзі түсіп жүреді де, таныспақшы болады. Кеше записка жазып, исполкомның көшірінен беріп жіберсе, Ракила жауап қайырыпты. Қасым хатының ішінде «танысайық, жақындайық» деген сөздерді айтады. Ракила оған қайтарған жауабында: «Сізбен жақындасуға қарсылығым жоқ» дейді. Қашан танысу керек? Қашан жақындасу керек? Бұл туралы әзір ашылған жоқ. Қасым кеше екінші рет хат жазып үлгіре алмады; «заседания» ұзаққа созылды. Басым ауырды деп сылтауратып, Қасым кетіп қалуға айналса да, партия комитетінің хатшысы аудан қызметкерлерінің кейбіреулерінің жұмысқа салқын қарайтындығын айтып кейіп отырған соң, содан қаймығып, шыға алмады. Бүгін кеңсеге барысымен бірінші жұмысы Ракилаға хат жазу еді. Сол оймен келді де, хатшының төменгі жағындағы үстелге отыра кетіп, қалам, қағазын дайындап, енді кірісе бергенде, үстеліне келіп біреу төнді. Қағазының басына «Ракила» деген сөз жазылып та үлгіріп еді, көзі шалып қалмасын деп, қолымен көленкелей қойды.

— Отағасы, не керек?

— Төртінші ауылдікі едім. Бір жерде отырған жиырма шақты үйміз. Бөріміз де кедейміз. Біздің кедей екендігімізді, іспесектен қарасаңыздар, өздеріңіз білесіздер. Осы кеңседе Байтас дейтін бар, со да біледі.

Қаудыр тонды қара кісі Қасымның үстеліне төне түсіп, кедейлігіне куәні үсті-үстіне жалғай берді. Сөзін аяғына шейін тыңдауға Қасымның сабыры жететін болмады. Басталып қалған хат ойын бөліп, есі-дерті Ракилаға жазатын хаты болып, әлгі кісі сөзін қанша майдалап айтса да, Қасым оның сөзіне де түсінетін болмады.

— Отағасы, бұл ертегі айтатын жер емес, жұмысың болса, қысқа айт! — деп Қасым қабағын кіржитіп, шақ етті.

Сөйлеп тұрған шаруа мүдіріп тұрып қалды. Ауылы ауданнан алыс, араға бір қонып келіп тұрған беті еді. Ауыл кедейлері болып өзара сөйлесіп, «артель» ашудың жөнін біліп кел деп ауданға жіберген көптің өкілі еді бұл.

— Шырағым, әлгі «кәләк...» дей ме, — деп шаруа апа-лақтап, сөзін бітіре алмай тоқтады.

— Кәлектер жұмысы менде емес, «Зәмәтделге» барыңыз.

— Оныңыз қайда?

— Осы үйден табылады...

Хатшы жігіт басын көтеріп, Қасымға тіксініп қарады. Жұмысын тастай берді де:

— Бері жүріңіз, отағасы, — деп шаруаны екінші бөлме-ге алып кетті.

Қайтып оралып орнына келіп:

— Қасым жолдас, мұның жарамайды. Келген шаруаны дұрыс қарсы алу керек, — деп хатшы күнкілдеді.

Қасым елеген жоқ, хатын жаза берді.

* * *

...Жақып салық бөлімінің қағазын ақтарып, Көбектің үстінен түскен арызды тауып алды. Арызды қайта-қайта оқыды. Арыздың әрбір қарпы, әрбір нүктесі бойын түршіктіргендей қорқынышты болып көрінген сияктанады. Жақып оқып шығып, үстеліне сүйеніп, ауыр ойға шомды.

— Немене, Ракила ойына түсіп отыр ма? — деп біреу иығынан тартты.

Хатшы екен. Замандас қой, әзілдеп ойнай береді. Жақыптың алдында жатқан Көбектің үстінен түскен арызды көзі шалып, хатшы жігіт Нүрпейіс тұра қалды:

— Ә... Көбектің үстінен арыз түскен бе? Мұны енді қайтесің, сотқа жөнелтесің бе? — деп Нүрпейіс кадала қалды.

— Сүйтерміз, — деп Жақып күлк етті.

Көбек мәселесі Ракилаға байланысты. Көбекті ойласа, Жақыптың ойына Ракила еріксіз түседі. Ракила жанына келіп тұрған сияқты болады: көзі күлімдеп, ыстық лебі бетіне тиіп тұрған сияктанады. Ракила дегенде жүректің селт ететін бір жері бар: Жас бозбалалар Ракиланың атын атаса, Жақып оған сезіктене қарайды, ұнатпайды. Үйге біреу келсе, Ракиланың бетіне қараса, Ракиламен ойнап-

күлсе, Жакып жарылып кете жаздайды... Жакып бұл қалпын Рақилага да сездіреді. Сездіргенде, Рақилага өзі бастап айтпайды, Рақила бастап сұрайды...

— Мені қызғанасың ба? — дейді Рақила.

— Қызғанам. Саған біреу қараса, сен біреуге күле қарасаң, ішім жанып кеткендей болады...

Рақила біраз үндемей жатып:

— Мен де сүйем, мен де қызғанам! — дейді.

Жакыпты адам сүйгендей ме? Жакыпты адам қызғанандай ма? Рақила сияқты қыз «сүйетін» болса, «қызғанатын» болса, онда Жакып «жаман» болмай шығады ғой. Осыны ойлап, Жакып кейде көтеріліп те қояды.

* * *

...Асын ішкен соң, Мырзағұл жүретін болды. Атын жегемін деп далаға шықты. Күпісін жамылып, Омар да ере шықты.

— Келген жұмысым түнеугі еді, — деді Мырзағұл.

— Өзім де сезіп тұрмын.

— Әкеліп едім, соны беріп қайтсам деймін.

— Ендеше, мына қораға кірейік.

Қара күңгірт қораның төр жағына барып, Мырзағұл жүресінен отырды. Оған қарсы Омар отырды. Жан қалтасынан ораулы орамалын шығарып, Мырзағұл червондарды санап жатыр:

— Біреу, екеу, үшеу... ақшаның табылуы қиын екен, екі пар өгіз саттық, 4—5 жылқы саттық, налогі бір жағынан, аз ғана малдың қоры да азайып барады... мә, санап алыңыз, бес жүз сом шығар...

— Не айтқаның. Қайдан оңай болсын. Малы бар адамға алым-салықтың өзі де оңай соғып тұрған жоқ қой.

Ақшаны бүктеп Омар қалтаға тығып жатыр. Өзі күлім-күлім етеді.

— Енді уәде ғой?

— Уәде!

— Құдай қосса, құда болдық қой?

— Болғанда қандай, өзімнің де көңілге алып жүрген адамым едің. Құдай кездестіріп, бітуана болса деп арман қылушы едім, тілегім қабыл болды. Құдайға мың да бір шүкір! Заман болса жаман, сақтанбай болмайды. Сезіліп қалса, соты дайын. Менің түнеугі: «Ең арғысы, қатын-

балаға да сездірмейік, алыс қылғанымызды екеуімізден басқа жан білмесін» дегенім сол еді ғой. Сәті болар. Енді тым асықтырма. Жер аяғы босасын. Бірыңғайланып алған соң, милицияны қосып, баланды жібере қоярсын. Қане, енді, қолыңды әкелші, Құдай татулыққа жазсын!

Сиыр қоранын түкпірінде, бүркыраған көңнің үстінде отырып екі құда қол алысты, алыс-беріс қылды. Екеуінің құдалығын жан адам сезген жоқ. Жалғыз-ақ күн шуақтап күйсеп тұрған қызыл сиыр, көзінен сорасы ағып, сол тесіле қараумен болды.

...Мырзағұлды аттандырып, Омар үйіне кіргенде, Ракила ақ бәтес орамалдың шетін кестелеп отыр еді. Омар күлімсіреп, қызының жанына келіп отырды.

— Бү не, қалқам?

— Кесте ғой, әке.

— Мына біреуі жазу емес пе?

Жазу еді. «Қасым» деген сөзді Ракила кестемен жазып отыр еді. Қасыммен «танысатын», «жақындасатын» болған соң, соған арнап кестелеп отырған орамалы еді. Осындай орамалдың бірін Жақыпқа да беріп еді. Бұл Ракиланың екінші кестесі, «сүйгеніне» беретін екінші тұмары...

Сол күні түнде сол ауылдағы біреудің қырыққа келген әйелі ұл тауып, шілдехана болды. Қыз-бозбала шілдеханаға жиналды. Қасым да барды. Жақып та барды. Бірсыпыра бозбалалар қыздармен араласа отырды. Ракиланың бір жағында Қасым, бір жағында Жақып. Ракиланың Жақыппен жұмысы жоқ сияқты, Қасымға бұрылып кете береді. Қасыммен өзілге кірді:

— Бозбалалар неге өлең айтпайды?

— Қыздар ше?

— Бозбалалар тұрғанда, қыз айта ма екен?

— Олай деменіз, оныңыз әйелді кеміткендік болады. Біз әйелді теңеу жағындамыз. Әйелді үске шығару жағындамыз...

Ракила сыңк-сыңк күледі. Қасымның құлағына сыбырлап:

— Әйелді үстіңізге қалай шығарасыз? — дейді...

Бастапқы кезде Жақып мұның бәрін әшейін ойын шығар деп отырды. Сүйте келе, шыдамы кеміді. Ракилаға қарсы жүрегінде өкпе аралас ашу туды. Қасымды нақ сол минутте ит етінен жек көрді. Әйтсе де не болса да ішінде,

сыр білдіргісі келмеді. Рақилага бұ да өзінше қыр көрсетпекші боп, оң жағында отырған қара бұжыр қызға бұрылды. Бір-екі ауыз әзіл айтқан болды. Қыздың не айтқанын ұқпаса да, қошемет қылып күлген болды.

Үйдің ортасында қотандағы қойша ұйлығып, біріне бірі сүйеніп жамбастап жатқан жігіттер. Пысынап, терлеп, көбінің мазасы кетулі-ақ, бірақ сол күйлері өздеріне қызық секілді.

— Ау, домбыра қайда? — деді біреуі басын көтеріп, маңдайдан шұбырған терін сүртіп.

— Жүсіпке домбыра әкеліндер, өлен айтсын. — Жүсіп дейтін сопақ бет, мұртты сары жігіт иығын көтере түсіп, қараған домбыраны қолға алып, құлағын бұрай түседі.

— Уа, пәлі, соғып жібер!

— Қандайынан айтайын?

— Қысса айт!

— «Көрұғлыны» айт!

— «Қыз Жібекті» айт!

— Уай, қыссаң құрысын, ертегіні өзіміз де білеміз, осы күнгі өленді айт.

Жүсіп тамағын кенеп алып:

— Ендеше, Ілиястың өленін айтайын, — деді.

— Оның кім, әй?

— Ол — Қазақстанның ақыны.

Жүсіп термемен соқты:

«Майдан деген немене?

Майдан қанды, қан ағал.

Майдан қансыз, қан ақпайд,

Қараңғы жұрт ағарал.

Майдан деген немене?

Майданда мал шашылад.

Майданда мал шашылмай,

Қараңғы көз апылад».

Жұрт бастапқы кезде ынтамен тыңдаса да, біраздан кейін божырап, біреулері аузын кере құлаш ашып есінеп, екеу-екеу өзара күнкіл сөзге кірді.

Әйелдер жағынан біреу:

— Нағима айтысамын деп отыр, — деп өз сөзін өзі ерсі көргендей жырқылдап күлді.

— Кіммен?

— Жүсіппен...

— Айда, Жүсіп, сен бұрын қамты. — деп маужырап отырған бозбалалар бастарын көтерісіп, Жүсіпті қысып барады. Жүсіп ыржалаңдап күле берді.

Бозбалалардың ішінен бірер қызуы жолындағы жұртты баса-көктеп, Нағиманы қайрап Жүсіпке қарсы салуға кірісті. сүйткенше болмай, екі әйел қарама-қарсы отыра қалып, жаяулатып өлең бастады:

«Мінгенім көш алдына кербесті еді,
Шын сүйсе, қайным жақын келмес пе еді.
Көп айлар көрмегенде белгі қылып,
Қолынан орамалды бермес пе еді?»

— Уай, бәлекет, өлең дегенде бұған күн жоқ-ау, — деп бозбала жағы дүрлігіп, Нағиманы мақтаумен болып жатыр.

Жұрт ойыннан таң ата тарады. Терезе бозарып, үй іші ала көлеңке болған кезде Жақып пәтеріне келіп жатты. Бірақ көзі ілінбеді. Аунақшыды, дөңбекшіді. Ойы шұбалып біресе олай, біресе бытай жүйткіді.

Кенсеге кешігіп барды. Үстелінде жатқан қағаздарын ақтарыстырғанда, бірінші қолына түскен қағаз Көбектің үстінен түскен арыз болды. Арызды тағы оқыды, бірақ мазмұнына түсінген жоқ. Аузын күбірлетіп отырды да, қаламын алып, арыздың бұрышына «сотқа берілсін» деп кесе жазып қойды.

* * *

...Аудан атком президиумының заседаниясы болғалы жатыр. Төр аға Ырысбек — семіз, мыртық, бұқа көзденген сары жігіт. Мәжілісті ашып, күн тәртібіндегі мәселелерді жұрттың қарауына салып отырды.

— Маған сөз берші! — деді алпамсадай қара жігіт. Бұл аудандық партия комитетінің хатшысы Бөрібай еді. Туысы батырақ. Батырақтан босанғанына 4—5-ақ жыл болған. Содан бері сауатын ашып, Кеңес жұмысына араласып, ауылдық, болыстық мекемелерде жауапты қызметтерді атқарып жүретін.

— Мұның жөні былай, жолдастар, — деді Бөрібай, — егістің көлемін арттыру, шығымын өсіру біздегі ең күрделі жұмыс болу керек. Бұл жөнінде ел шаруасына араласып, білім жолын түсіндіретін жүйрік маман бізде жоқ. Мына біреуіміз

бар, 150 сом ақша алады, ақша алғаннан басқа осының бітірген жұмысын көрмей-ақ барам. Қандай мамандығының барын да білмеймін. Оның үстіне, өзі бір ауыз қазақша білмейді. Қазақша білмейтін адамды, аты маман деп, ауданға жіберудің не жөні бар. Өкіріктің не ойлап жіберіп отырғанын кім білсін... бірақ маманымыз осылай екен деп қарап отыруға болмайды. Ауылдарға адам шығаруымыз керек. Адам шығарғанда, елге түсіндіріп айта алатындай адам болсын. Егіс науқаны туралы, егінді қалай салу, қайткенде шығымды қылу туралы көзеттерде қақсап жатыр ғой. Ең болмаса сол көзетте жазылғандарды оқып болса да, елдің миына құя білетін адам шығарылсын. Менің ұсынысым — осыған шығаратын адамды қарастырсақ деймін...

— Менің ұсынысым бар, — деп Қасым ұшып тұрып, танауы делдие қалыпты.

Мәжіліс ашылғаннан бері осы Қасым бір жапырақ қағазды алдына алып, Рақилаға өлең жазумен өуре болып отыр еді. Бөрібайдың бастапқы сөздерін тыңдамаса да, соңғы ұсынысы бұған ұнап кетті:

— Менінше, бұл жұмысқа Жақыпты шығару керек! — деді.

Жақып жалт қарады. Бірдеме айтайын деп оқталып еді, аузына сөз түспеді. Ол екі арада мәжіліс дауысқа салып, Жақып белгіленді...

Егін туралы мақала басылған көзеттерді боқшасына салып, боқшаны қанжығасына байлап, Жақып аттанғалы жатқанда, Бөрібай кез болды.

— Жақып, сен балалықтан сау емессің. Бұлталақтағаныңды сезіп жүрмін. Ондай мінезді қой деп түнеугүні бір айтып едім ғой, қақсата берме, түзел! Басқалардан гөрі сенің түзелгенің керек, сенің ысылғаның керек. Біреудің күлгір сөзіне, алдауына еріп, партия жолынан тайып жұмыс істесен, менен жақсылық күтпе. Осы есінде болсын! — деді сазарып.

Жақып үндемеді. Торы атқа мініп, бірер тебініп алып, ауылды оралып шығатын кара жолға түсіп, кабакка қарай тырмыса жөнелді...

* * *

... Бұлт түнеріп аспанға шықты. Жел ұйытқып соқты. Күн күркіреп, найзағай жаркылдап, жаз белгісін түгел елестетіп, бірінші жаңбыр себелеп жауа жөнелді.

Атын қамшылай түсіп, Сатының обасының үстін баса. Жакып келе жатыр. Кеңседен шыққалы көп болды. Көп ауылдарды аралады. Жиылыс, баяндама, үгіт, нұсқау бір-сыпыра орындалғандай болды. Ендігі бет алысы өз ауылы. Алды ағар көл. Көл басында қалың ауыл — жапырайған жертөле, қоқырсыған көң.

— Салаумәлікүм, — деді Жакып.

Құржыған шал, желбейін жоғары көтере түсіп, қызарған көзін Жакыпқа қадай қойды:

— Қарағым. Жакыппысын?

Бұл Жакыптың әкесі Ыбырай еді. Жакып атын байлап жатқанда, Ыбырай есігінің алдына барып:

— Кемпір! Бармысың?.. Балаң келді! — деді.

Бүкшендеп, қожыр бет кара кемпір шықты, Жакыпты құшақтап, бетінен сүйді.

— Ұят-ай, дардай жігітті бетінен сүйгені несі, — деп әзілдей күліп, жамаулы шапаны желмен жүлқыланып, жастау әйел де шықты.

— Қой, кет әрі, онбаған күн... Шүйкебас алғанша, қалқам өзімдікі! — деп кемпір көзінен шыққан жасын күпісінің жеңімен сүртті.

Аласа, тар земенке. Сығырайған терезе. Ескі алаша. Құрым киіз төсегі бар. Есік жақ көн, шөп, салам, бұзау байлаған қазық, іліп қойған ер-тұрман. Төлдің қиының иісі кіріп барғанда мұрынды жарады.

Үй іші жадырасып, қуанысып, той түсіп алды. Жас әйел шелегін салдырлатып, күлді бүркыратып тамақ істеуге кірісті. Кара кемпір айналып-толғанып, Жакыптың жанында бөйек болып жүрді. Ыбырай шал пешке арқасын сүйеп төсегінің үстінде отырып, Жакыпқа көзін қадай түсіп:

— Тоба, тоба... Бергеніңе шүкір! — деп қойды.

Бұл өмірдің таны ғой. Бұдан арғы өмір — қарғалған өмір. Осы үйдің ішіндегі: Ыбырай, кара кемпір, ана бет-аузын жүн қаптаған еңгезердей кара жігіт — өткен өмірін малайлықпен шіріткен адамдар, кемшілік, жокшылықтың не түрлі зардабын тартқан адамдар.

Ауыл адамдары жиналды. Аудан сөз болды. Ауданда істеліп жатқан жұмыстарды сұрасты.

— Біздің артелімізге биыл да тұқым бере ме екен? — деп тышқан көзденген кара жігіт сұрау берді.

— Артель демекші, мына «Бозтай артелі» қарыз серігінен көп ақша алды деп есіттім, соның жөні қалай?

— Жақып-ау, өзіннің ашқан артелің еді ғой, қазынадан жәрдем болса, көбірек бергізу жағын қамдасайшы...

— Бәсе, Ерман неғып соны айтпай отыр деп ем.

— Жақыпқа айтпағанда, кімге айтайын. Кедей елміз. Артель болғалы шырайымыз шығып келеді. Үкімет қаржысын далаға жібергеніміз жоқ, бізге берсе, көзге көрінеді: мектеп салдық, дүкен аштық, ячейка ұйымдастырдық... Осыны басқа ауылдарын дұрыстап істей алып отыр ма? — деп тышқан көз қара жігіт Ерман көтеріліп қойды.

Ерман кедейдің ішіндегі белсенді, өмірінің көбін малайлықпен өткізген. Жоқшылықтың не түрін басынан кешірген. Үй болып, ел қатарына қосылғаны үш-төрт жылдың ішінде ғана. Бұдан екі жыл бұрын, Жақып партия мектебінен оқып ауылына келіп, артель ашу туралы сөз қозғап еді.

— Осыны үкімет айтып отыр ма? — деді Ерман. — Үкімет айтса, біздің зиянымызға айтпайды. Көрінген байға қолжаулық болып, шылауында жүргенше, өз алдымызға өмір құрайық. Кел, бірігейік! — деп, Ерман өзі сияқты кедейлерді үйірілтіп алып кетіп еді. Сол жерде артель ұйымдастырылып еді. Артельдерінің атын «Жаңа күш» қойып еді. Артель бастығы болып осы Ерман сайланып еді. Ауданға барып тіркетіп, ақшалай, тұқымдай көмек те алып еді. Салған егіндері бітік шығып, артель шаруасы қорлануға айналып еді. Артель мүшелерінің саны бастапқы 20 үйден өсіп, 50-ге жетіп еді. Мүшелері өскен сайын жұмыстарын кеңейте түседі: уақытша болса да шымнан мектеп үйін салады; аудандық кооператив дүкенімен жағаласып жүріп, Ерман «Жаңа күш» артелінің атына дүкеннің бөлімшесін аштырады. Биыл осы ауылға бір науқанмен Бөрібай келіп, кедейлер артелінің жұмысына шын риза болып қуанады. ЕRMанды үгіттеп, артель жағынан партия кандидаттарының тобын құрмақшы болады. Кәзіргі ячейкесі сол. Ерман хатшы. Мүшесі тоғыз, бәрі батырақ, кедей...

— Біз саған өкпеліміз! — деді Ерман Жақыпқа. — Көзсіз көбелектей көрінгенге қолжаулық болып отырған ауыл едік. Басымыз қосылса, енді қосылып отыр. Бұдан бір-екі жыл бұрын осы көлдің басында үй саны онға толмайтын

еді. Кәсіп үшін, тамақ үшін бәрі бытырап, көрінген байға қолжаулық болушы еді. Сен оқуға кіргенде, қуанып едім: кедей едік, кем атаның баласы едік. Тым болмаса, Жакып оқып шыкса, ортамызға ұйытқы болып, басшылық істер деп едім. Басшылығың болды, оны жасырмаймын, осы артельді сенің арқанда ұйымдастырдық, сенің айтқаның себеп болды; бірақ содан қайтып бізге қол ұшын бере білмедің. Біз не білеміз? Ең арғысы, артельдің уставын да дұрыс ұғынбаймыз. Артельдің істейтін жұмыстары толып жатқан көрінеді, соның бірін де істей алмай отырмыз. Мен саған мынадай бір сыр айтпақшы едім: осында отырғанның бәрі де айтқысы келіп отырған шығар, біздің дүкеніміздің пірканчигі Жүніс дейтін қасқырдың бөлтірігі ғой. Әкесі Дәуіт дәулетінің, беделінің арқасында елге не істемеп еді? Дәуіттің қамшысының дағы жұрттың көбінің арқасынан әлі күнге кетіп болмаған шығар. Осы Дәуіттің баласының біздің дүкенге пірканчик болып келуіне сен себеп болды деп есітем. Дәуіттің бір баласы Қасым ауданда жауапты қызметте отыр. Басқа кісі білмегенмен, Қасымның жайын сен білесің. Ондағы партия орнына, ондағы жолдастарына айтып түсіндіріп, Қасымды әлдеқашан тайдырып жібермейсің бе? Жүністің былығын айтпақшы едім-ау... Биыл қыс дүкенге екі рет көп товар келді. Басқарманың жиылысын істеп, мүшелерге бөлдік. Мүше басы 25 метрден келді. «Бұлай бөлулерің қата. Мүшесінің көбі кедей, 25 метр кездеме алатын оларда ақша болмайды» деп Жүніс қарсы түсе кетті. «Ақша табылмаса, несиеге товар беріп, басымды сотқа іліктіре алмаймын» деп пірканчигіміз қарысып отырып алды. Мен оған көнбей, тең қылып бөлдірдім. Ертеніне жұрт күңкіл шығарып жүр: «Дәуіт келіп, матаны қотарып жатыр» деп. Жүгіріп барсам, Дәуіт күбідей болып дүкенде отыр. Кездеме алдында таудай болып үйіліп жатыр. Жүніс әлгі товарды шетінен өлшеп жыртып жатыр. Басқа жұрт маңына бара алмай, ығысып кейін тұр. Мұнын не десем, Жүніс танауын көтеріп: «Кімде ақша болса, тауарды соған беремін!» дейді. Күйіп кеттім, пөлкеден қарғып түсіп, кезді қолынан жұлып алдым. Екеуіміз шарт та шұрт болдық та қалдық. Ауданға бұл әңгіменің қалай құлпырып жеткенін өзің де білесің... Міне, осы оқиғадан бері байлар бізге қатерін тігіп отыр. Не түрлі пәленің бәрін бізге үйіп,

мүшелеріміздің ішіне іріткі салуға кірісіп отыр. Кеше Жиенбай басқармаға арыз әкеліп берді: артельдан шығамын дейді. Неге шығатын себебін өзі айтпап еді, қатындар арқылы есіттім, бір өсек тарапты: «Артель мүшесінің бәрі еріксіз коммунистке жазылады, қыз-қатындар ортаға түседі» депті. Жиенбай діншіл адам ғой, соған нанып кетіп отыр. Жиенбайға еріп Қожық, Сейіл де шығамыз деп отыр. Міне, біз осындай күйге ұшырап отырмыз. Өсек таратып отырған байлар. Біздің басымыз құрала бастаған соң, біздің жұрт бола бастағанымызды көрген соң, осының түбі жақсы болмас дегендей, олар енді жанталасуға кірісіп отыр...

Ерман қыза келе бірсыпыра сырдың бетін ашты. Жақып өзінен өзі ойланып отырып, ұялайын деді. Ұялатын жөні бар. Жақып, шынында, «Жаңа күш» артелін есінен шығарып еді. Екі жылдың ішінде үйінің табалдырығын аттап отырғаны осы-ау. Түрлі жұмыстың, науқанның қызығына түсіп кетіп отырды. Мектепті бітіріп келген жылы, бастап жұмысқа кіріскен жылы беталысы жақсы еді, екі сөзінің бірі кедей туралы еді, кедей арасында істелген жұмысқа жан-тәнін салып кірісетін сияқты еді. «Жаңа күш» артелін бастап ұйыстырғанда, Жақып көп сөйлеп еді, тыңдаған адам елжірегендей жалынды сөздер айтып еді. «Жаңа күш» артелинен Жақып ол уақытта көп нәрсе күтетін сияқты еді. Сол күткені болып па? Артель мүшелерінің санасы өсіпті. Ауыл өмірінде тап жігі айқындалып ашылыпты. Күні кешегі өз басынын камынан аса алмай жүрген Ерман бүгін көп жұмысын қолына ұстап, көптің тілегі үшін күресіп, әлеумет қызметкері болуға аяқ басыпты! Аз уақыттың ішінде нақ осындай бола қояр деп тап сол кезде Жақып сене қойған жоқ еді. Жақыптікі ол кезде күр елес, киял сияқты еді...

— Неге үндемейсің, Жақып? Әлде мен қатты айттым ба?... Ұялып отырсың ба? Үндемегенің — айыбыңды мойныңа алғаның. Жөнеше, мен саған бірдеме айтайын ба? — деп Ерман қара кемпірге қарап күлімдеді.

— Не айтпақшы едің? Әзіл сөзің болса, өзімізге айтсайшы, зәуімен бір келе қалғанда, қалқамның мазасын ала бергенің не? — деп қара кемпір баласына ара түсті.

— Әй, жөнеше-ай, білмейсің ғой, осындай оңашада, үйге келгенде қысып қоймасак, кенседе мұнымен сөйле-

су киын. Бұл төрелікке салынып кетуден танбайды. Осының құлағын бұрап отыратын бір шүйкебас әперіп, соңын ауылға ұстап отырсақ деймін, сосын бұл бізге келгіш болар еді. Келген сайын жұмысымызды істетіп алып, көтеріліп қалар едік...

Ерман ойынды-шынды араластырып отырып, Жакыпты сөзбен тоқлақтап ұрып болды. Жакыптың кінәсін мөлдіретіп мойнына салды. Жакып міндетін жана ұғынғандай болды. Ел жұмысына бастап кіріскенде, осы міндеттің бәрі ойында сайрап тұрған сияқты еді. Соны істеуге өзі сертпен кіріскен сияқты еді. Бірақ істей келе аласыпты, кері бұрылып кетуден де сау емес. Бір кезде кедей тілегін арман қылып жұмысқа кіріссе, істей келе сол кедейін жоғалтып алыпты. Елдің бәрін бір сияқты көріп кетіпті. Жұмысты кедей үшін деп айырмай, «ел үшін» деп істейтін калыпқа түсіпті. Райком хатшысы Бөрібайдың байланыса беретін себебін Жакып тап осы жерде шындап ұғынғандай болды.

— Сөзің рас, Ерман, мен кінәні мойныма аламын! Жұмыс басты болдым. Қолым тимеді, мен сендерге бұрыла алмадым. Бұдан былай жұмыстарыңа көмектесуге, жиі келіп тұруға уәде берем! — деп Жакып күрсінді.

— Е, бәсе, осы сөзіңді айтшы. Менің сенен тілегім осы. Біздің жұмысымызға шын араласатын болсаң, артель басқармасының жиылысын шақырып отыр едік, жүр, ішінде бол, — деп Ерман көтеріліп қалды.

— Байғұс-ай, саған не болды? Үйге келгені жаңа ғой, — деп қара кемпір ара түсіп еді, Жакып пен Ерман оған қараған жоқ, үйден шығып та кетті.

Ауылдың ересектері, әйелдері жиналып мектеп үйінде толып отыр. Шымнан салған үлкен үй. Іші қара көленке-леу. Қатарлап тізілген парта, қара тақтай. Семізше келген, бітік көзді сары жігіт мектеп мұғалімі.

— Қане, Биғанша, тақтаға шығып, «Сиыр сау» деген сөзді жазшы, — дейді мұғалім.

Тапалтақ бойлы қара әйел орнынан ұшып тұрса да, өлденеден ұялып, тақтаға барар-бармасын білмей, екі оқтылау болып тұрды.

— Барсайшы, Биғанша, жоқ жерде ұяла қалатын нең, — деп Үміт дейтін нокталы бет әйел оған ұрсып тастады.

Биғанша тақтаға барып, ақ борды қолайсыздау ұстап, мұғалімнің айтқан сөзін баданадай қылып жазды.

— Дұрыс жазылды ма?

— Жок, дұрыс емес, «сырдың» орнына «сыр» деп жазды...

Жас әйелдер, жас жігіттер жайшылықтағы өзіл-қалжынын былай қойып, бар ынтасын оқуға салып отыр. Екі көздері тақтада, мұғалім бір сөз айтса, соны дұрыс ұғып алуға ынтық болып отыр.

Артель басқармасының жиылысы мектепте ашылды. Оқуға келген әйел-еркектердің көбі тарамастан отырды. Күн тәртібіндегі мәселе — егіс жоспарын өсіру туралы. Ерман күн тәртібін жариялап болып:

— Мына Жақып осы артельді бастап ұйыстырған азаматымыздың бірі еді. Бүгін мәжілісімізге кез келді. Қаралатын мәселе өте үлкен. Сондықтан Жақып баяндама істесе екен деймін, бұған қалай қарайсыңдар, жолдастар, — деді.

— Мақұл! — деп жұрт шу ете түсті.

Жақып баяндама істеді. Отызға тарта адам, еркек-әйел аралас, үн шығармай тыңдап отыр. Баяндама маңызы — жаңа өмірдің желісі. Тыңдаушылардың қалпында таңданғандық, Жақыптың сөзін жатсынғандық жоқ. Жақыптан осы сөзді естуге құмартып отырған секілді.

Жақыптың ойы бір сүйкенттің ішінде аласұрып, өткенді бір шолып өтті: бұдан бес-алты жылдары бұрын бұл көлдің басында 8—9 үйден аспайтын үй болушы еді. Сол үйлердің адамдарының өзі бытыранқы, нақ осы кездерде жазғы кәсіпке камданып, көрінгенге жалданып кететін. Жаз жұмыстан қолдары босап, бастары қосылса, бірер үйдің қасына жиналып, қайдағы жоқты сөз қылумен болатын, елдің өсегін теретін, әлдекімдерді сыртынан нәреттеп, штат дау-шардың кеңесімен күндері өтетін. Ол күні кеше болған күй. Кәзір ше? Кәзір одан өзгерген. Кәзіргі ауыл тілегі — ескі жыр емес, еңбек жыры!

Бірақ ауылдың бәрін осылай деп кесіп-пішу қиын. Өзгермеген ауылдар да бар. Ескіліктен тістесіп айрылмай отырған ауылдар да бар.

Жақып баяндамасының аяғында:

— Көптен келген жоқ едім, күйлеріңнің қандай екендігі маған қараңғы еді. Бүгін көріп, өз көзіме өзім сенбей отырмын: екі жылдың ішінде адам нанбастық болып өзгеріпсіңдер! Мен алдымда отырған осы көпті, бұрынғы ауылдың адамы деп отырғам жоқ, жаңа өмірдің іскері деп отырмын. Жұмыстарыңның іргесі қаланыпты. Қаланғанда, мықты қаланып-

ты! Осы беттеріңнен танбай, жұмыстарыңды бұдан да өркендете түсуге жаңа жұртшылық тілектес! — деді.

Тыңдаған жұрт жайрандасты. Біреулер алақан ұрды. Ерман жымың-жымың күлді.

Жақып ауылында екі күн болды. Екі күннің ішінде бір-сыпыра жұмыстарымен танысты. Алдағы жұмыстарына жоспар құрып берді. Бұдан былай үзбей келіп тұратын болды.

* * *

...Жақып тағы ауданда. Омардың үйі аса құрметтемей, салқын ғана қарсы алды. Омар жайбарақат отыр. Егіске өзірлік жұмысы ойына кіріп те шығатын емес. Екі тілді соқасы қыс бойы албардың аузында салқамданып жатушы еді, әлі сол күйінде, түзетілген жоқ.

— Уа, балам, есен-сау келдің бе? — деп Омар күнк етті де қойды.

Ракила іс тігіп отыр. Көзінің астымен бір рет қарады да қойды. Жақып Ракилаға көзін қалай қарады. Бұрын тіке қарай алмайтын. Қарауға көзі ұялатын. Бұл жол ұялмады, қарады. Қарап еді, Ракила туралы жүрегіндегі сезім тарамданып сирей бастады: Жақып Ракиланы бұрын жұрттан асқан сұлу деп сенім келтіруші еді, бұл жолы қарағанда олай болмай шықты. Ракилада ешбір артықшылық жоқ, жай ғана әйел — бой жеткен қыз: ажары қараторылау, танауы делдек, көзі өткірлеу, бар пішіні осы. Осыдан басқа дым жоқ. Бір кезде Жақыптың осыған құмартуы рас па? Рас. Көзір ше? Бұл жағы енді күмәнді, Жақып қанша қараса да, өзінде ешбір құмарлық бар деп ойламады.

... Жақып аудандық атқару комитетінің үйіне кіріп барғанда, атком бастығымен сөйлесіп отырған бір әйелге көзі түсті. Шырамытты ма, әлде көзі түсіп кетті ме, әйел де қарады.

— Е, Жақып, есен-сау келдің бе? — деп атком ағасы Ырысбек, әйелмен сөзін бөліп, Жақыпқа бұрылды.

— Таныс бол: 4-ауылдағы мектеп мұғалімі Рабиға Сәтбай қызы, — деп Ырысбек Жақыпты әлгі әйелмен таныстырды.

Рабиғаны Жақып сырттан білетін. Қалада оқып жүрген кезінде бірер ұшыратқаны бар еді. Ол кезде жүз тоқтатып танысқан жоқ, одан бері кездескен де жоқ еді.

— Жакып жолдас, сiзге мен екпелiмiн, биыл балаларды мектепке аларда, Ермағамбеттiң баласын мен алмадым. Алмағанда, Ермағамбетпен ашу-араздығым болған емес. Мен бұл ауданға жана келiп отырмын ғой, ел кедейлерiнiң арызымен алмап едiм. Ермағамбет екi кезде болыс болған кiсi дейдi. Өзi қара тiзiмде, даусы жойылған көрiнедi. Сол Ермағамбеттiң баласын мектепке ал деп қалай записка жазып жүргенiңiздi бiле амай-ақ барамын. Бiр жолықсаңыз, айтармын деп жүр едiм, — деп Рабиға салқын жүзбен сөзiн бiтiрдi.

Сөзiнде, ажарында ешбiр құбылу, жас жiгiттердiң алдында әйелдiк белгiсiн көрсету сияқты қалып атымен жоқ. Осы сөздi айтып отырған Рабиғаға қарап, жаңа құрылыс жұмысына белсенiп кiрiскен ердiң бiрi деп ойлайсың да қоясың.

...Иә, Жакыптың записка жазуы рас. Жакып онда салық жұмысымен елге шығып едi. Салық жұмысымен шығып отырып Ермағамбеттiң үйiне қонған, тоқтысын жеген. Ермағамбеттiң кейбiр сөздерiн ұйып тындаған да. Ермағамбет осы әйел — мұғалiм туралы да өсек сөз айтты. Жакып оның сөзiне нана қойған жоқ, нанбаса да, мұныңыз өсек деп Ермағамбеттiң бетiн қайыра бiлмедi. Қонақасынан жеп отырып, Ермағамбет сияқты iрi адаммен сөз таластыру, қазақшылық көзiмен қарағанда, ерсi де ғой.

— Ол менiң қатам, Рабиға жолдас, ол қатамды түгелiнен мойныма аламын. Жолдастық ретiмен қатамды ескерткенiңiзге алғыс айтамын, — деп Жакып күрсiндi.

«Осы менi кекетiп тұр ма» дегендей болып Рабиға Жакыптың бетiне қарады. Жакыпта кекету жоқ. Жакып айыбын мойнына шын алып тұр. Бұл — шын коммунистiң iстейтiн iсi. Рабиға Жакыпка шын риза болған адамның түсiне кiрдi.

— Жакып жолдас, сiзге риза болдым. Қатенi мойыңға ала бiлу — коммунистiк белгiсi. Ермағамбеттiң үйiне қонғаныңыз, Ермағамбеттiң айтуымен маған записка жазғаныңыз сiздiң iрi қатаңыз едi. Мен сiздi мойнына алмас, қарысар деп жүрушi едiм. Осы күнi өзiнше аяқ астынан қисынын тауып жүргендер аз ба? Ондайдың көбi Ермағамбеттерге шын қамқор болып түрегеледi. Жаңылу деген болады. Жаңылғанын мойнына алмағаннан жаман не бар? Мен

сізге енді, өкпемді қояйын, қолыңызды әкеліңізші, татуласайық! — деп Рабиға күлімсіреп қолын созды.

Жақып қолын беріп жатып арсалаңдап күлді.

Сол күні партия жиылысы болды. Күн тәртібіндегі мәселелер аяқталып келгенде, партияға кіремін деушілердің арызы қаралды. Арыз берушінің бірі Қасым Дәуітұлы болып шықты. Ұя хатшысы Қасымның арызын оқып шығып, сөз төркіні алуға ынғайланып бара жатқан секілді.

— Қасым туралы бюроның пікірі не? — деп Жақып сұрауды тіке қойды.

— Әрине, орташадан қашпаймыз ғой, бюро кандидатқа алуға ұйғарды, — деп хатшы күмілжіп барып жауап берді.

Қасымға сұрау түс-тұсынан жауып жатыр. Сұрауды тікесінен беріп тақымдап отырғанның бірі Жақып:

— Әкең қай тапқа жатады деп білесін? Әкең неше жыл би болды? Жаңа құрылысқа икемделуің қалай? Ауылдағы коллектив құрылысына әкеннің кедергілері болған жоқ па?

Осы сияқты сұрауларды Жақып түйдек-түйдегімен бұрқыратты.

Қасым қанын ішіне тартып, сұрланып-ақ алды. Жақыптың сұрауына жауап берудің орнына, қарсы жала жабуға кірісті.

— Жақыптың бұл сұрауды не үшін беріп отырғанын мен білемін, басқа жолдастар да жақсы білсе керек. Сондықтан жауап бергім келмейді, — деді ол.

Рабиға сөз сұрап алып, орнынан тұрды:

— Жақып пен Қасымның арасында не бары бізге қараңғы. Бізге көзір оның керегі де шамалы. Біз кәзір Қасымды ғана білеміз. Партияға алғалы отырған адамымыз — Қасым. Сондықтан Қасым туралы Жақыптың беріп отырған сұраулары, менінше, нағыз орынды сұрау. Бұл сұраулардың жауабын есітпей, Қасымды партия қатарына алсақ, біз мықты адасамыз. Қасым жолдас жаңағы сұрауларға жауап беріп өтсе екен деймін.

Аудандық халық тергеушісі Тәжен дейтін сөз алып, Қасымды жақтай сөйледі:

— Жолдастар, беталды солақайлықтың, орынсыз қызарудың жөні жоқ. Әр нәрсенің де реті бар. Жақыпты да білеміз. Жақып кедей баласы. Кедейлігін арқаға таңып, өзімнен басқа адам коммунистікке лайық емес деуі орынсыз...

— Каталаспа, мен олай деп айтқан жоқпын, — деп Жақып оның сөзін бөлді.

— Неге айтпайын деп едің деп айтып отырсын. Айтуға ыңғайланып отырсын.

Жақып орнынан ұшып тұрып, мәжілістің тәртібі туралы сөйледі:

— Мәселе Қасымды партияға алу туралы Қасымның арызы оқылды. Қасымға сұраулар берілді. Ол сұраудың біріне де жауап алынған жоқ. Жауап алынғаннан кейін айтыс сөз басталуы керек еді. Бірсыпыра жолдастар майдандасуға белін буып келген екен, онысын айтыс сөзде айтсын, өзіріне Қасым сұрауға жауап берсін. Мәжіліс тәртібі осы. Осы тәртіпті басқарушылар бұзбай алып барса екен деймін, — деді Жақып.

Қасым шындап қысылды. Жұрт өзара күңкілдесті. Жақыптың ұсынысы дауысқа салынып, қабылданды. Берілген сұрауларға Қасым ерін ұшынан ғана жауап беріп құтылмақшы болып еді, Жақып одан жаман қазбалап, сұрауын өршіте түсті.

Айтыс сөзге бірінші болып Жақып шықты:

— Жолдастар, Қасым туралы менің сөйлегенімді шам көріп отырған адамдар да осында жоқ емес. Олар шам көреді екен деп мен білгенімді айтпай тұра алмаспын. Мен сөзімді партия жиылысының алдында айтып отырмын... Қасыммен дұшпан екенімді мен еш уақытта жасырмаймын. Дұшпан болғанда, өз басымның пайдасын көздеп дұшпан болып жүрген жоқпын (олай ойлаушылар мықты адасады), тап жолымен дұшпанмын Қасым менің тап дұшпаным. Менің елім телеу атанады, осы елде кірме. Баяғыда Қасымның аталары құлданып әкеліпті деген өсек бар. Бұл өсек саябырласа, Кеңес үкіметі орнағаннан бері ғана саябырлап отыр. Оның ар жағында бізді «күлдар» деп атайтын. Қырық үй телеу «күл атын» тағып, Қасымның әкесі Дәуіттің есігінде жүріп өмірін өткізген. Соңғы жылдары телеу есін жинады, ел болды, артель ашты, мектеп салды, кооператив ашты... Дәуіт неғып отыр? Дәуіт ауыл ішіне не түрлі өсек жүргізіп, артельді елге құбыжық қылып көрсетіп, артель мүшелерінің ішіне іріткі салып отыр. Дәуіт осыны кімге сүйеніп істеп отыр? Қасымға сүйеніп істеп отыр. Дәуіт бұрын ел тізгінін өзі ұстап келсе, енді баласы арқылы ұстамақ болып отыр. Дәуіттің беделі бұрынғысы-

нан артпаса, кемімеген. Қит етсе, Дәуітке барып ақылда-сып жүрген шаруа толып жатыр...

Жақып ұзақ сөйледі. Дәуіттің, Қасымның жаман жа-ғын түгел ашып берді. «Қасымды партияға алу түгіл, Қа-сымға кепіл болған партия мүшелерін жауапқа тарту ке-рек» дегенге шейін барды.

Жақыптан кейін Рабиға сөйледі. Одан кейін бір-екі батырақ шығып сөйледі. Ақырында, Қасым партияға жат адам саналып, алынбайтын болды.

Түнгі сағат 12-де жиылыс тарады. Жақып Рабиғаны пә-теріне шейін шығарып салатын болды. Қараңғы түнде екеуі қолтықтасып келе жатты. Сөздері артель туралы, ауылда-ғы жаңалық туралы, жаңалыққа кедергі болып отырған-дар туралы.

Апрель ішінің тынық түні мүлгіп, көңілді сергітіп, өлденесі жүректі қытықтаған сияқтанады. Жақып та, Ра-биға да сөйлесіп келе жатып ауыр күрсінді.

— Кәзіргі кездегі жұмыс нағыз қызық жұмыс қой. Бірақ адам жалғыздықтан жалығады екен. Пікір алысып, күш қосып отыратын жолдасың болса, қанша істесең де жа-лықпас едің-ау, — дейді Рабиға.

— Дұрыс айтасың, — деп Жақып оны мақұлдайды.

* * *

Ертеңгі шайды ішіп отырып Омар Жақыптан сөз тарт-пақшы болып, ячейка жиылысында қандай мәселе қарал-ғанын сұрай бастады.

— Сіз партияда жоқсыз ғой, сізге айтуға болмайды, — деп Жақып оған қысқа ғана жауап берді.

— Шырағым-ау, бөріміз қазақтың баласы емеспіз бе? Сондағы сөйлескендерің осы қазақтың қамы шығар ғой, — деп Омар жымыңдады.

— Жоқ, жалпы қазақтың қамы емес.

— Ал сонда кімдікі болды? — деп Омар бұ жолы тіктене қарай қалды.

— Біз қазақты жалпы алмаймыз, отағасы, қазақтың іші-нен айырып шығаратынымыз бар: байларды, молдаларды, ескі атқамінер-қуларды бөліп шығарып тастап, кедей мен орташаны ғана аламыз.

— Біз қайсысына қосыламыз? — деді Омар жымыңдай күлген боп.

— Сіз атқамінер табына қосыласыз, — деді Жакып сұрлана сөйлеп.

Омар сескененейін деді. Шын айта ма дегендей Жакыптың бетіне тікелеп қарады: шын айтып отырған адамның түрі, күлмейді.

Рақила да, Айжан да бірсыпыраға шейін аң-таң боп Жакыпқа қадалды.

— Осы, шырағым, сенен бір сұрайын деп жүргенім бар еді. Біздің ауылнайымыз желөкпелеу. Елмен ақылдасып іс істей білмейді өзі. Елге тізе көрсету де ойында бар. Бұрынағы күн сол шіркін маған келіп: «Сен биыл он десте егін саласың» дейді. Былтыр тоғыз десте салып едім. Биыл салуға ретім келетін емес. Сол жайымды айтсам, тыңдайтын емес. Кеңсеге барып Қасымға жолығып едім. «Ауылнайдың онысы қате, зорлау жоқ» дегенді айтты. Сосын барып жүрегім орнына түсті, — деп Омар ұзақ сонар сөзді айтып келе жатыр еді, Жакып оның сөзін бөлді:

— Қасымдікі қате. Былтыр тоғыз десте салған болсаңыз, биыл он десте салуға тиіссіз. Салмаймын дегеніңіз дәлелсіз. Салмайтын себебіңізді айтпай-ақ білеміз!

Жакыптың мына сөзі Омарға шокпардан кейін тимеді. Ол кібіртіктеп, сөйлей алмай қалды. Жакыпқа алақ-жұлақ қарай берді.

* * *

Аудан тұрған ауылды жинап, артель ашу туралы үгіттемекші болып, Жакып Рабиғамен сөз байласып еді. Сол сөзін орындады. Ауыл адамдарын түгел мектеп үйіне жинады. Жиылысты шақырып басқарып жүрген Қалабай. Жиылысқа Омар да келді. Баяндаманы Жакып істеді. Қосымша баяндаманы Рабиға сөйледі. Сұрау үсті-үстіне жауды. Бірсыпыралары шығып пікірін айтты. Ақырында, талқылай келе, аудан тұрған ауылда «Үлгі» атты артель ашуға қаулы жасады. 20-дан аса мүше сол жиылыстың өзінде жазылды. Омар кіремін деп еді, ол мүшелікке алынбады. Артель жұмысын басқарысып отыруды Жакып өз үстіне алды.

— Екеуіміздің пікіріміз де, ісіміз де үйлеседі екен, Рабиға, қосылып іс істесек, қандай оңды болар еді, ә? — деп Жакып күлді.

Рабиға күлімсіреген күйі үндемеді.

— Қосыламыз десек, бізді қоспай жүрген кім бар? — деді Рабиға бір кезде.

— Бәсе, — деді Жақып жайрандап.

Содан былай Жақып пен Рабиға тобын жазбай жүретін жолдас болды. Бірін бірі жоқтап іздейтін болды. Күндіз-түні сөйлессе де, сөздері бітпейтін болды. Сөйлескен саяын ынтығулары күшейе беретін сияқты болды.

— Ау, сендер осы неғып жүрсіндер? — деді Бөрібай бір күні Рабиғаға.

— Мұндай да сұрау болады екен, — деп Рабиға күлді.

— Жок, шын сұраймын.

— Мен де шын айтып тұрмын.

— Ендеше, жұрт өсектеп те кетіпті.

— Өсектен қорқа алмадық, — деп Рабиға тағы күлді.

— Қолыңды әкел, құттықтаймын!

Жақып анадай жерде отырып арсалаңдап күлді.

Бөрібай аз-кем ойланып отырып, ағалық ретінде сөз айтты:

— Екеуің де коммунистсің, біріңе бірің теңсің. Бірінді бірің ұнатқан екенсің, қосылыңдар, ешкімнің де қарсылығы жоқ. Біздің тілегіміз — жігерлеріңнің бәрін іске салыңдар. Жастық құрып, желкілдеп жүретін заман емес. Істейтін жұмыстарымыздың мыннан бірін әлі толық орындап болғамыз жоқ. Осы естен шықпауы керек. Біріңе бірің жолдас болғанда, түпкі серт — осының жолына басты бөйгеге тігу болсын! — деді...

Жақып пен Рабиғаның қосылғанын өсекші әйелдер өздерінше құбылтты:

— Неке жоқ, той жоқ, бетім-ай, бұл не деген маскарашылық! — деп бетін шымшылаған әйелдер болды.

— Коммунистің заны солай ғой, «моя твоя» деп жүргенін көрмейсің бе? — деп білгішсіп жөн айтқандар да болды.

Бұған жалғастыра ауыл өсекшілеріне ермек болған бір оқиға Омардың қызы Рақила болды. Мырзағұлдың баласы милицияға арыз айтып, қызды әкетпекші болса, Омардың қызы Рақила:

— Бұл менің өмірде көрмеген-білмеген жігітім, бұған тиемін деп еш жерде айтқан емеспін, — деп қарысып тұрып алады.

Мырзағұл сасып, Омар құдасына жолықса:

— Мен қайтейін, баланың еркі өзінде, — деп Омар жүре жауап береді.

Омар мен Мырзағұлдың арасындағы «кұдалық» сауда жұртқа жасырын болғандықтан, жұрт Мырзағұлдың баласының мына жұмысын мықты бассыздыққа санайды, «заманның азғандығына» апарып тірейді.

— Мырзағұлдың баласы коммунист екен, сондықтан істеп жүрген жұмысы екен, — деушілер де табылды.

* * *

Рабиға мен Жақып істейтін жұмыстарына бірден жоспар жасады. Жоспар бойынша, Рабиға Жақыптың ауылына — «Жаңа күш» артелінің жұмысына басшылық істеуге жүріп кетті. Жақып «Үлгі» артелін қолға алды. «Үлгінің» жұмысын нағыз үлгілі жолға салуға кірісті: жұмыс көліктерін, машина, саймандарын түгел ортақтастырды, адам күшін әр жұмысқа арнап бөлді. Егін салатындарды бірнеше бригада ғып бөліп, әр бригадаға бастық сайлады. Артель басқармасының бастығына Қалабай сайланды.

Майдың 3-күні «Үлгі» артелінің мүшелері бес бригада болып бөлініп, соқаларын жегіп, қызыл туды желбіретіп, Көктеректің бауырына келіп түренін тіреді. Көктеректің бауырындағы құйқалы қара топырақ бірінші рет аударылып, қалың көденің тамыры бірінші рет бытырлап үзілді...

Жақып сол күні Рабиғаға хат жазды. Хатының орта шенінде былай деді:

«...«Үлгі» бірінші жұмысын үлгілі түрде бастады. Көктеректің бауыры желбіреген ту, айналып жатқан соқа, қайнап жатқан еңбек. Еңбек болғанда, бытыранды береке-сіз еңбек емес, бірігіп тұтасқан күшті еңбек! «Үлгі» жұмысы бірінші адымында ел нашарын өзіне тартып үлгірді. Аз уақытта қалың көпшіліктің осы жолға бас қоятындығына сенеміз!...».

Апрель — май, 1929 жыл.

ЖІГІТШІЛІК

(Фельетон)

Елдегі ерсі мінездердің әрқайсысының өзінше тарихы бар ғой. Соның ішінде «жігітшіліктің» де тарихы бар, епті жігіт, салт жігіт, сұлу жігіт қызы бар үйге кез келіп қонса, қызға сөз салады. Қыз қарыспа болса, сұлу жігіт, сал жігітті

елемесе, ондайда жігіттің істеп кететін «жігітшілігі» болады: қызы бар үйдің бірдемесін алып кетеді. Я қызға өлең шығарып, ел көзінде масқара қылады.

Қамбар дейтін ақын жігіт Байбосын дегеннің үйіне қонып отырып, қызға сөз айтуға жолдасын жіберсе, қыз Қамбарды көзге ілмей, жүре жауап беріпті. Сонда Қамбар ызаланып:

«Қызы едің Байбосынның атың Сақып,
Ынтықтым сөйлесуге келмей жатып.
Сыртқы елге қол артпасқа серт қылып па ең.
Жігіттен өз елінде дәмді ас татып», —

деп өлең шығарып кеткен екен.

Бұл елдің ескі кезіндегі мінезі. Сонғы кезде оны-мұны көріп, ел көзі ашылып келеді. Ел арасындағы ескі ұнамсыз мінездердің көбі тұрмыстан соққы көріп, өзінен өзі жоғалып барады. Соның бірі болып сал жігіттердің «жігітшілігі» де жоғалу керек еді. Жоғалған шығар деп те ойлаушы едік. Бірақ кейбір жерлерде әлі де болса да қалмай жүргендігі сезіледі.

Тама болысының болыстық кеңес бастығы Қанапия Таймасұлы, жанында салық комиссиясының адамы және болыстық милиция бар, ел аралап шығып, Сәрсенбек дегеннің үйіне қонады. Сәрсенбектің үлкен үйінде кемпірі мен қызы бар екен. Кемпір жақсылап қонақ асын беріп, жас жігіттерден сес ала ма, қалай, қызын Омар дегеннің үйіне жат деп жібереді.

Жұрт ұйқыға кіріскенде, Қанапия қызды іздестіре бастайды. Қыз үйде жоқ. Енді қайда кетті?

Мақаш деген милициясын жанына ертіп алып, іздеп жүріп, Омардың үйіне келіп, оттықты жағып жіберсе, Кенжеш қыз сонда жатыр. Әйелдің қорқақ келетіні бар ғой, милицияны көріп ойбай салып, Омарға тығылады. Үй іші жаң-жұң.

Осы бүлікті бастауға сен себеп болдың дегендей Қанапия қызға ызғарды төгеді:

— Көргенсіз! Бізді адам жейді дедің бе? Үйіңе жатсаң қайтетін еді? — деп сөгеді...

Ертеңіне Қанапия екі милицияны жұмсап, Омар мен қатынын «арастоват» қылады. Дәлелі: Омардың қатыны жас екен, жас қатын алғандығы үшін заң жүзінде айыпты! Қатынын әйелдер бөліміне апарып тапсырмақшы болады.

«Арестовайт» десе, жүреп зырк ете қалады ғой. ауыл болып жалынып, Омар мен қатынын зорға босатып алды. Бұл 26-жылдың июнінде болып отырған «жігітшілік». Бұл жігітшіліктің бұрынғыдан өзгешелігі — қызға өлең шығарудың орнына милиция жұмсағандық.

Жігітшілікті милиция арқылы орындаған болыстық кеңес ағасы Қанапияны сот орындары ыңғайына алар ғой. Орынсыз жерге милиция жұмсағандығы үшін жауапқа тыртылуында сөз жоқ, оған біз де күмән қылмаймыз. Бірақ әзіріне біздің ынтығатынымыз — Қанапия сот алдында не деп жауап берер екен?

«Мен ақын емес, болыспын, өлең шығара алмаған соң қызды милициямен іздемей қайтейін» дер ме екен?!».

7/XII-26 ж.

КҮЛШАРА ЖЕҢГЕЙ

— Жол болсын, қайным! Ауылдан қашан шықтыңыздар? Жол ұшы қай жер? — деп бақалау келген қара қатын Күлшара жеңгей сөйлеп өліп барады. Сөзшең адам екен, қайлағы-жайдағыны айтып, қаратып отырғызбады. Бірақ сыпайы адамның көзінше көп сөйлеп ысылмағанға шығар деймін, сөзі байланыссыздау шықты: біресе егін-шөпті өңгіме қылады; шаруашылықтың арасына әкеп, «Дарылдақ қаранын» үйімен араздығын қыстырады. Әйтеуір, неге екені белгісіз, қонақ келгенде тымырайып отырып қалатын басқа әйелдер секілденбей, бізді риза қылып аттандырайын деген қалпы еріксіз сезіліп тұрады...

Жөнділеу келген сары бұжыр әйел біз барып түскеннен үйге кіріп-шығумен болды; біресе құлағынан сүйреп самаурынды алып шығады; біресе етегіне салып көмір тасиды. Жүріс-тұрысына, аяқ басысына қарағанда, Күлшара жеңгейге қызметімен жаққысы келген адам тәрізденіп тұр. Бірақ сынға іліккен адам оңа ма, сары бұжыр әйелдің кіріп-шыққанын, аяқ басысын, нәрсені көтергенін — бәрін де Күлшара жеңгей шаншу секілді көріп, сөз арасында ала көзімен қарап қойып отырды...

Бұл үй адам жалдайтын бай үй емес еді. Келіні шығар деуге Күлшара жеңгейдің байынан басқа бұл үйде еркек

кіндікті жоқ секілді еді. Сондықтан сары бұжыр әйелдің жайын сұрадым. Күлшара жеңгей күлді.

— Жеңгей ғой, — деді.

— Қайдағы жеңгей?

— Осы үйдегі ағанның алған тоқалы...

Нангым келмеді. Күлшара жеңгейдің байы осы ауылдағы момынның бірі. Жасы 40-тан асып кеткен. Күлшара жеңгей 30-ға келсе, жаңа келген. Мынау әйел 20-ға келген тәрізді. Аюдай ақырған Күлшараның үстіне қандай адам тоқал болмақшы?!

Күлшара бейнелей сөйледі:

— Жакын келіміз еді. Байы өлген соң, аруақ аттап кетпеймін деп, менің байымды қалады. Байым алмаймын десе де, мен зорлап алдырдым... «Көсеу ұзын болса, қол күймейді» дегенді білмейсіз бе?! — деді.

— Екі қатын алған адамды жазаландыратын заңды білмейсіздер ме? — деп едім, Күлшара жеңгей жымыды.

— Бақа қайным оның амалын үйретті ғой. Әуелгі қатынын айырған қылып көрсетсе, тоқал алуға бола беретін көрінеді ғой. Қағаз жүзінде мына қалқам екеуіміздің еншіміз басқа, — деп емшектегі баласын алдына алып, шопылдатып сүйді.

Көрер көзге үстіне тоқал алдырғанына, ана қатынның риза болып тигендігіне таң болдым.

Арадан он шақты күн өтпестен, басындағы жаулығы дал-дұл, көзінің алды көгеріп ісіп Күлшара жеңгейдің күндесі ауылнайдың үйіне кіріп келді.

— Е, не болды?

— Ойбай, қайным, алуын жеңген ұрып, өлесі қылды. Тұла бойым көкала торғайдай.

— Мұндай боларын баста білмеп пе едің?

— Аруақ аттап кетпе деп әрқайсылары айтқан соң, тие салып едім...

Сұрастыра келе анықталды, бәрін бүлдіріп жүрген сол ауылдағы Жексенбай деген ку екен. Тоқал алып бергендігі үшін Күлшараның үйінен бір сиыр соғыпты. «Әкімдердің аузын алуға» деп 50 сом тағы алыпты...

Таяқ жеген қатын ауылнайға «протокол» істеттіріп, сотқа арызын жолдады білем. Күлшара жеңгейдің көсеуінің ұзарған-ұзармағаны өзіріне белгісіз.

5/Х, 26 ж.

САЛҚАМБАЙ ТОБА ҚЫЛДЫ

Салқамбайдың бір жетіден бері басын қатырып жүрген жұмыс — Күләштің жайы. Күләш жалғыз қыз. Жасы биыл 14-тен 15-ке шығып барады... Жасы 40—50-ден асқан, қатыны өлген сұр бойдақтар, бәйбішесі ұл таппаған соң, тоқал іздеген бай шалдардың Күләшқа көзі түсе бастады...

— Қызынды берсең қайтеді, бай орын ғой, — деген құлаққағыстар да бар.

Бірақ бір шешілмеген жұмбақ — қалың малды қайтпекші! Малдай алса, түнеугі Ыбырайшылатып, милиция малын айдап кетіп, өзін түрмеге жабады.

Тапты... Дәуітбай мен Садақбай екеуі екі елдің байы. Арасында мың сом қалың мал жүрді. Оны сезген жан жоқ. Ақшалай алса, не қылушы еді?! Және соңғы өзірде, Салқамбай секілділердің қызынын бәсі 500-ге жетіп жүрді. Бес жүз сом алар болса, алдымен бір ат алып мініп, қалғанын керегіне жұмсамай ма!..

* * *

Есіктен Рақым кіріп келіп:

— Салқамбай, бері келіп кетші, — деді.

— Салқамбайдың ойы шартарапқа кете бастады...

— Мәлікті білесің ғой. Өзі бай адам... перзент үшін бір әйел алмақшы екен... Бәйбішесі де момын адам. Тегінде, сенің қызыңа қол-ақ... 500 сомды бір қолдан санап беремін дейді... Бұған не дейсің?

— Болады!

Ендеше, тойынды істе...

* * *

Мандайында төбелі бар, төрт аяғы да ала бір кер ат сатып алды.

Құданың үйіне барғанда жалба-жұлба болып отырмасын деп Ұмсындыққа ақ бөзден бір пар жаулық, бір көйлек алды. Өзінің киіп жүрген беппентіне тыс алды. Қатынына қарап, мұртынан күліп:

— Кәдімгідей адам болып қалдық қой, — дейді Салқамбай...

Жұрт өсекші, сыр шашпай тұра ма: «Салқамбай мың сом алыпты, жүйрік ала аяқ атқа мініпті...» деген сияқты өсектер ел арасына тарап жатты...

Ауылнай дікіндеп жүр:

— Салқамбай қайда — «судебный следовательден» повестке бар, жауапқа шақырады...

— Ненін жауабы?!

— Барған сон білерсің... Қызыңды неше сомға саттың?

— Ойбай, шырағым, баласын сатқан кімді көріп едің?

— Ала аяқ атты қайдан алдың?..

Салқамбай тұтығып, еш нәрсе айта алмай қалды...

— Жазықтысың, түрмеге жабыласың.

Салқамбай сұрланып кетті.

— Шырағым, жалғыз біздікін ғана көресің бе, өлде байларды да жауапқа тартасың ба? Мың, екі мың сомнан алған байлар әлі үйінде отыр ғой...

Сыртта тұрған, сыпайы киінген бір жігіт күлді:

— Әй, отағасы-ай, аңқау екенсіз ғой! Мың түгіл, он мың сом алса да, байларға білінуші ме еді... Олар сен құсап ала аяқ ат алып мінбейді ғой. Міне қалғанда да, олардың малы көп, қайдан алдың деп кім байласпақшы...

Салқамбай еліне қайтты. Жолда келе жатқанда астындағы ала аяқ ат өзіне өзірейіл секілді көрінеді, қатынының бөз жаулығы, ала шыт көйлек — бәрі де сотқа айтуға жүгіріп бара жатқан секілді, еркін билеген жалғыз-ақ ой: «Осы пәледен құтылар болсам, жалшылықпен өмірім өтсе де, байларға еріп баламды сатпас едім... сорлы басым, білемеген екем ғой, байлар сатса, арқа сүйейтіні болады екен, мен кімге сүйенбекшімін? Байға құда болу, байға қол арту менің не теңім еді?!».

МАЗМҰНЫ

Қазақ ауылының көркем шежіресі (Алғы сөз орнына) 5

Хикаят

Шұғаның белгісі 7

Өңгімелер

Күлпаш	29
Айт күндері	36
Қырмызы	40
Талақ	43
Құла ат	52
Көшпелі махаббат	56
Шарифат бұйрығы	58
Зейнештің серті	69
Кедей теңдігі	78
Заман	82
Айранбай	84
Түйебай	89
Жол кенесі	94
Саһарда	97
Әдет құшағында	99
Қайнаға өтірік айтады	130
Ел күйеуі	135
Күлтай болыс	140
Әбілді төре	148
Таубай	153
Құрымбайдың жігітшілігі	160
Әже	169
Сексен сом	181
Құла жорға	185
Сарыала тон	190
Зәкіржан молда	205
Қысқы ауылда	212
Бекберген мектебі	215
Көктеректің бауырында	221
Жігітшілік	249
Күлшара жеңгей	251
Салқамбай тоба қылды	253

Майлин Бейімбет

ШҰҒАНЫҢ БЕЛГІСІ

Хикаят, әңгімелер

Редактор Е. Дүйсенбайұлы

Суретші Б. Серікбай

Компьютерде теріп, беттеген Г. Есімбекова

Корректор С. Ыбраева

Теруге 10.04.06 жіберілді. Басуға 25.05.06 қол қойылды.

Қалпы 84×108^{1/2}. Қағазы офсетті. Қарип түрі «Таймс».

Б. т. 16,0. Таралымы 2000 дана. Тапсырыс № 3196.

«Раритет» баспа компаниясы, 050022, Алматы қаласы, Масанчи көшесі, 98,
оф. 14, тел. 92-87-18, 60-67-08, тел./факс 92-88-36

Тапсырысшының диапозитивінен

Қазақстан Республикасы «Атамұра корпорациясы»

ЖШС-нің Полиграфкомбинатында басылған,

050002, Алматы қаласы, Мақатаев көшесі, 41